

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1998 Årgång 94 • Häfte 2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör, fil.dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 KRYLBO. Medlemsavgiften i samfundet är 100:– per år, + porto (20:–), och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda genom utsändandet av årets första häfte. Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren, arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm. Äldre nummer av *Personhistorisk tidskrift* kan beställas från SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: pressarkivarie Lars Rumar (samfundets ordförande), fil.dr Gunnar Åselius samt redaktören.

Manuskript till *PHT* kan vara skrivna antingen på dator eller skrivmaskin. Den som skriver sitt manus på dator bör skicka in bidraget både på diskett och i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och en marginal med en bredd av minst 2 cm. Både IBM- och Macintoshsystem är gångbara. Filerna bör vara av ASCII-typ eller vara skrivna med Word Perfect eller Word. Ange på disketten ordbehandlingsprogram och filnamn.

Observera att namn på böcker, tidningar, tidskrifter skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Den som använder skrivmaskin markerar kursivering genom att stryka under ifrågakvarande textstycke. Namn på uppsatser, essäer, artiklar, noveller, dikter etc. omges av citattecken.

Undvik spärrad stil. Kursiv är att föredraga om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Författare till artiklar får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer de medarbetat i.

Författare till bidrag i *PHT* får själva stå för kostnaderna vid ändringar i manuskriptet efter sättning.

Manuskript insändes till redaktören.

INNEHÅLL

KARIN JOHANNISSON, Biografins renässans. Eller: Var finns jaget? s. 65-68.

ADRIAN THOMASSON, Ernst Cassirer och Johan Nordström. s. 69-72.

HANS GILLINGSTAM, Erik Pukes underbefälhavare Johan Folkesson. s. 73-75.

HEIKO DROSTE, Hieronymus von Birckholtz - Sveriges förste underrättelseman. s. 76-98.

INGMAR LUNDKVIST, Torsten Fogelqvist och 30-talets psalmboksfråga. s. 99-126.

LARS-ERIK HANSEN, Rickard Lindströms idéer om ett svenskt folkhem. s. 127-135.

ULF HAMILTON, Karl-Erik Keijnes förställningsvärld. s. 136-147.

RECENSIONER

Böcker av Marilyn Yalom, Evert Badou, Lars Otto Berg (ed.), Thorbjörn Fälldin/Arvid Lagercrantz, Eva Helen Ulvros, Georges Duby, Gunnar Richardson, Per Nordenvall (ed.), Nisses Anders Ersson, Harry Järv, Gunnar Brusewitz, Olle Gellerman, Erik Kruskopf, Majja Runcis, Folke Ludwig m.fl., Per Svensson, Rune Pär Olofsson

Recenserade av Björn Asker, Hans Gillingstam, Maria Hallesjö, Lars-Erik Hansen, Pär Hellström, Olof Hägerstrand, Bo Magnusson, Lars-Göran Tedebrand, Kent Zetterberg, Lena Ånimmer.

Tidskriftsöversikt s. 174

Meddelande från Personhistoriska samfundet s. 177

Personregister s. 178

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1998 Årgång 94 • Häfte 2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör, fil.dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 KRYLBO. Medlemsavgiften i samfundet är 100:– per år, + porto (20:–), och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda genom utsändandet av årets första häfte. Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren, arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm. Äldre nummer av *Personhistorisk tidskrift* kan beställas från SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: pressarkivarie Lars Rumar (samfundets ordförande), fil.dr Gunnar Åselius samt redaktören.

Manuskript till *PHT* kan vara skrivna antingen på dator eller skrivmaskin. Den som skriver sitt manus på dator bör skicka in bidraget både på diskett och i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och en marginal med en bredd av minst 2 cm. Både IBM- och Macintoshsystem är gångbara. Filerna bör vara av ASCII-typ eller vara skrivna med Word Perfect eller Word. Ange på disketten ordbehandlingsprogram och filnamn.

Observera att namn på böcker, tidningar, tidskrifter skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Den som använder skrivmaskin markerar kursivering genom att stryka under ifrågakavande textstycke. Namn på uppsatser, essäer, artiklar, noveller, dikter etc. omges av citattecken.

Undvik spärrad stil. Kursiv är att föredraga om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Författare till artiklar får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer de medarbetat i.

Författare till bidrag i *PHT* får själva stå för kostnaderna vid ändringar i manuskriptet efter sättning.

Manuskript insändes till redaktören.

INNEHÅLL

KARIN JOHANNISSON, Biografins renässans. Eller: Var finns jaget? s. 65-68.

ADRIAN THOMASSON, Ernst Cassirer och Johan Nordström. s. 69-72.

HANS GILLINGSTAM, Erik Pukes underbefälhavare Johan Folkesson. s. 73-75.

HEIKO DROSTE, Hieronymus von Birckholtz - Sveriges förste underrättelseman. s. 76-98.

INGMAR LUNDKVIST, Torsten Fogelqvist och 30-talets psalmboksfråga. s. 99-126.

LARS-ERIK HANSEN, Rickard Lindströms idéer om ett svenskt folkhem. s. 127-135.

ULF HAMILTON, Karl-Erik Keijnes förställningsvärld. s. 136-147.

RECENSIONER

Böcker av Marilyn Yalom, Evert Badou, Lars Otto Berg (ed.), Thorbjörn Fälldin/Arvid Lagercrantz, Eva Helen Ulvros, Georges Duby, Gunnar Richardson, Per Nordenvall (ed.), Nisses Anders Ersson, Harry Järv, Gunnar Brusewitz, Olle Gellerman, Erik Kruskopf, Maija Runcis, Folke Ludwig m.fl., Per Svensson, Rune Pär Olofsson

Recenserade av Björn Asker, Hans Gillingstam, Maria Hallesjö, Lars-Erik Hansen, Pär Hellström, Olof Hägerstrand, Bo Magnusson, Lars-Göran Tedebrand, Kent Zetterberg, Lena Ånimmer.

Tidskriftsöversikt s. 174

Meddelande från Personhistoriska samfundet s. 177

Personregister s. 178

Biografins renässans. Eller: Var finns jaget?

Finns det autentiska jaget, en kärna djupt där inne bakom de yttre och inre maskerna? Eller är jaget bara en reflex av det tidrum som råkat bli vårt? Och till sist: är detta jag – hur det än ser ut – åtkomligt för beskrivning?

Individen är död, påstod Michel Foucault. Och därmed också biografien, föreställningen att kunna skriva någon annans (eller sitt eget) liv. Den skapar illusionen av människan som ett helgjutet jag när hon i själva verket saknar konsekvens och kontinuitet. Den ordnar ett liv utan att ordningen finns.

Till biografens kritiker har sällat sig en rad intellektuella lejon. Biografen uppfinnar liv, hävdar Roland Barthes, han skapar den andres liv som en reflex av sitt eget. Och nedmonteraren Jacques Derrida: individen finns överallt och därför ingenstans.

Också för de professionella historikerna har den biografiska genren komplicerats. Positivismen (som inte intresserar sig för personen), sociologismen (som inte intresserar sig för individen), strukturalismen (som inte intresserar sig för aktören) tycks alla tala mot biografens meningsfullhet. Frågor om generaliserbarhet och representativitet har tyngt den ambitiöse som vore det lätt skamligt att intressera sig för individen just för individens egen skull.

Alla rykten om biografins död är visserligen osanna. I själva verket blommar genren intensivt och rikligt. De ”stora” livet, det stora livsverket, livet som drama har alltid utövat, och utövar, en stark dragningskraft. Biografien tillåter berättelsen med en början och ett slut, med dramatiska förtätningar, vändpunkten och en synlig struktur. Den upprätthåller drömmen om livet som helhet för den som blir melankolisk av moderna tidens koketta dekonstruktioner.

För t.ex. vetenskapshistorikern är biografien en unik möjlighet att förena den individuella och kulturella berättelsen (eller den intellektuella och institutionella). I James Mores och Adrian Desmonds bästsäljande Darwin-biografi⁶⁵ häromåret tolkas evolutionsteorin som resultatet av en bestämd koalition mellan vetenskapliga,

Karin Johannisson, f. 1944, FD, prof. i Idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet sedan 1996. Disputerade 1974 med avh. *Magnetisörernas tid: Den animala magnetismen i Sverige*. Bland övriga arbeten märks: *Det mätbara samhället: Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa* (1988), *Medicinens öga: Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter* (1990), *Den mörka kontinenten: Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (1994), *Kroppens tunna skal: Sex essäer om kropp, historia och kultur* (1997).

religiösa, politiska och kulturella faktorer, samtidigt som Darwin själv finns där – levande, sårbar – mitt i stormens öga.

Om sådana ting handlar två nyutkomna böcker: *Telling lives in science*, redigerad av vetenskapshistorikerna Michael Shortland och Richard Yeo och den svenska *Att skriva människan* (red. Ronny Ambjörnsson, Pär Ringby och Sune Åkerman),

Det nya och fruktbara med diskussionen kring biografien som genre är att den är öppen för experimentella hållningar och medvetandegör relationen mellan den vars liv skrivs och den som beskriver detta liv. Ingenting blir längre som förr för den historiker som vet att han genom sin blick skriver in sig själv i texten om den andra. Då Richard Westfall, författare till den klassiska biografien över Isaac Newton många år senare intervjuas, överraskas han av insikten att ha sorterat bort det motstridiga, irrationella och farliga: Newton – mystikern, Newton – alkemisten, den Newton som kastade ut Gud ur universum. Han skapar den Newton han själv ville ha.

De intressantaste diskussionerna förs i relation till två särskilda biografiska typer: psykobiografien och den existentiella biografien.

”Psykobiografi” i betyder att man arbetar med teorier och begrepp hämtade från psykoanalysen (barndom, sexualitet, personlighetstyp) för att förstå subjektet. Ett välkänt exempel är Frank Manuels Newton-biografi, där gravitationsteorin tolkas i relation till Newtons modersbundenhet och hans sorg över den frånvarande fadern. Det gäller att frilägga människan inte bara bortom de yttre maskerna utan också de inre, dvs. det pansar hon bygger kring sina innersta känslor och drifter.

Den provocerande utgångspunkten för psykobiografien är ett slags ”misstagens hermeneutik”, dvs. att det inte finns någon hållbar anledning tro att individen känner sig själv (sitt liv) bättre än vad biografen gör.

Här finns en rad metodologiska problem. För det första är risken till övertolkning dramatisk, att reducera allt till en modell. Genren förutsätter för det andra ett rikt källmaterial. Psykobiografen är fången i dokumentationens vanskligheter; det gäller att kunna tolka inte bara texter och undertexter och under-undertexter, utan också det bortträngda, det förtigna, det uteslutna.

Men den största svårigheten ligger i det tvivelaktiga i att lägga modern psyko-teori över individer på stora tidsavstånd. Vi kan inte tala om ett av historien och kulturen oföränderligt ”psyke”. Föräldrarelationer, sexualitet, lycka, identitet var något helt annat för 1500- eller 1700-talets människa än för 1900-talets. Det går knappast att tolka Karl den store i termer av en narcissistisk personlighet, eller Linnés äktenskapsproblem i relation till det borgerliga äktenskapets intimitetsdröm. Då Freud tolkar Leonardo da Vinci i termer av ”ofullbordad” sexualitet är det förvisso mer en bild av Freud själv än av Leonardo.

Den existentiella biografien närmar sig jaget på ett annat sätt. Den fokuserar på livet och verket som just existentiellt projekt. Den inriktar sig mer på individens drivkrafter än på att konstruera en bestämd livslogik. Att individen drivs av vad som med en ålderdomlig terminologi kan kallas ”förverkligandet av sitt väsen”, är en i grunden aristotelisk tanke. Han kallade det att ”aktualisera sin potentialitet”.

Utgångspunkten är den klassiskt humanistiska, dvs. synen på människan som skapande och väljande (som Sartre säger: människan skapar inte sina situationer,

men hon väljer i dem). Hon är ständigt på väg för att om inte förädlas så ändå förbättras. Den existentiella biografens mest entusiastiska förespråkare hävdar också ”uppbyggelsens hermeneutik”. Syftet med den existentiella biografien är att göra oss mer mänskliga. dvs. bidra till kunskapen om vad det är att vara människa. Den existentiella biografien ”går djupt in i själen”.

Också i den existentiella biografien är risken för anakronismer stor: kan man se t.ex. vetenskapsmännens verk som en spegel av självförverkligandets idé innan idén om subjektet fanns?

Och vad händer med kollektivets normer och mönster, den gemenskap som omsluter oss och utan vilken vi vore ingen? Kanske var det i själva verket Guds gillande, klassens konventioner, kollektivets bekräftelse eller äran inför eftervärlden som var drivkrafterna.

Både psykobiografien och den existentiella biografien förutsätter att jaget konstrueras i relation till ett inre rum: minneserfarenheter, personlighet, ett definierat individuellt projekt.

Men kan man se det helt annorlunda? Är föreställningen om en inre kärna en myt? Vad är människan utanför sina handlingar? Kanske gestaltas jaget, det individuella, i själva verket längre ut i det generella än vi vanligen föreställer oss. Barockens *theatrum mundi*, bilden av världen som en teater, påbjöd en rad (manliga) roller eller karaktärsmasker: krigaren, politikern, filosofen, husbonden. Historiskt sett är föreställningen om subjektet, jaget som projekt, av sent datum. Först med upplysningen och (vad som lite tröttande brukar kallas) ”det moderna projektet” blir individen föremål för systematisk intellektuell analys.

Om riktningen tidigare tycks ha varit att fokusera mer på sak än på person, tycks riktningen nu vara den omvända: att gå baklänges och ur verket frilägga personen i förhållande till hur han konstruerat sin framtid.

En viktig fråga som ännu penetrerats tämligen fåordigt är kategorin ”kön” i relation till den biografiska genren (självbiografien har det sagts mer om). Hos kvinnan anses liv och verk, offentligt och privat långt mer sammanslingrade än hos mannen. I de tidiga biografierna över 1800-talsmatematikern Sonia Kovalevsky framställdes konflikten mellan vetenskaplig karriär och kärlek vara så tvingande, att hon antingen måste välja eller bokstavligen dö. En rad exempel illustrerar samma schablonbild av det kvinnliga valet. Biografierna över Florence Nightingale byggs alla upp just kring detta bortväljande – antingen av familjen eller kärleken. Plötsligt förstår jag varför jag alltid tyckt illa om denna präktiga, självupppoffrande ljusgestalt. Det är inte hennes fel, utan hennes biografers, alla dessa som med hjälp av det goda exemplet ville befästa borgerlighetens beskurna kvinnlighet! I själva verket präglades, som Elaine Showalter visat, Nightingales ”ädla val” av en starkt splittrad jagbild.

Därmed är vi inne på ytterligare en nivå: läsarens. I den rollen är vi utlämnade åt de bilder av den biografierade som biografen tillhandahåller. (Skapades i själva verket den ”kalla” Alva Myrdal först med sonen Jans berättelse?) I lager på lager av historiska tolkningar och mot-tolkningar, under tjocka hinnor av tid, kapslas det sanna jaget in. Människan blir bokstavligen till bild, chimär, spegling. Ju mer vi tolkar henne desto mer avlägsnar hon sig från oss.

Jo, komplikationerna är stora. Men också lockelsen: att närma sig en fjärran

människas liv, läsa henne och skriva henne, om så i medvetenheten om att hon för-
blir oåtkomlig. Och vem är den vars alla hemligheter låter sig öppna? Som låter
sig sammanfattas i en eftervärlds text?

För att citera Lars Gustafsson: Bara som gåta blir människan stor nog.

Ernst Cassirer och Johan Nordström

Den tyske filosofen Ernst Cassirer besökte Stockholm och Uppsala för första gången under sensommar och tidig höst 1934. Om denna första direkta bekantskap med Uppsala vittnar ett nyfunnet brev vid Warburginstitutet i London. I brevet skriver Ernst Cassirer till professor Fritz Saxl om Johan Nordström.

Cassirer som sedan hösten 1933 varit verksam i Oxford hade inbjudits för att under några veckor hålla en föreläsningsserie vid Filosofiska institutionen i Uppsala. Vid detta besök gavs tillfälle att bekanta sig med ett antal personer ur den uppsaliensiska akademiska världen. Sannolikt stiftade Cassirer då för första gången bekantskap med Ingemar Hedenius, Axel Hägerström, Anders Karitz, Konrad Marc-Wogau och Johan Nordström. Med flera av dem kom han senare under exilåren i Göteborg 1935–41 att odla ett kollegialt utbyte. Hedenius och Marc-Wogau debatterade med Cassirer i *Theoria*, och Johan Nordström lät i *Lychnos* publicera artiklar av Cassirer.

Cassirer hade säkerligen många intryck att sortera vid sitt första Uppsala-besök. Ett av dessa nedteknades på ett brevkort från Hotell Gillet den 4 oktober 1934 till den dåvarande direktorn vid det från Hamburg överflyttade Warburginstitutet i London, professor Fritz Saxl. Cassirer skriver att han träffat en mycket intressant person, vilken ej blott var bekant med hans arbeten, utan även med Warburgbibliotekets skriftserie, och att denne hade forskat över 1500-talets filosofi. Mannen ifråga var Johan Nordström. Det torde inte undgå läsaren av detta brev att Cassirer var något överraskad av denna nya bekantskap. Generellt kan man hävda att Cassirer sällan var översvallande i sin korrespondens. Under den vältempererade och verserade ytan lyser emellertid en nedtonad förtjusning igenom. Denna glädje reducerades heller inte av att han hade känt igen referenser till sina egna arbeten i Nordströms texter. Cassirer hade kanske inte förväntat sig att i Uppsala finna på en historiker vilken var så allmänt bekant med hans litterära produktion, såsom fallet tycks ha varit med Nordström.

I många hänseenden var 1930-talet ett omvälvande decennium. Sällan har väl ett land dränerats på sina främsta forskare och intellektuella såsom blev fallet under 1930-talet i Tyskland. Åtskilliga fann det för säkrast att ta sin tillflykt så långt bort som möjligt från nazisternas alltför välorganiserade människojakt. Somliga flyktingar redde sig relativt väl, medan det stora flertalet – den tysta och bortglömda majoriteten – hamnade i svåra bekymmer. Ernst Cassirer kom att tillhöra

Adrian Thomasson, f. 1957, FK och doktorand i Idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet. Skriver på en avhandling om filosofen Ernst Cassirer.

den relativt lyckosamma minoriteten, vilken under exilens bekymmersamma villkor klarade sig förhållandevis väl.

I spänningsfältens periferi inrättades i Uppsala under 1930-talet en ny akademisk disciplin, Idé- och lärdomshistoria. Dess förste målsman, Johan Nordström, installerades i ämnet 1933. Han instiftade det Lärdomshistoriska samfundet, och grundade ett par år senare årsboken *Lychnos*. Året därpå, i augusti 1934, besökte Ernst Cassirer med sin hustru Toni Stockholm. Ur Toni Cassirers biografi, *Mein Leben mit Ernst Cassirer*, kan vi ta del av parets första intryck av Stockholm och Uppsala. De hade anlänt till Stockholm ett par veckor innan den utfästa föreläsningsserien skulle börja i Uppsala. Toni Cassirers första intryck av Sverige och svenskarna var synnerligen positiva. Människorna i Sverige såg friska och förvåntansfulla ut, gatorna var rena, och den nya arkitekturen tycks ha avsatt ljusa minnesbilder hos besökarna. Men vad som framför allt hade gjort ett intryck på paret Cassirer var frånvaron av armod och elände. Det fanns inga tiggare, inga söndertrasade byggnader och inga spruckna fasader. Det var anmärkningsvärt, mindes Toni Cassirer, att ett land i högan nord bestående av sex miljoner invånare kunde uppvisa en så hög standard i intellektuellt, kulturellt och socialt hänseende.

Att resan även torde ha varit en rekognosceringstur är nog ingen överdrift att påstå. Toni Cassirer menade att maken inte hade haft det lätt vid det engelska lärosätet. Vem kände i Oxford till hans trebandsverk om de symboliska formernas filosofi, hans bok om upplysningen, hans studier om Cusanus, om kunskapsproblemetets historia? Inte många, torde svaret ha varit. Att fortsätta eller börja om på en akademisk karriär i ett nytt land med ett främmande språk vid 59 års ålder var inte ett friktionsfritt projekt. I Sverige hade Ernst Cassirer, till skillnad från i England, en sedan decennier trogen och välinitierad läsekrets. Tyska studerades som första främmande språk, och den tyska kulturhistorien var nära bekant och delvis sammantvinnad med den svenska.

Vid en middag i Uppsala hos dåvarande professorn i civilrätt, Östen Undén, imponerades Toni Cassirer av värdfolket, av de intellektuella och av deras umgängesformer. Intrycken var emellertid inte enbart positiva. Uppsala som universitetsstad uppvisade slående likheter med mindre tyska universitetsorter, med dessas småskurna fördomar och inkrökta skvaller. Men när hon jämförde den svenska akademiska miljön med situationen i England, kom hon fram till att Sverige och svenskarna stod närmare Tyskland än England. De flesta med universitetsutbildning talade god tyska, därtill var Cassirer läst i Sverige. Ett exempel på att Cassirer även var studerad utanför fackfilosofernas trängre grupperingar bekräftas av Östen Undén. Undén hade i sitt bidrag i festskriften till Axel Hägerström, "Några synpunkter på begreppsbildning inom juridiken" (1928), refererat till Cassirers arbete, *Substanzbegriff und Funktionsbegriff* (1910). Undén menade, med Hans Kelsen, att Cassirers undersökning av "funktionsbegreppens roll inom de exakta naturvetenskaperna /.../ är av utomordentligt intresse med hänsyn till olika vetenskapens metoder".

Cassirer anade säkerligen redan vid återresan till Oxford att Göteborg skulle bli nästa anhalt i exilen. Återkommen till det engelska lärosätet efter vistelsen i Uppsala, skrev han den 25 oktober 1934 sitt första brev till Nordström. Han tackade Nordström för det exemplar han erhållit av *Moyen age et Renaissance* (1933).

Cassirer underlät inte att framhålla synpunkter, vilka han inte delade med författaren. En väsentlig detalj synes de två emellertid ha varit överens om, nämligen renässansbegreppets tidsmässiga fixering. ”Jag är i alla fall överens med er”, skrev Cassirer, ”att det man förstår under begreppet renässans, en ’pånyttfödelse av den klassiska antiken’, ska dateras mycket tidigare än vad man gjort fram tills nu.” Cassirer instämde således med Nordström i en fråga som ivrigt debatterades under 1920- och 1930-talen, nämligen om renässansen skulle anses ha en tidigare tillblivelse än vad som var den gängse uppfattningen i den samtida forskningen.

Under Cassirers år i Sverige synes den kollegiala relationen till Nordström ha fördjupats. Korrespondensen med Nordström fortfor fram till 1940. Nordström lät i 1941 års *Lychnos* publicera en anmärkningsvärt skarp och till tonen ställvis från artikel om Cassirers *Drottning Christina och Descartes* (1940). Huruvida Nordströms publicering av artikeln var orsak till eller verkan av den uppsagda bekantskapen är vanskligt att slå fast. Inte ens den så behärskade Cassirer kunde ha läst artikeln med upphöjd indifferens.

Det knappa källäget tillåter måhända yviga interpretationer men ger kanske inte utrymme för rimliga tolkningar. Ty, en viktig källa saknas, nämligen Nordströms brev till Cassirer. Någon reaktion från Cassirer på denna recension har veterligen aldrig nått offentlighetens ljus. Ej heller har någon antikritik av Nordströms läsning ännu blivit publicerad.

Cassirers första positiva intryck hösten 1934 av Nordströms person står i en viss kontrast till detta något abrupta slut mellan de två kollegerna. Det är väl inte orimligt att hävda att Cassirer måhända ansåg att Nordströms artikel lagt sordin över en annars konstruktiv och produktiv tid i Göteborg.

ERNST CASSIRER (1874–1945)

Sin grundläggande filosofiska utbildning hade Cassirer fått i Marburg. Han hade där starkt påverkats av det sluttande 1800-talets nykantianism. Som judisk flyktning undan Tredje riket kom han till Sverige och uppehöll en professur i Göteborg 1935–41. Senare verkade han i USA, bl.a. vid Yale University. Av hans arbeten förtjänar särskilt att nämnas *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit* (bd 1–4, 1906–50), ett omfattande filosofihistoriskt arbete. I *Philosophie der symbolischen Formen* (bd 1–4, 1923–29) påvisade han symbolernas roll i allt mänskligt tänkande och i vårt dagliga liv. I boken *An essay on man* (1944) sammanfattade han sin kulturfilosofi.

JOHAN NORDSTRÖM (1891–1957)

Professor i Idé- och lärdomshistoria i Uppsala 1932–57. Disputerade 1924 på avhandlingen *Georg Stiernhielm: Filosofiska fragment*, vari skaldens egensinniga tänkande analyserades mot bakgrund av 1600-talets allmän-europeiska diskussion, där en rad strömningar bröt sig mot varandra. Nordström utgav 1929 *Medeltid och renässans* som del 6 i "Norstedts världshistoria". Här gav han en personlig tolkning av renässansperioden och hävdade att 1100-talets nordfranska kultur rymde det mesta av det som Jacob Burckhardt i sin *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) utpekade som unikt för 1400-talets norditalienska renässansrörelse. Nordström utgav senare *De yverbornes ö* (1934), ett antal studier som kastade ljus över den götiska historieromantiken under svenskt 1600-tal och även belyste dessa storslagna förvillersers politiska återverkningar.

Erik Pukes underbefälhavare Johan Folkesson

I sin doktorsavhandling *Det medeltida Varend* meddelade Lars-Olof Larsson 1964 en iakttagelse att en mängd gårdar i Allbo härad, som Birger Karlssons (Folkungaättens oäkta gren) hustru Ingrid Gustavsdotter (Rossviksätten) ärvt efter sin far Gustav Folkesson och 1388 sålt till sitt syskonbarn (kusin) Folke Persson, 1508 ingick i arvet efter en Jon Folkessons dotter Ingeborg, som 1459 fått morgongåva av Henrik Jönsson (Gyllensparre). Eftersom Folke Petersson hade en son med namnet Jon Folkesson, drog Larsson slutsatsen att denne är identisk med Ingeborgs far, fastän han var domprost i Växjö.¹

Senare har Stig Östenson påpekat att detta är "en omöjlig identifikation, både av kronologiska och andra skäl".² Redan Larsson hade reagerat för att prästbarn inte hade "arvsrätt efter fadern", vilket han sökte komma förbi genom att skriva att "genom dispositioner i livstiden fanns möjlighet att kringgå denna bestämmelse". Domprosten Jon Folkesson har emellertid ej kunnat ha varit i livet senare än 1407,³ varför tidsavståndet till Ingeborgs morgongåvobrev 1459 och arvskiftet efter henne 1508 blir i längsta laget. Härtill kommer att hon efter Henrik Jönssons tidigast 1576 inträffade död gifte om sig med Håkan Bengtsson (Bölja från Östbo) i Hindsekind, med vilken hon fick en dotter.⁴

Östenson föreslog därför i stället att domprosten Jon Folkessons bror Folke Folkesson i Almö skulle ha haft en son, som skulle vara identisk med Ingeborgs far Jon Folkesson.⁵ Denne skulle enligt Östenson⁶ kunna vara den Johan Folkes-

¹ L.-O. Larsson, *Det medeltida Varend* (1964), s. 415 f. I not 5 påstår Larsson att jag i min skrift *Ätten Sjöblads medeltida släktförbindelser och äldsta historia* (1949), s. 84, skulle ha uppgivit att Folke Petersson var "barnbarn till Gustav Folkesson". I själva verket skrev jag att Gustaf Folkessons son, sedermera riksrådet Nils Gustavsson, "kallar Folke Petersson sitt syskonbarn". Larsson har tydligen missuppfattat ordet "syskonbarn", som betyder "kusin" (K. F. s. 586: supplement till d.o. 1953-73, s. 854).

² S. Östenson, recension av J. Raneke, *Svenska medeltidsvapen*, III (*Släkt och hävd*, 1986), s. 57.

³ B 15, f. 220 v, 277 och 278, Riksarkivet.

⁴ *Biskop hans Brasks släktbok*, ed. H. Gilllingstam och G. Setterkrans (1970), s. 77. Jfr S. Östenson, "Randanmärkningar till biskop Hans Brasks släktbok" (*PHT* 1973), s. 106 med not 15, och C. Härenstam, *Finnveden under medeltiden* (1946), s. 369 med not 21.

⁵ Östenson i *PHT* 1973, s. 107, not 18, i *Släkt och Hävd* 1986, s. 57, och i recensionen av äldre svenska frälse-släkter, 1:3 (*PHT* 1990), s. 125.

⁶ Östenson i *Släkt och Hävd* 1986, s. 57.

Hans Gilllingstam, f. 1925, FD i Historia, har varit redaktör vid *SBL*. Bland hans skrifter märks *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden* (1952-53), *Brev ur askan* (ed., 1996) samt en omfattande produktion med genealogisk och person-historisk inriktning i bl.a. *PHT* sedan 1947.

son som 1440 beseglade ett småländskt salubrev⁷ tillsammans med bl.a. Guse Nilsson, Folke Folkessons medarvinge⁸ efter Bengt Nilsson (Lejonansikte).

Östenson har emellertid inte observerat att en Johan Folkesson 1436 med båt – Folke Peterssens och Folke Folkessons vapen – beseglat det stora privilegiebrev som ett sextiotal ”rikisins radh ok mæn” då utfärdade för Staden Stockholm.⁹ Det ligger nära till hands att med honom identifiera den person med samma namn som enligt *Engelbrektskrönikan* 1434 som Erik Pukes underbefälhavare belägrade och intog Kastellholm på Åland¹⁰ och därifrån den 4 oktober s.å. skrev till rådet i Reval.¹¹

Härmed kan sammanställas att Erik Puke haft en äldre bror vid namn Gustav Nilsson, som 1425 kort före sin död gift sig med sin syssling Folke Folkessons änka Holmfrid Johanssdotter (Almöätten).¹² Erik Pukes underbefälhavare på Kastellholmen skulle sålunda ha varit styvson till Erik Pukes avlidne bror, vilket ytterligare bestyrker Östensons uppfattning att Ingeborg Jonsdotters far var son till Folke Folkesson.

Kort efter tillkomsten av privilegiebrevet för Stockholm på Söderköpingsmötet 1436 började Erik Pukes uppror, som några månader senare resulterade i dennes avrättning.¹³ Efter Söderköpingsmötet nämnes Johan Folkesson ej bland rikets råd och män. Hans anknytning till Erik Puke var tydligen alltför nära för att han skulle kunna förekomma i den av Erik Pukes antagonist Karl Knutsson dominerade svenska politiken.

⁷ Svenska medeltidsregister 1434–1441 (1937), nr 1272

⁸ H. Gillingstam, *Åtten Siöblads medeltida släktförbindelser och äldsta historia*, s. 79, not 139.

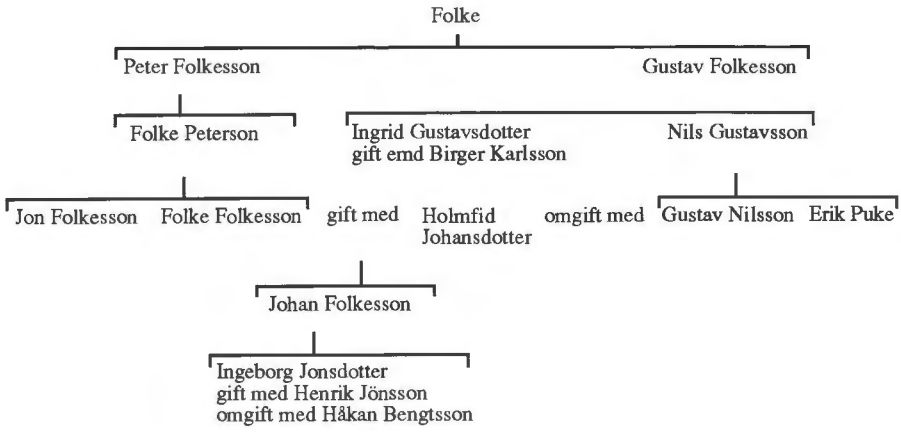
⁹ K. Hildebrand och A. Bratt, Stockholms

¹⁰ *Svenska medeltids rim-krönikor*, 2 (1866), s. 34 f.

¹¹ *Liv-, esth- und Curländisches Urkundenbuch*, 8 (1884), nr 872. Jfr Svenska medeltidsregister 1434–1441, nr 152.

¹² B. Hildebrand, ”Esbjörn Blåpanna och hans arvingar” (*PHT* 1934), s. 53. Hennes ovanliga förnamn förklarar kanske att Folke Folkesson 1418 (Svenskt diplomatarium från och med år 1401, 3, 1885–1902, nr 2504) nämnes bland Jöns Bengtssons (lejonansikte) arvingar, ty den senares första hustru hette just Holmfrid (*Äldre svenska frälsesläkter*, 1:1, 1957, s. 72, att Folke Peterssens hustru Cristina Jonsdotter skulle ha varit dotter till Jöns Brudsson, är möjlig endast under förutsättning att hennes patronymikon skulle vara felskrivet i hennes morgongåvbrev (*Diplomatarium Suecanum*, 6, 1878–1953, nr 4906), eftersom Jöns Brudsson aldrig kunnat beläggas med förnamnet Jon (*Sveriges medeltida personnamn*, 1, 1967–1976, sp. 500) och förnamnen Jon och Jöns aldrig användes om samme person (A. Eldblad, ”Johan, Jöns och Hans – tre medeltida namn med gemensamt ursprung”, *Studia anthroponymica Scandinavica*, 12, 1994, s. 52 och 62).

¹³ H. Schüek, ”Erik Puke” (*Svenskt biografiskt lexicon*, 29, 1995–97), s. 529.

Hieronymus von Birckholtz – Sveriges förste underrättelseman

I början av 1600-talet genomgick Sverige en rad administrativa och sociala förändringar som ledde till en genomgripande modernisering av hela samhället. Sverige var på väg till kontinenten. Axel Oxenstiernas administrativa reformer syftade framför allt till att bygga upp en fungerande byråkrati som kunde uppfylla kronans militära och ekonomiska mål. En viktig del av dessa reformer var försöket att få regelbunden och tillförlitlig skriftlig information – korrespondens – om grannländernas politiska, militära och ekonomiska förhållanden. Från och med 1610-talet utvecklades därför en varaktig svensk korrespondensverksamhet som efter flera försök och misslyckanden fann sitt centrum i staden Hamburg och den därvarande svenska residenturen resp. poststationen.

Det finns olika förklaringar till Sveriges starkt växande behov av information. Den första och antagligen till en början viktigaste förklaringen ligger i Sveriges hotfulla förhållande till sina grannar. Efter ett förlorat krig mot Danmark, där brist på information om pågående truppövningar hade lett till en felbedömning av Danmarks avsikter,¹ och i betraktande av det permanenta polska hotet var information om dessa grannländers politik mycket betydelsefull. En annan förklaring ligger i Sveriges alltmer utvecklade diplomatiska förbindelser till kontinenten. Under intryck av det dansk-svenska kriget hade Sverige slutit ett fördrag med Nederländerna som var inriktat mot Danmark. Ett mindre offensivt fördrag slöts med staden Lübeck. Goda diplomatiska förbindelser fanns för övrigt även till England.² Under samma tid uppkom i hela Europa de första fasta ambassaderna och en varaktig diplomatisk verksamhet. Denna utveckling drevs främst framåt av det Trettioåriga kriget men hade sin början i åren dessförinnan. Sveriges utveckling motsvarar därför ett allmänuropeiskt fenomen. En tredje förklaring till det växande informationsbehovet ligger i den samtida utvecklingen på kontinenten. Vid tiden före Trettioåriga kriget tilltog postverksamheten allmänt i det Heliga romerska riket. Det kejserliga postsystemet hade redan skötts av den adliga släkten Taxis i mer än 100 år. Men mot slutet av 1500- och början av 1600-talet tilltog posttrafiken avsevärt. Samtidigt utvecklades enstaka budsystem i Romerska rikets

¹ Jfr. *Sveriges krig 1611–1632*, vol. 1, Danska och ryska krigen. Stockholm 1936, s. 128.

² Bertil Thyresson, *Sverige och det protestantiska Europa från Knäredfreden till Rigas erövring*. Akademisk avhandling. Helsingfors, 1928.

Heiko Droste, Dr phil. i Hamburg 1994 på en avhandling om Lüneburgs historiegeografi under 1300–1600-talet.

territorier. De konkurrerade med den kejserliga posten, då en egen post både uppfyllde administrativa funktioner och utgjorde en viktig inkomstkälla. Under samma tid ersattes de redan existerande handskrivna tidningarna alltmer av tryckta sådana.³ Slutligen måste även Sveriges ekonomiska intressen ingå i en förklaring. Den tilltagande svenska utrikeshandeln – inte minst i samband med Älvsborgs lösen – krävde information om den ekonomiska utvecklingen på kontinenten. Detta intresse började dock först under 1620-talet spela en mera avgörande roll inom korrespondensverksamheten.

Fastän korrespondensens utveckling alltså sammanhänger med olika utvecklingar från 1600-talets början hade det redan under 1500-talet funnits tillfälliga korrespondenter utomlands. De diplomatiska förbindelserna till England under Erik XIV är ett bra exempel på det.⁴ Korrespondenternas verksamhet var dock i detta och andra fall helt beroende av statens aktuella intressen och finansiella möjligheter.⁵ Dessutom spelade kungahusets dynastiska förbindelser och tillfälliga resor en stor roll för informationens framskaffning. Oxenstiernas reformer utgjorde därför ett kvalitativt framsteg. Korrespondensverksamheten var inte längre beroende av enstaka åtgärder utan förvandlades istället till ett permanent system.

Medan dessa allmänna bakgrundsfaktorer redan är bekanta finns det knappt några mera ingående studier om korrespondensverksamhetens utveckling under 1600-talet, varken för Sverige eller för andra europeiska länder. Det finns visserligen enstaka övergripande studier om diplomatiskt spioneri, i synnerhet i England under 1500- och 1600-talen.⁶ Men dessa studier sysslar främst med enstaka politikernas handlingar. Dessa hade vanligtvis ingen varaktighet och kan knappast generaliseras.⁷ Korrespondens byggde vanligtvis bara till en viss del på sådan spioneri- och underrättelseverksamhet som präglar nutida föreställningar om ämnet. I början av 1600-talet var information ännu på ett helt annat sätt tillgänglig än den blev under senare tid. Korrespondenterna levde vanligtvis inte i skymundan. De var mestadels respekterade diplomater eller människor som genom sina tjänster i administrationen hade tillgång till information som de vidarebefordrade, mestadels öppet och mot betalning. Det var en viktig och respekterad del av deras inkomster; på så sätt uppstod inte någon lojalitetskonflikt.⁸

Min uppsats försöker beskriva hur Sveriges korrespondensverksamhet utvecklades under 1610-talet. Början till korrespondensverksamheten var som sagt förknippad med Axel Oxenstiernas tid som rikskansler. Denne var inte ensam om att knyta kontakter med sådana korrespondenter. Så förfogade även Johan Skytte och Johan Kasimir över kontakter med utländska korrespondenter, men bara Oxenstierna förfogade över de nödvändiga politiska och finansiella medel och det star-

³ Allmän om postverksamhet i det Heliga Romerska Riket: Wolfgang Behringer, "Bausteine zu einer Geschichte der Kommunikation. Eine Sammelrezension zum Postjubiläum". *Zeitschrift für historische Forschung* 21 (1994), s. 92–112, och där omnämnda litteratur.

⁴ Jfr. *Anglicasamlingen*, vol. 514, RA, där korrespondensen av 1560-talet är bevarad.

⁵ Jfr. Sven Tunberg, *Den svenska utrikesförvaltningens historia*, Uppsala 1935, där det finns flera exempel på sådana försök.

⁶ Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, London 1955.

⁷ Som inledning till hela problemområdet se Eckhard Opitz, "Diplomacy and Secret Communications in the Seventeenth Century. Some remarks on the Method of Gaining News in the Age of Absolutism" i *Clio goes Spying. Eight Essays on the History of Intelligence*, Wilhelm Agrell and Bo Huld (ed.), Lund 1983, s. 64–84.

⁸ Opitz, a.a., s. 64–65.

ka intresse som krävdes för att organisera den nödvändiga infrastrukturen, t.ex. postverksamheten, agenturen osv. En av Oxenstiernas korrespondenter var den brandenburgiske adelsmannen Hieronymus von Birckholtz. Han var den förste som sysslade med denna verksamhet under flera år (1615–1617) och som faktiskt byggde upp ett helt nät av ett tiotal korrespondenter i det södra Östersjöområdet. Han organiserade dessutom transporten av korrespondensen till Sverige. Birckholtz var dock inte Sveriges första korrespondent på kontinenten. Men han var faktiskt den förste som sysslade med korrespondens i flera år och som gjorde det på ett professionellt sätt, t.ex. genom att anställa egna korrespondenter. Hans verksamhet ska därför beskrivas mer ingående för att förtydliga hans arbetssätt och de problem som uppstod. Hela verksamheten var beroende av Birckholtz kontakter, möjligheter och åtgärder. Uppsatsen koncentreras därför på hans person och hans korrespondenter, på deras problem med att få fram korrespondens. Mitt intresse gäller inte minst informationens karaktär, frågan om den var hemlig eller offentlig. På vilket sätt kan verksamheten karakteriseras; spelade spionage någon roll; var Birckholtz en underrättelseman, och i vilket samband stod hans och hans korrespondenters verksamhet till den samtida utveckling på kontinenten?

Samtidigt med uppbyggandet av informationssystemet måste trafiken organiseras. Det krävdes flera försök och flera år, innan den svenska poststationen i Hamburg inrättades år 1620.⁹ Denna poststation i Hamburg betecknas oftast som början till en regelbunden brevförsändelse mellan Sverige och kontinenten. Men även tidigare fanns en regelbunden posttrafik. De diplomatiska kontakterna med Nederländerna och England, som under 1610-talet upplevde en snabb utveckling, medförde nämligen ett transportproblem. Fram till inrättandet av poststationen i Hamburg använde man därför flera olika sätt att skicka brev mellan Nederländerna och Sverige, till och med via enstaka av kungen anställda sekreterare och budbärare.¹⁰ Att förvärva information var på så sätt aldrig nog, man måste också kunna överföra den till Sverige. Varje korrespondensverksamhet hade därför två delar, informationsanskaffningen och -trafiken. Båda är viktiga för att förstå Birckholtz agerande.

I den första delen kommer jag att kronologiskt skissera Birckholtz tillvägagångssätt för att värva korrespondenter och för att organisera transporten av korrespondensen; alltså korrespondensens tekniska aspekt. Den andra delen sysslar mera systematiskt med korrespondenternas bakgrund, motivation och syfte. En "betalning" för deras korrespondensverksamhet kunde anta olika former. Dessutom är självklart korrespondensens innehåll intressant, liksom vilka framgångar Birckholtz hade på lång sikt. Den inledande skissen innehåller många detaljer som vid första ögonkastet må verka förvirrande. Denna blandning av försök och misslyckande, av enskilda intressen och mångfalden av motiv ska dock ge en bild av de problem Birckholtz stötte på. Dessa var typiska för Sveriges utrikespolitik vid 1600-talets början.

⁹ Själva idén att inrätta den hamburgska poststationen uppkom år 1619, men det var först år 1620 som dess verksamhet började.

¹⁰ Ett exempel är Andreas Muetreich, som under sommaren 1614 anlätades som sekreterare och bud mellan Sverige och Nederländerna; jfr. hans brev till Oxenstierna, Oxenstiernska saml., E 663, RA. Han fick förmodligen flera efterföljare, t.ex. Dietrich Matthiasson, som år 1618 blev "ordinarius kurir" till Holland; jfr. Teodor Holm, *Sveriges allmänna postväsen. Ett försök till svensk posthistoria*, del I: 1620–1642, Stockholm 1906, s. 11–12.

Hieronymus von Birckholtz

Hieronymus von Birckholtz tillhörde en urgammal brandenburgsk adelssläkt,¹¹ hans fader hade varit kansler i brandenburgsk tjänst. Ändå var familjen förmodligen jämförelsevis fattig, Hieronymus själv hade uppenbarligen inga egna inkomster. Därför var han – liksom många andra adelsmän i sin tid – tvungen att anta en hovtjänst. Han genomgick en allmän juridisk utbildning. Det betyder att han studerade i flera år, dock utan att avsluta sina studier med en examen. Detta var ganska vanligt för adelsmän som sökte furstlig tjänst. Strax därefter flyttade han till Sverige, förmodligen år 1589/90. Det är därför högst sannolikt att han redan före sin flyttning till Sverige hade goda kontakter där.

I Sverige fick han redan efter kort tid en anställning i kung Johans tjänst. Efter Johans död innehade han flera anställningar i hertig Karls, senare Karl IX:s tjänst. Under denne tid sökte han även gifta sig med Anna Fleming, brorsdotter till Klas Fleming, som förvaltade hennes gods efter hennes faders, Joakim Flemings, död. Trots att Karl IX stödde honom på olika sätt lyckades Birckholtz först efter flera år ingå äktenskapet, efter att Clas Fleming hade avlidit (1597). Efter Annas död gifte Birckholtz sig en andra gång (1608), återigen med Karls stöd och utan att medföra någon egen förmögenhet till äktenskapet. Hustrun hette Uriana Hund och var dotter till hovmästaren och krönikeförfattaren Daniel Hansson Hund. Även den sistnämnde var i Karls IX:s tjänst. Birckholtz syns dock ha lämnat Karls tjänst; efter Karls död trädde han uppenbarligen inte omedelbart i Gustav II Adolfs tjänst.

År 1613 skedde dock en katastrof som förändrade hela familjens framtid: familjens hus på Selaön i Mälaren förstördes genom eld. För att bygga upp huset på nytt var Birckholtz tvungen att anta permanent kunglig tjänst. Redan samma år fick han en påfallande bra betald tvåårig ”beställning att brukas uti rättegångsväsendet” hos änkedrottning Kristina.¹²

I denna situation träffade han uppenbarligen Axel Oxenstierna, som kände till hans tyska bakgrund. Oxenstierna var intresserad av regelbunden information om Polen. Birckholtz var förmodligen framför allt intresserad av att arbeta för Oxenstierna och på så sätt få hans stöd och på lång sikt kanske en bättre anställning. Senast i februari 1615 kom de överens om uppdraget och den 24 februari 1615 fick Birckholtz ett kungligt brev som gav honom fullmakt att värva korrespondenter på kungligt uppdrag.¹³ Birckholtz avreste tillsammans med Johan Skytte till Danmark i mars 1615. Skytte hade anhållit om Birckholtz deltagande i en diplomatisk mission till Danmark utan att känna till dennes egentliga uppgifter.¹⁴

Den 8 april anlände Birckholtz till Lübeck och efter flera dagars uppehåll i staden, där han – förgäves – försökte att ordna pengar för sitt uppdrag, påbörjade en

¹¹ Uppgifter om Birckholtz familj och levnad finns i SBL, 4, s. 406–408, N. Ahnlund; Elgenstierna, vol. 1, s. 391; *Finsk biografisk handbok*. Under medvärkan af fackmän. Utgifven af Tor Carpelan, Helsingfors 1903, s. 186–187; *Genealogisches Handbuch des Adels – Adelslexikon* – vol. I. A-Bon. Limburg an der Lahn 1972, s. 407.

¹² Birckholtz fick 244 daler per år, en summa som – jämfört med andra hovjunkare – framstår som ganska hög; jfr. Kristina d.Å:s livgeding, vol. 2, KA, RA.

¹³ 24 februari 1615: ”Volmacht für Hieronymum von Birckholtz daraus mit etlichen zu handeln so sich in Kon: Maytt: dienst begeben mugen.” Det odelade kansliet, Kungliga kansliets diarier, utgående, vol. 18–19, RA; jfr. också Thyresson, a.a., s. 78.

¹⁴ Birckholtz berättade för Oxenstierna om Skyttes ansökan och bad om ett råd. Han betonade dock att Skytte inte hade någon aning om varför Birckholtz egentligen ville resa till Tyskland; odaterat brev, Runsö, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

första rundresa i det södra Östersjöområdet. Det var även i fortsättningen mycket problematiskt för Birckholtz att få alla de pengar han behövde för att betala sina korrespondenter och egna utgifter. Han var därför flera gånger tvungen att pantsätta sina egna kläder och smycken för att bevara sin kredit. Och han var tvungen att hemlighålla detta, då det skulle vara pinsamt för kungen om någon skulle få veta det, som han uttryckte det gentemot kungen och Oxenstierna.¹⁵

Birckholtz' verksamhet i Tyskland begränsade sig för övrigt inte till hans eget uppdrag. Han tog också hand om privata arvsanspråk, vilka samtidigt utgjorde en täckmantel för hans egentliga uppgift. Slutligen träffade han under sommaren 1615 i Küstrin den brandenburgiska kurfursten Johann Sigismund. Birckholtz uppträdde som vanlig resenär och utnyttjade sitt förmodligen av båda sidor genomskådade inkognito för att diskutera äktenskap med kurfursten. Med deras samtal började de långvariga äktenskapsförhandlingarna mellan Gustav II Adolf och kurfurstens dotter Maria Eleonora.¹⁶ Birckholtz fortsatte dessa förhandlingar även under det följande året, efter att han hade fått stöd av Oxenstierna för dem.¹⁷ Men dessa förhandlingar var bara en bisyssla för Birckholtz.

Förutsättningarna för Birckholtz korrespondensverksamhet

I sin första rapport till Oxenstierna om möjligheterna att få korrespondens berättade Birckholtz om den kurfurstliga korrespondensverksamheten.¹⁸ Kurfursten fick nämligen varje vecka rapporter från olika håll med hjälp av ett eget budsystem. En sådan möjlighet hade inte funnits när Birckholtz senast hade varit i Brandenburg, år 1609. Han rekommenderade därför Oxenstierna att använda de kurfurstliga postförbindelserna och samtidigt anlita tillförlitliga köpmän och juvelerare – precis som kurfursten – då dessa hade många möjligheter att få fram all sorts information. Han påstod sig känna till sådana köpmän sedan sin sista vistelse i området, då de hade erbjudit honom hemlig information mot kontant betalning.

Postförbindelserna hade under 1610-talet i hela Tyskland verkligen genomgått stora förbättringar, det gäller inte minst för Brandenburg.¹⁹ Det berodde mestadels på Brandenburgs territoriella tillväxt i Rhenområdet som försvarade kommunikationerna inom det egna territoriet genom större avstånd. Därför fanns det olika budlinjer i Brandenburg, med centrum i Berlin. Utöver dessa linjer fanns det för Birckholtz bara få möjligheter till transport av brev, t.ex. via en budlinje mellan Hamburg och Danzig. Fastän detta fåtal linjer fungerade mycket bra motsvarade de mestadels inte Birckholtz' behov. Dennes problem att överföra brev till Sverige före inrättandet av poststationen i Hamburg kan därför knappast överskattas.

¹⁵ Stettin, den 8 september 1616, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

¹⁶ Birckholtz' samtal med kurfursten betecknas inom litteraturen oftast som det egentliga syftet med hans resor; Norberg antar till och med att Birckholtz genomförde dem på änkedrottning Kristinas uppdrag. Jfr. Axel Norberg, *Polen i svensk politik. 1617–26*, Stockholm 1974, (Acta universitatis Stockholmiensis, 19), s. 34–35. Ahnlund antar däremot, att det var Birckholtz' "älsklingsidé" att förmedla giftermålet; Nils Ahnlund, *Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död*, Stockholm 1940, s. 230. I sina rapporter till Oxenstierna motiverar Birckholtz för övrigt inte sin idé.

¹⁷ Oxenstierna till Birckholtz, Åbo, den 23 mars 1616, AOSB I, vol. 2, nr 164, s. 260–262.

¹⁸ Odaterat brev från Birckholtz till Oxenstierna, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

¹⁹ Jfr. Heinrich Stephan, *Geschichte der Preußischen Post von ihrem Ursprunge bis auf die Gegenwart*, Berlin 1859, s. 12–14.

Birckholtz' verksamhet ligger nämligen precis vid åren innan den kejsarliga postlinjen nådde Hamburg och på så sätt knöt staden till Riket.

Ett annat problem var att Oxenstierna inte alls uppskattade köpmän och juvelerare som korrespondenter för Sverige. "Köpmanstidningar" var för honom till och med en synonym för opålitlighet.²⁰ Birckholtz anlidade därför aldrig en enda köpman eller juvelerare, ingen läkare och ingen som sökte anställning som korrespondent, oavsett vilka meriter de kunde uppvisa. Det berodde förmodligen vid sidan av Oxenstiernas åsikt om värdet av deras korrespondens på Oxenstiernas ovilja att betala tillräckligt mycket pengar för att värva juvelerare och köpmän, som erbjöd hemlig information de hade hopsamlat på egen hand. Istället utövade alla blivande korrespondenter sin verksamhet som en bisyssla, som snarare gav extra pengar. Dessutom var nästan alla korrespondenter sysselsatta inom en stads eller ett furstendömes förvaltning. De var alltså högt uppsatta förvaltningsexperter eller diplomater och fick aktuell information genom sin ställning. De hade samtidigt möjligheter att träffa förbiresande diplomater eller andra kunniga personer som förfogade över hemlig eller speciell information. Redan under 1500-talet hade flera mera inflytelserika furstendömen inom det Romerska riket byggt upp ett slags informationsnätverk för att byta korrespondens sinsemellan. De distribuerade information till varandra, oavsett mera djupgående politiska kontakter. De var därför självklara centra för en korrespondensverksamhet.²¹

År 1615, de första korrespondenterna

Under sina resor sommaren 1615 träffade Birckholtz minst två blivande korrespondenter, Thomas Köppen i Stettin och Conrad Schleif i Anklam. Thomas Köppen var advokat vid den hertigligen hovrätten i Stettin och hade på så sätt tillgång till regelbunden information som tillskickades hans herre, hertig Philipp av Pommern-Stettin. Dessutom låg Stettin väldigt centralt i det södra Östersjöområdet och var en viktig station på den redan existerande postlinjen mellan Danzig och Hamburg. Köppens omsorg gällde därför den egna korrespondensen till Birckholtz och med tiden även försändelsen av honom tillsända brev av andra korrespondenter. Han hade främst två anledningar att arbeta som svensk korrespondent, pengar och en officiell kunglig befattning. Vad gäller pengarna skrev Köppen omisskännligt, att "pennan inte vill glida och arbetet inte kommer att försiggå friskt, i fall de kära hellerna inte pingla och springa hit".²² Ändå fick Köppen aldrig tillräckligt med pengar, och ännu tio år senare hade han inte ens fått hälften av den uppgjorda summan. Den önskade kungliga befattningen skulle, enligt Köppen, utfärdas "in forma authentica" med Kungl. Maj:ts secretsigill och med hans egen underskrift, tillsammans med en fullständig och skriftlig instruktion.²³

Precis samma kungliga befattning var förmodligen den främsta anledningen för

²⁰ Odaterat brev från Oxenstierna till Birckholtz, Oxenstiernska saml., E 569, RA. Oxenstierna ger dock inga förklaringar till detta omdöme.

²¹ Johannes Kleinpaul, "Der Nachrichtendienst der Herzöge von Braunschweig im 16. und 17. Jahrhundert", *Zeitungswissenschaft* 5 (1930), s. 82–94.

²² Köppen till Oxenstierna, Stettin, den 28 mars 1618, Oxenstiernska saml., E 642, RA; jfr. också Birckholtz om Köppen till Oxenstierna, den 5 juni 1615, Oxenstiernska saml., E 569, RA. Detta brev precis som alla följande brev är i original skrivet på tyska och citeras i min översättning.

²³ Köppen till Oxenstierna, Stettin, den 28 maj 1615, Oxenstiernska saml., E 642, RA.

Schleif att arbeta för Birckholtz och Sverige. Schleif var stadsyndicus i Anklam och utförde samtidigt uppdrag för hertigar och andra herrar. Som sådan hade han många underrättelsemöjligheter. Hans första rapport omfattade inte mindre än 52 sidor av information från Europas olika hörn.²⁴ Gentemot Birckholtz framförde han dock ingenting om betalning. Den ville han istället förhandla om direkt med Oxenstierna. Han var desto mer noggrann när det gällde utformningen av sin befattning. Den skulle ske i form av ett *manuscriptum tractatum feudalem*.²⁵ Dessutom önskade han titeln ”Rat von Haus aus” och en gyllene smyckesdaler.

Förmodligen fick varken Köppen eller Schleif någon kunglig befattning.²⁶ Ändå arbetade de i flera år för Sverige. Det sista år för övrigt typiskt i det att alla korrespondenter började rapportera till Sverige på samma dag de började att förhandla om deras villkor som korrespondenter.

Birckholtz värvade förmodligen ytterligare en eller två korrespondenter innan han återvände till Sverige hösten 1615 via Lübeck. Där överlade han med Oxenstierna om sin verksamhet och sina förhandlingar med den brandenburgiska kurfursten. Oxenstierna var uppenbarligen nöjd med Birckholtz och bestämde sig för att låta honom fortsätta med båda uppgifterna.

År 1616, Danzig och Hieronymus Elver

Den 1 maj 1616 lämnade Birckholtz återigen Stockholm, denna gång reste han per båt till Danzig. Oxenstierna ville uppenbarligen få bättre information direkt från Polen. Året innan hade man nämligen – samtidigt med Birckholtz arbete – genomfört ett annat och efter kort tid uppenbarligen misslyckat försök att få information från Polen. Gustav II Adolf hade den 4 juni 1615 givit Petrus Petrejus ett likadant uppdrag som Birckholtz.²⁷ Petrejus stannade i flera månader i Danzig och anlidade enligt egna uppgifter fyra korrespondenter. Men dessa dog eller slutade rapportera redan en kort tid efter Petrejus hemkomst till Stockholm. Det finns därför bara få uppgifter om Petrejus verksamhet.²⁸ Detsamma gäller för Erik Eriksson Tranewård, år 1627 adlad som Geete. Även han följde med på Skyttes mission till Danmark mars 1615. Därifrån reste han förmodligen till Holland för att utföra ett kungligt uppdrag som han förmodligen fått samma dag som Birckholtz.²⁹ Åren 1616 och 1617 dök han upp flera gånger i Brandenburg och Polen, där han även hade kontakt med Birckholtz och dennes korrespondenter. Det är dock oklart vilket uppdrag Tranewård hade, men det är möjligt att även han höll på med att överföra brev mellan Stockholm och Amsterdam, som något slags sekreterare och brevbud.³⁰

²⁴ Schleif till Birckholtz, Anklam, den 15 augusti 1615, Oxenstiernska saml., E 882, RA.

²⁵ Schleif till Oxenstierna, Anklam, den 24 maj 1615, Oxenstiernska saml., E 711, RA.

²⁶ Oxenstierna skriver gentemot Köppen om en befattning, men den bekräftades uppenbarligen inte med kungens signatur; jfr. Oxenstiernas brev till Köppen; Stockholm, den 6 januari 1621, AOSB I, 2, s. 411.

²⁷ Även Peder eller Per Persson. Det är dock anmärkningsvärt att Gustav II Adolf sysselsatte en så välutbildad och erfaren diplomat och vetenskapsman med denna uppgift; jfr. SBL, häfte 142, Stockholm 1995, Kari Tar-kiainen; Nils Runeby, *Monarchia mixta*, Uppsala 1962, s. 55–61.

²⁸ Sam. Clason, ”Förhållandet till Polen och Petrus Petrejus sändning till Danzig 1615”, *Historisk Tidskrift (S)* 1900, s. 177–194.

²⁹ Jfr. två brev från kanslikollegiets sida, den 23 och 24 februari 1615, då Tranewård tilldelades pengar för att resa till Holland, kammarkollegiets kansli, B IIa 1:4, KA, RA. Även den 24 februari 1615, liksom Birckholtz, fick Tranewård en kunglig pass; Det odelade kansliet, Kungliga kansliets diarium, utgående, vol. 18–19, RA.

³⁰ Jfr. Andreas Muetreichs och Dietrich Matthiassons verksamhet, not. 10.

Birckholtz misslyckades med sitt första försök att värva korrespondenter i Danzig. Efter en viss tid lämnade han därför staden för att resa till Lübeck, där han fick ett brev från en annan av sina kontakter, den brandenburgiska övertygmästaren Hans Felix Klarner. Klarner arbetade för kurfursten och sålde samtidigt vapen till Sverige. Han berättade för Birckholtz om ett brandenburgiskt råd, Hieronymus Elver, som just nu arbetade för kurfursten i Danzig och som var beredd att träda i svensk tjänst. Birckholtz skrev därför till Elver och erbjöd en svensk tjänst och 200 riksdaler per år som betalning.³¹ Men Elver var inte alls nöjd med Birckholtz' erbjudande och inledde långvariga förhandlingar som är värda en närmare granskning. Hos Elver finns nämligen en utvecklad föreställning om tjänst, kunskaper, samhällelig position och följaktligen om lämplig betalning.

Hieronymus Elver föddes i en rik lüneburgisk borgarfamilj, genomgick ett längre studium och stannade i flera europeiska furstars tjänst. Han publicerade till och med en latinsk reseberättelse om sina år i Europa.³² I sitt svar till Birckholtz framförde Elver därför tre synpunkter som avgörande för att bestämma vilken betalning denne skulle få. Till en början måste man enligt honom skilja mellan blivande tjänare som redan innehade förnäma tjänster och sådana som inte kunde uppvisa dylika tjänster. Till det andra måste man ta hänsyn till den fara som den blivande korrespondenten skulle utsättas för. Och till slut måste det förväntade värdet av korrespondentens rapporter bedömas. Elver uppfattade sina tidigare tjänster som förnäma, faran för hans person och vikten av hans rapporter som mycket höga, och krävde därför 400 riksdaler per år.³³ Birckholtz var uppenbarligen inte beredd att utan vidare godkänna Elvers krav och rapporterade därför allt till Oxenstierna. Under tiden skrev Elver med hjälp av Tranewård – som vid denna tidpunkt vistades i Danzig – till kungen. Elver påstod att Birckholtz hade erbjudit honom 500 riksdaler. Han önskade dock ytterligare en årlig leverans av svenskt trävirke som han kunde sälja i Danzig, där detta var en bristvara.³⁴

I samma brev till kungen gick Elver in på en av Birckholtz efterfrågad möjlig resa till Stockholm under vintern 1616/17, där Elver skulle förhandla direkt med Oxenstierna för att få detaljerade instruktioner. Oxenstierna hade förmodligen ganska snabbt insett vilka kvaliteter Elver hade och ville därför ge honom mer noggranna instruktioner än till andra korrespondenter, av vilka inte en enda under sin tid som korrespondent reste till Sverige. Å andra sidan hade Elver, som ovan nämnts, en tydlig uppfattning om sitt värde. Han gav därför detaljerade önskemål om denna vinterresa till kungen. Kungen skulle nämligen veta att Elver inte hitills från någon uppdragsgivare accepterat ett krav på en resa under vintern. Men han hade hört, att hans Kungl. Maj:t var en mycket vänlig herre, som aktade sakkunniga människor och betalade dem motsvarande deras insats. Det är dock klart, enligt Elver, att en sådan resa genom Pommern, Mecklenburg, Sachsen, Holstein och Danmark är lång och krävande. Han ansåg sig därför behöva tre

³¹ Birckholtz till Elver, Rostock, den 17 juli 1616, Birckholtzsaml., E 3253, RA.

³² Till Hieronymus Elvers person, jfr. *Neue Deutsche Biographie*, vol. 4, s. 471–472, Oswald von Gschiebler. Reseberättelsen utkom med titeln: *Deliciae apodemicae seu sylloge epistolica in peregrinatione italo-gallobelgio-germanica et polonica nata*. Leipzig 1611.

³³ Elver till Birckholtz, Danzig, den 24 september 1616 (st.n.), Birckholtzsaml., E 3253, RA.

³⁴ Elver till Gustav II Adolf, odaterat, Birckholtzsaml., E 3253, RA.

tjänare, en kusk och fyra hästar tillsammans med en anseelig summa pengar, självklart i förväg.

Elver reste aldrig till Stockholm och inte minst Oxenstierna var uppenbarligen förargad på Elver, som enligt hans åsikt inte visade tillräcklig blygsamhet. Å andra sidan ville Oxenstierna inte avstå från hans tjänster.³⁵

I ett tredje brev till Birckholtz fortsatte Elver sina förhandlingar genom att upp-
repa sina välkända anspråk på sin betalning. Men nu kräver han 600 riksdaler per
år och dessutom de omnämnda leveranserna av trävirke.³⁶ Birckholtz skulle näm-
ligen ta hänsyn till att en svensk tjänst för Elver betydde att han inte kunde träda
i polsk tjänst. Den polske kungen var ju ändå känd för att belöna sina anställda
med land och höga administrativa poster, som en starostej eller ett wojwodskap.

Elver trädde slutligen i svensk tjänst, trots att han aldrig erbjöds den krävda
betalningen. Tvärtom bestämde Gustav II Adolf i ett brev till Birckholtz att Elver
inte skulle få mer än 200 riksdaler, vilket Elver uppenbarligen accepterade.³⁷ Han
stannade i denna tjänst även efter att han lämnat sin brandenburgiska tjänst för en
kejsarlig. Inte ens hans övergång till katolicismen år 1619 fick någon betydelse
inför Oxenstierna eller rollen som svensk korrespondent.³⁸

År 1617, brevtransporten

Birckholtz anlidade ytterligare korrespondenter, några av dem antagligen bara
för en kort tid. Därmed tilltog problemen med transporten av breven, som i bör-
jan uteslutande fungerade med Birckholtz' hjälp eller direkt via hans person.
Det betyder att alla brev adresserades till honom eller Thomas Köppen i Stettin.
Därtill var det nödvändigt för Birckholtz att regelbundet meddela sina
korrespondenter var de kunde nå honom. Det är klart att allt detta tog mycket
lång tid, vilket bekymrade både kungen och Oxenstierna. Birckholtz kunde
nämligen bara skicka breven med en egen tjänare eller en tillförlitlig köpman el-
ler skeppare. Han hade dock inte för många tjänare och inte heller försöket att
anlita köpmän eller skeppare var lätt att genomföra. Så försökte Birckholtz ut-
nyttja den lübeckska köpmannen Hans Steinmann som en fast adress i Lübeck,
dit han kunde skicka sina brev. Steinmann var en av de viktigaste bland de tyska
köpmän som handlade med svensk koppar och järn. Han hade redan haft nära
förbindelser till Karl IX, och han arbetade tillsammans med andra tyska och
svenska storköpmän, t.ex. Lorenz Kruse från Nyköping. Men Steinmann väg-
rade efter en viss tid att fortsätta transportera eller förmedla Birckholtz' brev.
Han påstod att det var för farligt, och att han därför inte kunde övertala några
skeppare att vidarebefordra dem.³⁹

Vid denna tidpunkt, sommaren 1616, fanns dock redan flera svenska post-
adresser – alltså personer dit man kunde skicka brev från och till Sverige – i
Lübeck, t.ex. den lübeckska borgmästaren Heinrich Brokes, stadens syndicus
Martin Nordanus eller den svenska köpmannen Gowert Silentz, som förmedlade

³⁵ Oxenstierna till Birckholtz, odaterat, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

³⁶ Elver till Birckholtz, Danzig, den 12 februari 1617 (st.n.), Oxenstiernska saml., E 883, RA.

³⁷ Gustav II Adolf till Birckholtz, Stockholm, den 6 juli 1617, RR, RA.

³⁸ Jfr. Elvers brev till Oxenstierna, Oxenstiernska saml., E 595, RA.

³⁹ Birckholtz till Oxenstierna, Lübeck, den 30 juni 1616, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

handelskontakter mellan Hamburg och Johan Kasimir.⁴⁰ De båda förstnämnda transporterade huvudsakligen brev som de fick av de svenska diplomaterna i Nederländerna, Jacob van Dijck och Jan Rutgers. Brokes trädde dessutom i närmare förbindelse till Oxenstierna, som han höll underrättad om den europeiska politiken, hela tiden med hänsyn till de lübeckska intressena.⁴¹ Sitt första besök i Lübeck gjorde Birckholtz hos Brokes, då han överlämnade ett brev på Oxenstiernas uppdrag. Men förhållandet var uppenbarligen inte förtroendefullt nog för att anförtro Brokes korrespondenternas brev. Brokes relationer till Sverige berodde förmodligen främst på Sveriges politiska relationer till Nederländerna och Lübeck.⁴²

I Hamburg fanns däremot den holsteinska diplomaten Peter Topsen, som sedan år 1604 även handlade på svenskt uppdrag. En del av dennes verksamhet var att förmedla brev till Sverige. Han var för övrigt den första svenska korrespondenten på kontinenten som över en längre tid rapporterade till Oxenstierna vilket inte var del av hans diplomatiska tjänst för kronan.⁴³ Oxenstierna och Topsen träffade varandra redan åren 1606–1607 under en diplomatisk mission. Sedan dess rapporterade Topsen regelbundet till Oxenstierna och arbetade samtidigt som en fast postadress i Hamburg.⁴⁴ Men Birckholtz kände överhuvudtaget inte till honom. De träffades förmodligen först sommaren 1617. Tills dess fungerade brevtransporten ganska dåligt. Gustav II Adolf skrev därför till Birckholtz och klagade att när breven ”kommer är ded fuller öfwer 2 månader gammelt”.⁴⁵

Någon gång under sommaren 1617 fick Birckholtz därför i uppdrag av Oxenstierna att fullständigt omorganisera posttrafiken.⁴⁶ Tidigare förslag av Birckholtz att förbättra trafiken hade uppenbarligen inte övertygat Oxenstierna. Till slut bestämde han sig dock för att satsa mer pengar och anlita flera kungliga brevbud. Vilka motiv Oxenstierna hade skrev han inte, men förmodligen gällde det både den polska krisen och Sveriges diplomatiska förbindelser, främst med Nederländerna. Birckholtz fick därför i uppdrag att skicka alla brev till Topsen i Hamburg, varifrån de varje vecka skulle skickas med olika svenska bud till Sverige.⁴⁷ Försändelsen skulle gå landvägen, via Danmark, och inte längre sjöledes från Lübeck. Birckholtz blev mycket förvånad, då Hamburg låg långt utanför hans förbindelser.

Efter Oxenstiernas beslut ordnades hela postförsändelsen på nytt. Det fanns tre eller fyra svenska ”poster” (postbud), tre av dem med ännu kända namn, nämligen Heinrich Rese, Christoph Relle och Christoph Menies. Dessa reste regelbundet mellan Sverige och Hamburg.⁴⁸ Det är dock oklart om de reste hela vägen till

⁴⁰ Jfr. brev från Silentz till Johan Kasimir åren 1615–1618, Stegeborgssaml., E 65, RA.

⁴¹ Jfr. Brokes brev till Oxenstierna, Oxenstiernska saml., E 574b, RA.

⁴² Jfr. Thyresson, a.a., s. 47–54.

⁴³ Jfr. Topsens likvidation, Likvidationer, serie 91, bunt 21, KA, RA. Varken där eller brevväxlingen med Oxenstierna, Oxenstiernska saml., E 741, RA, nämns någon betalning för hans korrespondens.

⁴⁴ Jfr. Topsens brev till Oxenstierna, Oxenstiernska saml., E 741, RA.

⁴⁵ Gustav II Adolf till Birckholtz, Stockholm, den 6 juli 1617, RA, RR.

⁴⁶ Oxenstierna till Birckholtz, odaterat, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁴⁷ Gustav II Adolfs anordning till Birckholtz, Stockholm, den 6 juli 1617, RA, RR.

⁴⁸ Förmodligen fanns sådana ordinarie bud redan tidigare. Så skrev Topsen i ett brev i mars 1617 att det ordinarie budet hade inte kommit sedan flera veckor; Topsen till Oxenstierna, Hamburg, den 26 mars 1617, Oxenstiernska saml., E 741, RA.

Stockholm eller bara till Markaryd vid gränsen till Danmark.⁴⁹ Det finns dessutom olika uppgifter om hur ofta de kom till Hamburg. Till en början var det uppenbarligen planerat att de skulle komma varje vecka. Men förmodligen var det bara varannan vecka eller till och med en gång per månad.⁵⁰

Från och med inrättandet av denna postlinje var transporten mellan Hamburg och Sverige inte längre något större problem. Det tog förmodligen fortfarande två till tre veckor för ett brev mellan Hamburg och Stockholm, men det gick i alla fall snabbare och säkrare än tidigare. Ett stort problem var dock fortfarande alla korrespondenters brev till Hamburg. Det fanns egentligen bara två postlinjer som var användbara: den redan omnämnda postlinjen mellan Hamburg och Danzig och en postlinje mellan Berlin och Stettin. När Birckholtz, återigen genom förmedling av Hans Felix Klarner, lyckades värva en korrespondent i Prag, Michael Steiger (denne var uppenbarligen något slags frilansdiplomat och -korrespondent), måste han efteråt använda inte mindre än tre mellanstationer för få fram breven. Det var omöjligt att skicka ett brev direkt från Prag till Hamburg eller Lübeck. I Berlin hade Birckholtz redan sedan en viss tid anlitat den berlinske postmästaren Christoph Frischmann. Denne var inte bara postmästare i Berlin utan skrev också tidningar som Birckholtz utnyttjade, fram till år 1617 handskrivna, därefter tryckta.⁵¹ Denna dubbelfunktion av postmästare och tidningsskrivare var ganska vanlig i 1600-talets början och de flesta tidiga tryckta tidningar utgavs av sådana postmästare. (Även den första svenska tidningen gavs ut av en postmästare, nämligen Andreas Wechel i Leipzig.⁵²)

Steiger skickade alltså sina brev till Frischmann som i sin tur vidarebefordrade dem till Stettins postmästare, varifrån de skickades till Birckholtz eller Topsen i Hamburg. Men även på så sätt tog det för lång tid, då Stettin inte alls utgjorde den kortaste vägen mellan Berlin och Hamburg. Därför anlätade Birckholtz ytterligare en förbindelseman, Jakob Beckmann, hemlig kammarsekreterare i Schwerin. Frischmann skickade alltså alla sina brev till Schwerin, men Beckmann hade inga kontakter till Hamburg och ännu fanns det ingen postlinje mellan Schwerin och Hamburg. Beckmann förklarade det för Birckholtz med bristen på ett nämnvärt handelsutbyte eller en härväg mellan de båda städerna. Slutligen anlätade Birckholtz därför en lübecksk juvelerare, Caspar Kale, som mottagare för alla brev från Schwerin. Kale hade dessutom uppdraget att uteslutande lämna dessa brev till de av svenska kungen anställda postbudena. Vid slutet av år 1617 fanns det därför ett någorlunda fungerande system.

Under tiden hade Birckholtz för övrigt anlitat flera nya korrespondenter, fastän av mindre vikt än Köppen, Schleif, Elver och Steiger. Jag vill därför här bara gå närmare in på Martin Chemnitz.

⁴⁹ Jfr. Holm, a.a., s. 11–14. Holm arbetar mestadels med riksregistraturet och där finns före den hamburgska poststationens inrättande knappast några detaljer om brevtransporten. Men det verkar dock som om Markaryd även före 1620 spelade en stor roll för postförsändelsen; jfr. Ernst Grape, *Postkontor och postmästare*, Stockholm 1951, s. 341.

⁵⁰ Jfr. t.ex. brev från Johan Skytte till Johan Kasimir, Stockholm, den 23 maj 1618, där Skytte skriver till Kasimir att det finns ett postbud från Hamburg till Markaryd i början av varje månad; Stegeborgssaml., E 66, RA.

⁵¹ Johannes Weber, "Neue Funde aus der Frühgeschichte des deutschen Zeitungswesens", *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 39 (1993), s. 321–360, här s. 353–354.

⁵² Jfr. Sven Carlin, "Andreas Wechel, vår förste postchef", *Svensk filatelistisk tidskrift* 1986, s. 96–97.

Martin Chemnitz var kansler hos hertig Philipp av Pommern-Stettin, där även den ovan nämnda korrespondenten Thomas Köppen arbetade. Birckholtz hade förmodligen fått kontakt med honom med hjälp av Christoph Ludwig Rasche, som han kände till på grund av de redan nämnda äktenskapsförhandlingarna med kurfursten av Brandenburg.⁵³ Birckholtz frågade därför Chemnitz om han skulle vara intresserad av att verka som korrespondent för Sverige. Chemnitz visade intresse men för att avgöra saken måste han diskutera med hertigen, om denne skulle godkänna en sådan syssla. För övrigt förhandlade Chemnitz i fortsättningen direkt med Oxenstierna. Hertigen godkände uppdraget och Chemnitz började rapportera till Oxenstierna, om än inte mot betalning. I gengäld ville han istället få korrespondens av Oxenstierna i de bytte information.⁵⁴

År 1618 – Birckholtz sista tid

När Birckholtz återvände till Sverige hösten 1617 var han redan sjuk och uppenbarligen i stort behov av pengar. Dessutom var hans hus återigen nerbränt och Birckholtz saknade pengar för att bygga upp det på nytt. Han tillbringade vintern i Nyköping, där han förgäves försökte att få ut sin inestående lön av änkedrottning Kristina. Hon ansåg dock att han skulle vända sig till sin nya uppdragsgivare. Han hade nämligen inte fullföljt sitt tvåårskontrakt – det återstod tio veckor.⁵⁵ Inte heller ett brev av Gustav II Adolf till sin mor hade förmått henne att godkänna Birckholtz' nya uppdrag.⁵⁶ Birckholtz hade därför höga skulder och dog utblottad, efter att ha sålt alla sina kläder och möbler, den 31 maj 1618 i Nyköping.

Redan kort tid efter Birckholtz' hemresa till Sverige hösten 1617 spred sig en växande oro bland hans korrespondenter. De var mestadels beroende av en permanent förbindelse med honom och började därför genast att kräva inestående löner, svar på sina brev och till och med något livstecken. De flesta av hans korrespondenter slutade därför att rapportera efter högst ett år, andra som Steiger i Prag eller Frischmann i Berlin dog. På hösten 1618 – flera månader efter Birckholtz' död – började Oxenstierna på allvar att försöka återknyta kontakter med åtminstone en del av Birckholtz' korrespondenter. Han var uppenbarligen mest intresserad av Steigers, Elvers och Chemnitz korrespondens. Chemnitz arbetade dock inte längre i Stettin, då hertig Philipp var död. Det tog för övrigt en viss tid för Oxenstierna att upptäcka att även Steiger var död. Tills dess hade han redan försökt att återigen aktivera den postförbindelse mellan Hamburg, Lübeck, Schwerin och Berlin. Steigers död ledde till att Oxenstiernas ointresse för denna postförbindelse. Ett år efter Birckholtz' död återstod därför bara en bräcklig kontakt med Elver och någon form av kontakt med Chemnitz, som nu fått en ny tjänst i Gottorf.

Oxenstiernas intresse för nya korrespondenter och tillförlitlig information om Polen upphörde på något sätt med Birckholtz' död. Det fanns inga kända efter-

⁵³ Birckholtz till kungen, Stettin, den 22 februari 1617, Skrivelser till konungen, Gustaf II. Adolfs tid, RA.

⁵⁴ Så tackar Chemnitz för information han hade fått av Oxenstierna om Sveriges förhandlingar med moskoviterna; Chemnitz till Birckholtz, Stettin, den 11 september 1617, Oxenstiernska saml., E 580, RA.

⁵⁵ Birckholtz till Oxenstierna, Nyköping, den 18 april 1618, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁵⁶ Gustav II Adolf till änkedrottningen Kristina, Nyköping, den 11 oktober 1616, AOSB II, vol. 1, nr 86, s. 99–100.

trädare till de ovan nämnda korrespondenterna i Danzig eller Stettin före Elias Pauli, borgmästare i Stettin, som år 1620 började arbeta för Oxenstierna.⁵⁷ Det berodde antagligen på både penningbrist och på det svensk-polska kriget som i sig erbjöd andra informationsmöjligheter.

Vid sidan av denna kronologiska överblick av Birckholtz' verksamhet vill jag i det följande beskriva några aspekter av hans arbete mera systematiskt. Det gäller främst själva korrespondensens innehåll. I anslutning till detta kommer jag att behandla korrespondensen och korrespondenternas verksamhet som en mellanform mellan en offentlig verksamhet och spioneri. På vilket sätt skyddades korrespondensen och korrespondenterna och i vilken utsträckning sysslade Birckholtz och hans korrespondenter egentligen med spionage i nutidens betydelse? I detta sammanhang är det även belysande att se närmare på hur Birckholtz utvalde korrespondenterna och trädde i kontakt med dem. Vilket förhållande hade de till varandra? Slutligen behandlas olika former av betalning till korrespondenterna. Var Birckholtz' verksamhet egentligen en framgång, för honom, för hans korrespondenter, för Oxenstierna eller den svenska kronan?

Hurdan information skaffade korrespondenterna egentligen?

Hittills har mitt intresse framför allt gällt de enskilda korrespondenter och Birckholtz' försök att föra över deras brev till Sverige. Men vilken sorts information skickade de egentligen? Svaret på den frågan är inte alls lika enkel som det må verka. För det första är det mitt intryck – vilket tyvärr inte närmare kan kvantifieras – att bara en liten del av de ursprungliga breven är bevarade. Jag tror att i synnerhet de brev är bevarade som utöver ren information även innehåller mer ”personliga” detaljer. I dessa mer personliga brev förknippas information med korrespondenternas åtaganden, förmodligen medvetet och kanske t.o.m. på ett retoriskt sätt, så att brevets information skulle understryka rättfärdigheten i korrespondenternas övriga åtaganden.

Det finns idag flera hundra dylika brev bevarade. Men med största sannolikhet har det funnits många fler. Så hänvisade korrespondenterna oftast till bifogade nyhetsbrev, som inte är bevarade. Det är möjligt att en del av dessa brev finns insorterade i andra av riksarkivets samlingar, t.ex. i Extraneasamlingen eller till och med Oxenstiernska samlingen.⁵⁸ Förmodligen hade man dock samma uppfattning om äldre nyhetsbrev som nutida människor, att ingenting är äldre än gårdagens tidning. Och korrespondensbrev innehöll till största delen förmodligen bara handskrivna tidningar, vilket redan före införandet av tryckta tidningar var en lönsam affär, främst för postmästare som t.ex. Christoph Frischmann i Berlin. Likaledes skrev Birckholtz om Köppen i Stettin och Schleif i Anklam, att de bara skickade nyheter som de kunde köpa för en billig penning hos professionella tidningsskrivare resp. budmästare.⁵⁹ Sådana brev signerades förmodligen inte alls eller bara undantagsvis, då de redan på något sätt var offentliga genom att de kunde köpas precis som tryckta tidningar. Sådana handskrivna tidningars upplaga var självklart mycket låg och läsarkretsen var ännu väldigt begränsad. De kallades

⁵⁷ Brev från Oxenstierna till överste Hans Georg von Arnim, 22 september 1620, AOSB, I, 2, nr 258, s. 403–404. Oxenstierna accepterar i detta brev Paulis tjänster, förmedlade av Arnim.

⁵⁸ Jfr. framför allt Oxenstiernska saml., E 880–883, RA.

⁵⁹ Birckholtz till Oxenstierna, Lübeck, den 28 juli 1617, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

oftast för ”normala aviser” och var faktiskt eftersökta i Sverige. På lång sikt fick man dock dessa tidningar enklast och snabbast i Hamburg, i synnerhet efter att man hade börjat trycka dem, år 1618.⁶⁰

Till dess bemödade sig förmodligen alla korrespondenter att skicka sådana tidningar eller aviser till Sverige. De kostade enligt Birckholtz kring 10 till 12 riksdaler per år.⁶¹ Dessa normala aviser eller tidningar innehöll nyheter från hela Europa, oftast på tyska men även på olika andra språk som franska, holländska, italienska och latin. Deras intresse riktade sig främst mot krig, krigsförberedelser, diplomatiska förhandlingar, giftermål, dödsannonser och liknande. De innehöll bara undantagsvis ekonomiska nyheter och sällan kulturella eller vetenskapliga nyheter.⁶² Intresset för uppfinningar syns dock ha varit ganska stort. Så berättade en tidigare korrespondent år 1613 för Oxenstierna, att man hade utvecklat en ny metod att lära sig främmande språk på mycket kort tid. Denna metod var under utarbetning för språken latin, grekiska, hebreiska och tyska.⁶³ Nästan lika offentligt som aviserna var tryckta eller handskrivna pamfletter, relationer eller fördrag om krig, försvar eller giftermål som publicerades i växande utsträckning och fördelades stater och diplomater emellan. De var del av den allmänna diplomatin och måste därför betecknas som någon slags diplomatisk propaganda. I Sverige var det t.ex. Johan Skytte som utgav sådana berättelser om sina diplomatiska uppdrag.

Fastän dessa tidningar och relationer var mycket välkomna i Stockholm, så hade Oxenstierna och kungen oftast ett mer konkret nyhetsbehov. Det största intresset gällde naturligtvis hela tiden Polen och Oxenstierna upprepade detta flera gånger. Korrespondensförsändelsen brukade dock ta alltför lång tid för att man regelbundet skulle kunnat ställa aktuella frågor till korrespondenterna. Det finns ändå exempel för konkreta uppdrag, om än sällan. Därför måste man utgå ifrån att korrespondenterna berättade vad de själva ansåg vara viktigast. De skrev t.ex. ganska noggrant om riksdagar i Polen, om truppvärvingar, och om allt som pågick i kungens närhet.

I samband med värderingen av informationen tillkommer dock ett annat problem. Det är nämligen inte alls enkelt att bedöma nyhetsvärdet med hänsyn till nyheternas aktualitet. En tidning kunde vara mycket spännande och viktig i mars och ointressant en eller två månader senare. Tyvärr finns det bara få dåtida bedömningar därom. Å andra sidan är det uppenbart att aktualiteten hela tiden hade varit det största problemet för kungen och Oxenstierna. De krävde ju upprepade gånger att korrespondensen skulle skickas snabbare.

Oxenstierna skrev för övrigt minst en gång till Birckholtz för att meddela honom vad han tyckte om enstaka korrespondenter. Enligt dessa uttalanden

⁶⁰ Så skrev Köppen till Birckholtz, att han förstod att han inte längre behöver skicka dessa tidningar, då Birckholtz får dem enklare i Hamburg, Köppen till Birckholtz, Stettin, den 6 oktober 1617, Oxenstiernska saml., E 883, RA.

⁶¹ Birckholtz till Oxenstierna, Lübeck, den 28 juli 1617, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁶² *Die Aviso des Jahres 1609*. In Faksimiledruck hrsg. von Walter Schöne, Leipzig 1939; *Die Relation des Jahres 1609*. In Faksimiledruck hrsg. von Walter Schöne, Leipzig 1940; Thomas Schröder, *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl*, Tübingen 1995.

⁶³ Hans Moihbies till Oxenstierna, Lübeck, den 3 december 1613, Oxenstiernska saml., E 660, RA. Moihbies skickade för övrigt regelbundet tidningar till Skytte i Stockholm.

värderade Oxenstierna Elver, Köppen och Steiger högst. Däremot var han helt missnöjd med Schleif i Anklam. Det är dock oklart vad Oxenstiernas uttalanden byggde på, i synnerhet då Birckholtz inte delade hans bedömning.⁶⁴

Inalles kan man därför inte säga alltför mycket om informationens karaktär. Det är dock värt att påpeka att även apokalyptiska tidningar betraktades som del av en seriös nyhetsbevakning. Det finns visserligen bara få exempel, men korrespondenterna verkar inte ha skiljt mellan – i dagens uppfattning – rent politiska och sådana apokalyptiska nyheter. Så skickade Caspar Kale en profetia till Birckholtz, som nyligen hade funnits i Groningen innanför en kyrkmur. Denna profetia – ursprungligen förment skriven på hebreiska – innehöll konkreta uppgifter om världens undergång inom de närmaste tolv (!) åren. Kale tillfogade att han hade hört, att denna profetia skulle vara sann.⁶⁵

Hemlighet och fara

Ett tecken på informationens betydelse och grad av hemlighet är att Birckholtz hela tiden reste mellan olika städer då han inte vågade stanna vid samma ort under en längre period. När den polske diplomaten Firx, på sin väg till Lübeck för att söka om hjälp från staden, reste genom Rostock i augusti 1616, föredrog Birckholtz att lämna staden dagen innan. Hans svåger Matthias Sachtleben berättade senare för Birckholtz att Firx redan vid sin ankomst visste att det skulle finnas en svensk diplomat i Rostock. Men när han efterfrågade hans identitet påstod alla att de inte visste vem det gällde.⁶⁶

Ett annat tecken kan vara att korrespondensen utsatte korrespondenten för åtminstone en viss fara. Till detta kan man ge flera exempel, t.ex. Birckholtz sätt att närma sig blivande korrespondenter. Så skrev han till Oxenstierna, att han utnyttjade sina arvsangelägenheter för att träffa Thomas Köppen i Stettin.⁶⁷ De kunde därmed ge ett sken av att det egentligen handlade om att ge Birckholtz ett juridiskt råd. Liknande metoder använde Birckholtz förmodligen flera gånger.

I motsats till det inledande samtalet verkar själva den svenska korrespondenttjänsten dock inte varit en hemlighet. Flera korrespondenter berättade för sina arbetsgivare, t.ex. hertig Philipp av Pommern-Stettin, att de hade fått erbjudande att arbeta för Sverige. Det var under 1500- och åtminstone i början av 1600-talet ganska vanligt att diplomater utökade sina inkomster genom sådana korrespondentstjänster. Man måste därför anta att korrespondenterna arbetade såväl ”offentligt”, med sina herrars goda minne och enligt instruktioner, som ”hemligt” i så måtto att de fick information om saker, som kunde betraktas som så pass viktiga att själva innehavet på något sätt var farligt och förbjudet. Det fanns därför förmodligen bara få exempel på spioner i en modern betydelse och dessutom en osäker gränsdragning mellan hemlig och offentligt tillgänglig information. Endast Elver verkar ha arbetat som en ”äkta” spion, om än även han ville ha en svensk beställning som skulle ge honom en status som svensk underhandlare med uppdrag att förmedla fred mellan Sverige och Polen.⁶⁸ Då ett sådant uppdrag gav ett diploma-

⁶⁴ Oxenstierna till Birckholtz, odaterat, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁶⁵ Kale till Birckholtz, Lübeck, den 11 juni 1618, Oxenstiernska saml., E 634, RA.

⁶⁶ Sachtleben till Birckholtz, Rostock, den 5 och 24 augusti 1616, Birckholtzsaml., E 3253, RA.

⁶⁷ Birckholtz till Gustav II Adolf och Oxenstierna, Lübeck, den 2 juni 1615, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁶⁸ Elver till Gustav II Adolf, odaterat, Birckholtzsaml., E 3253, RA.

tiskt skydd för Elver, var själva förbindelsen till Sverige inte nödvändigtvis en hemlighet.

Det var alltså inte korrespondensverksamheten i sig som var farlig eller hemlig; farligast var uppenbarligen att bli ertappad med hemliga brev. Detta var ju skepparnas viktigaste argument för att vägra transportera korrespondensbrev och för Steinmann att överhuvudtaget motta dem. De fick ju inte öppna dessa brev och hade därför ingen aning om vad egentligen de transporterade. Steinmann tillade hemlighetsfullt att det fanns många misstankar och faror inblandade i brevens transport. Han visste mycket väl, hur det gick till i Sverige. Tyvärr berättade han inte mera ingående om sin rädsla.⁶⁹

Från århundradets början finns dock flera exempel på försök från polsk och svensk sida att komma åt sådana brev. De kan kanske förklara Steinmanns och skepparnas fruktan. Ett polskt memorandum rekommenderade t.ex. genomsökning av hotellrum på jakt efter sådana brev,⁷⁰ medan man i Stockholm t.ex. öppnade brev som köpmän hade med sig när de lämnade staden.⁷¹ Dylika åtgärder användes framför allt i krissituationer och förekom redan under 1500-talet.

Blandningen av en mer eller mindre allmänt känd verksamhet för Sverige och innehav resp. transport av hemlig information präglade därför korrespondenternas arbete i ganska hög grad. Så skrev korrespondenten Johann Köppen i Berlin (möjligtvis besläktad med Thomas Köppen i Stettin) att han framför allt var intresserad av den ära som ett arbete för Sverige erbjuder och av att få den utlovade beställningen.⁷² Sådana beställningar eller en smyckesdaler, som Schleif krävde som en del av sin betalning, är inte särskilt meningsfulla om man inte kan förevisa dem för någon.

Å andra sidan måste allt som Elver gjorde i Polen betraktas som spioneri. Hans verksamhet erbjuder därför några exempel på vilket sätt en hemlig korrespondensverksamhet kunde bedrivas. Dessa exempel riktar sig utslutande på transporten av information. Det tycks inte ha varit det minsta problem med att få sådan information. Elver påstod t.o.m. att han under sin månadslånga vistelse i Warszawa nästan dagligen talade med den polske kanslern Franz Tengenagel.⁷³

Det fanns flera metoder att transportera hemlig information. Så ansågs, enligt Elver, postlinjen mellan Hamburg och Danzig vara säker. Det var alltså möjligt att även skicka hemliga brev med den. En annan möjlighet var att adressera brev till oförargliga adresser, t.ex. till en före detta hyresvärd.⁷⁴ Eller att adressera brev bara med själva namnet, d.v.s. genom att utelämna adressatens titlar. Elver ursäktade sig exempelvis en gång för att bara ha skrivit till "Hieronymus von Birck-

⁶⁹ Birckholtz till Oxenstierna, Lübeck, den 30 juni 1616, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁷⁰ Warszawa, den 10 februari 1599, Reinhold Schultz till Sigismund, Strödda historiska handlingar, vol. 20, RA.

⁷¹ Så fanns år 1601 en svensk köpman, Cordt Huntenborch, som transporterade ett hemligt brev, skrivet på latin, som beslagtogs vid Stockholms södra port. Huntenborch påstod vara oskyldig men bestämde sig ändå för att lämna Sverige och bo i utlandet varifrån han under mer än tio år förgäves försökte att få återvända; jfr. hans brev till Karl IX och Oxenstierna, Rostock, den 9 augusti 1602, Skrivelser till konungen, Karl IX., vol. G-H; Lübeck, den 20 november 1613, Oxenstiernska saml., E 631, RA.

⁷² Köppen till Birckholtz, Berlin, den 20 september 1617, Oxenstiernska saml., E 883, RA.

⁷³ Elver till Birckholtz, Warszawa, den 28 mars 1618 (st.n.), Birckholtzsaml., E 3253, RA.

⁷⁴ Så adresserade Köppen ett brev, Wolgast, den 13 januari 1617, till Birckholtz hyresvärd i Stettin, Hans Tewes, Oxenstiernska saml., E 883, RA.

holtz” utan att ange någon titel alls.⁷⁵ Redan detta betraktade Elver som förklarad. Det var även möjligt att skicka ett brev i två delar, där den viktiga delen anonymiserades. Vanligt var väl också att ”förklara” brev, alltså att tillägga ett ytterligare brevomslag. Men därtill behövde man en adress där detta kunde ske.⁷⁶ En förmodligen inte alltför ofta använd metod var att Birckholtz personligen träffade sina korrespondenter. Under vintern 1616/1617 skrevs flera brev mellan Birckholtz och Elver för att boka en sådan träff. Men Danzig låg för långt bort, så att en resa skulle ha kostat mycket pengar, vilket ingen av dem hade.

Å andra sidan finns – påfallande nog – inte ett enda exempel på kodade brev. Först under 1620-talet började man inom Sveriges korrespondensverksamhet att använda enkla chiffersystem.⁷⁷ Den övervägande delen brev var i övrigt signerade med utskrivna namn. Till och med andra korrespondenter nämndes utan märkbar reservation. I motsatt fall skulle det vara omöjligt att överhuvudtaget rekonstruera Birckholtz’ nät lika detaljerat. Frukten för upptäckt tycks inte ha varit alltför stor. Elver erbjöd dock flera gånger speciella prismaglasögon, som bara kunde användas av få invigda personer. Det hade då inte varit något problem alls att chiffera brev mellan två personer.⁷⁸ Men av okänd anledning gick varken Birckholtz eller Oxenstierna med på detta erbjudande.

Det finns dessutom inga exempel på avslöjade korrespondenter, eller ens ett enda bevisat exempel på ett brev av en av Birckholtz korrespondenter som den respektive ”fienden” erhöll.⁷⁹

Svåger, vännen och patronen Hieronymus

Birckholtz brevväxling är fylld med svågrar. Denna släktskap betecknar dock inte svågrar i en modern mening. Birckholtz och alla hans korrespondenter använde tvärtom begreppet i en bred mening. På detta sätt betecknade Birckholtz, som i minst 25 år bodde i Sverige, Thomas Köppen i Stettin, Johann Köppen i Berlin, Hieronymus Elver i Danzig, Matthias Sachtleben i Rostock, Conrad Schleif i Anklam, Friedrich Beck i Stettin, två okända korrespondenter i Wolfenbüttel och Danzig, Matthias Schmalzer i Küstrin, Stellan och Jochim Dietrich Mörner i Stockholm och Zellin som sina svågrar. Och alla tilltalade honom som svåger. Det var bara Steiger in Prag och Chemnitz i Stettin som aldrig tilltalades eller skrev som svåger. Vilken kvalitet hade då denna svågerskap?

I tidigmodern tid användes svågerterminologin på tyska precis som på svenska i en mycket omfattande mening. Dvs. att man använde begreppet svåger såväl inom hela storfamiljen, släkten, som inom sitt egna samhällsskikt. Birckholtz använde uppenbarligen ”släktskapen” som ett medel för att skapa förtroende, för att inleda en känslig förbindelse. Han närmade sig främmande människor med hjälp

⁷⁵ Elver till Birckholtz, Danzig(?), den 5 januari 1617 (st.n.), Birckholtzsaml., E 3253, RA.

⁷⁶ Så rekommenderade Birckholtz i ett brev till Gustav II Adolf att man skulle anlita en budmästare i Lübeck, som ”kunde klä på breven en annan rock”; Birckholtz till Gustav II Adolf, Stettin, den 14 september 1616, Skrivelser till konungen, Gustaf II. Adolfs tid, RA.

⁷⁷ Jfr. Henning Stålhane, *Hemlig skrift, coder och chiffermaskiner*, Stockholm 1934. Stålhane arbetade med riksarkivets material; jfr. samling chifferklaver, där det finns enstaka tidiga exempel på chiffer.

⁷⁸ Elver till Birckholtz, Danzig, den 24 september 1616 (st.n.), och senare: ”ô, si haberes perspicillum meum!” Elver till Birckholtz, Danzig, den 5 januari 1617 (st.n.), Birckholtzsaml., E 3253, RA.

⁷⁹ Det finns dock ett exempel på ett brev som Petrus Petrejus skrev till kungen, år 1615, som ryssarna beslagtog in närheten av staden Pleskov; jfr. Clason, a.a., s. 186–192.

av dylika fortroendeskapande formuleringar. Så berättade han inte en enda gång om en människa han träffade under sina resor som han hade redan träffat i åren dessförinnan. Han hade väl hört av några och han kände förmodligen deras namn.⁸⁰ Att anförtro dem en korrespondensverksamhet för Sverige krävde förmodligen en förtroelighet som var svår att nå mellan helt okända personer. Att närma sig en främmande människa med hjälp av än så svaga släktskapsförbindelser kunde därför bjuda en möjlighet att inleda ett förhållande. Detsamma gäller förmodligen för uttryck av vänskap, som Birckholtz t.ex. använde gentemot Elver.

I sina brev till Oxenstierna tillmätte Birckholtz denna svågerskap nästan ingen betydelse. Det är bara i de tidigaste breven där han skrev att han hade många släktingar i södra Östersjöområdet, man möjligen kan se att Birckholtz hänvisar till släktförhållanden i brevväxlingen med Oxenstierna. Med tiden förlorade denna släktskap dock all vikt och blev till och med till ett problem, då hans svågrar ville utnyttja Birckholtz för att få kontakter i Sverige. Så ville hans svåger Matthias Sachtleben i Rostock uppenbarligen få en svensk tjänst med Birckholtz hjälp. Denne betecknade honom dock som harhjärtad, men han föreslog att man kunde använda Sachtleben för en viss tid och sen låta honom gå.⁸¹ Besvärande blir det antagligen också för Birckholtz när Elver skrev till honom att han önskade fortsätta den svågerliga korrespondensen, eller när Köppen skrev att han började sin verksamhet som korrespondent bara för svågerskapens skull.⁸² Varken Elver eller Köppen dolde ju att det framför allt var pengar de var intresserade av.

Släktskapens baksida var att nästan alla korrespondenter var helt beroende av Birckholtz' förmåga att tillgodose deras krav på betalning eller deras begäran om befordran. Birckholtz mottog nästan alla brev, fastän alla visste att de egentligen arbetade för den svenska kronan, närmast Oxenstierna. Birckholtz hade ju en kunglig beställning att förevisa. Men det var ändå ett stort problem för korrespondenterna när Birckholtz plötsligt försvann och slutligen dog, vintern 1617/18. De hade ju aldrig träffat Oxenstierna själv och när de slutligen skrev till honom så brukade de flesta presentera sig som för Oxenstierna föga kända personer. Förmodligen hade ingen av dem fått en kunglig beställning. Samma problem uppstod för Oxenstierna när han försökte återuppbygga åtminstone vissa delar av Birckholtz nät. Det tog honom flera månader att bygga upp de gamla kontakterna för att sedan upptäcka att Michael Steiger i Prag inte längre levde.

Kommunikationen mellan Birckholtz' korrespondenter och Sverige fungerade därför – med vissa undantag – uteslutande genom Birckholtz förmedling. Bara Chemnitz och Elver hade från första början förhandlat med Oxenstierna själv.⁸³ Och bara dessa två kvarstod efter Birckholtz' död som svenska korrespondenter. Men vad hindrade då korrespondenterna att direkt skriva till Oxenstierna och varför fanns det andra korrespondenter som ändå gjorde så? Uppenbarligen var

⁸⁰ Närmare besläktad var Birckholtz dock med Conrad Schleif, då denne gifte sig med en kusin till Birckholtz; jfr. brev från Birckholtz till Oxenstierna och kungen, Lübeck, den 2 juni 1615, Oxenstiernska saml. E 569, RA.

⁸¹ Birckholtz' tillägg till ett brev han hade fått av Sachtleben. Brevet skickade han uppenbarligen vidare till Oxenstierna, Rostock, den 5 augusti 1616, Birckholtzsaml., E 3253, RA.

⁸² Jfr. Elvers brev till Birckholtz, Warszawa, den 28 mars 1618 (st.n.), Birckholtzsaml., E 3253; Köppens brev till Birckholtz, Stettin, den 18 mars 1616, Birckholtzsaml., E 3253, RA.

⁸³ Följdriktigt tilltalade Elver senare Oxenstierna som sin patron, Elver till Oxenstierna, Wien, den 24 mars 1621 (st.n.), Oxenstiernska saml., E 595, RA.

avståndet för stort, det geografiska men samtidigt även det sociala. Steiger vågade inte skriva till Oxenstierna, ens när han sedan mer än ett halvt år väntade på ett brev från Birckholtz. I ett av sina brev bad Steiger att Birckholtz skulle vara hans patron och beskyddare, precis som han hade erbjudit sig.⁸⁴ Steiger är den enda korrespondent som tilltalade Birckholtz som sin patron, men det är helt klart att även de flesta andra på ett liknande sätt var beroende av Birckholtz' inflytande.

Birckholtz var i sin tur beroende av Oxenstiernas stöd när det gällde sina egna och korrespondenternas krav. Han tilltalade därför Oxenstierna flera gånger som sin patron, först under sommaren 1615, då han behövde stöd gentemot änkedrottningen som uppenbarligen vägrade att frige honom.⁸⁵ Och sedan återkom Birckholtz till sin "patron" Oxenstierna, när han i slutet av år 1617 förlorade sitt hus en andra gång och därtill insjuknade. I denna situation skrev han flera, alltmer påträngande brev till Oxenstierna som sin patron.⁸⁶ Det är dock oklart om Oxenstierna var till någon hjälp, eftersom Birckholtz dog ganska snart därpå.

Jag kan inom denna uppsats inte gå in på en diskussion om patronage. "Patronage" som uttryck för en social ojämlikhet och ett byte av olika former av befordran mot olika former av tjänster var i alla fall en vanlig företeelse i Sverige under hela den tidigmoderna tiden, precis som i resten av Europa.⁸⁷ Kommunikationen mellan korrespondenterna och Birckholtz resp. Oxenstierna försiggick därför i former som åtminstone liknar en patron-klientrelation. Svågerterminologin hör till i detta sammanhang, medan uttrycket patron i början av 1600-talet bara sällan använts i Sverige.⁸⁸ "Svåger" betecknade dock ett inte fullt så nära förhållande som snarare fanns mellan likar eller inom ett visst samhällsskikt.

För övrigt så förfogade Birckholtz ju inte över de nödvändiga resurserna för att uppfylla sina korrespondenters krav. Hans uppgift var snarare att förmedla dessa resurser genom sin ställning gentemot Oxenstierna. Man kan därför beteckna Birckholtz som en "broker",⁸⁹ om än inte en särskilt framgångsrik sådan.

Endast Chemnitz, som kansler i Pommern-Stettin, och Elver, som brandenburgiskt råd, hade tillräckligt höga sociala positioner. De skrev direkt till Oxenstierna för att förhandla om sin verksamhet. Det är dock uppenbart, att Oxenstierna ansåg att åtminstone Elver överskattade sin samhällsposition och att denne skulle uppträda mer blygsamt. Elver bemödade sig verkligen inte för att skriva i särskilt underdåniga termer. Tvärtom verkar hans brev nästan som ett försök till ett samtal mellan likar. Dessutom var han den enda person som till och med skrev till själv kungen. I detta hänsyn var Elver enastående även jämfört med många andra korrespondenter under 1600-talet.

⁸⁴ Steiger till Birckholtz, Prag, den 3/13 februari 1618, Oxenstiernska saml., E 883, RA.

⁸⁵ Birckholtz till Oxenstierna, odaterat, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁸⁶ Birckholtz till Oxenstierna, Lübeck, den 28 juli 1617, Kalmars, den 22 november 1617, Nyköping, den 13 april 1618, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁸⁷ Jfr. min uppsats om "Patronage i 1600-talets Sverige". Under utgivning.

⁸⁸ Jfr. Jan Samuelson, *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611*, Lund 1993. Samuelson skriver utförligt om patron-klient-relationer i Sverige upp till år 1611. Han hittade dock bara ett enda brev, där en "klient" skrev till sin patron och använder detta tilltal, jfr. s. 231.

⁸⁹ Detta uttryck användas regelbundet inom den internationella litteraturen om patronage, det betecknar precis en sådan förmedlingsfunktion som Birckholtz uppfyllde för de flesta av sina korrespondenter; jfr. t.ex. Sharon Kettering, *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*, Oxford 1986.

Överlag bjuder dock korrespondenternas brev bara få exempel på en utvecklade patron-klientrelation. Endast Birckholtz' karriär visar tydligt vikten av nära förbindelser med Karl IX, änkedrottningen och Oxenstierna. Han litade uppenbarligen på dem i alla sammanhang. Problem uppstod bara då änkedrottningen och Oxenstierna hade olika intressen för Birckholtz.

Lön och befordran

Ytterligare ett uttryck för den sociala distansen korrespondenterna och Birckholtz emellan är den ojämna betalningen. Fastän korrespondenter som Elver och Köppen utförde olika uppgifter, varvid Elvers arbete var otvivelaktigt svårare och farligare, tilldelades de samma penningbelopp, nämligen 200 riksdaler per år. Däremot skulle Steiger i Prag, vars arbete uppskattades så högt av Oxenstierna, att denne tänkte återuppliva förbindelsen till Prag efter Birckholtz' död, bara få 60 riksdaler per år.⁹⁰ Detta berodde uppenbarligen på Steigers lägre sociala ställning. Han förhandlade inte ens om sin lön. År 1620, efter att ha trätt i kejsarens tjänst och blivit adlad av kejsaren, fick Elver för övrigt sin lön fördubblad. Samtidigt tillerkändes han en gyllene kedja.⁹¹

Tyvärre finns inga uppgifter om Birckholtz' eller Chemnitzens lön, om de nu fick pengar. Juveleraren Kale i Lübeck tilldelades däremot 80 lybska mark,⁹² Postmästaren Frischmann i Berlin fick 25 riksdaler⁹³ och Beckmann i Schwerin 20 daler per år.⁹⁴ Detta kan jämföras med dem fick en vanlig skrivare som fick tio till tolv riksdaler per år. Detta berättade Birckholtz om tidningsskrivarna som enligt honom förmodligen gjorde hela arbetet för Köppen och Schleif, alltså skrivandet av aviserna.⁹⁵ Även skrivaren som arbetade för Topsen i Hamburg fick 10 riksdaler per år.⁹⁶ Topsen själv fick enligt sin lönelikvidation en årslön på 256 svenska daler för sina diplomatiska insatser,⁹⁷ alltså betydligt mindre än Köppen eller Elver.

Det är därför svårt att diskutera korrespondenternas värde utifrån deras löner. Lönen måste i första hand ses som erkännandet av en social position. Det är väl också därför som Oxenstierna klagade över Elvers krav; denne ville enligt Oxenstierna ha mer än vad som egentligen motsvarade hans sociala ställning. Ingen av korrespondenterna fick för övrigt hela lönen utbetald, vilket väl inte var någon överraskning för dem. Köppen krävde ännu år 1626 mer än hälften av den återstående lönen, fastän han uppenbarligen slutade rapportera år 1618.⁹⁸ Hur viktigt pengarna därför än var i enstaka fall, så räcker ekonomiska skäl inte för att förklara varför korrespondenterna tog detta arbete. Johann Köppen uttryckte det ganska öppet, när han skrev, att pengarna inte var så viktigt för honom, då ett ar-

⁹⁰ Steiger till Birckholtz, Prag, den 5/15 mars 1617, Oxenstiernska saml., E 883, RA. Den 3/13 februari 1618 krävde Steiger för övrigt att få hälften av sin årslön av 60 riksdaler, Steiger till Birckholtz, Prag, den 3/13 februari 1618, Oxenstiernska saml., E 883, RA.

⁹¹ Elver till Gustav II Adolf och Oxenstierna, Hamburg, den 27 februari 1622, Oxenstiernska saml., E 595, RA.

⁹² Birckholtz i beställningen för Kale, sannolikt utformat den 29 september 1617, vars kopia Kale tillskickade Oxenstierna, Lübeck, den 12 augusti 1618, Oxenstiernska saml., E 634, RA.

⁹³ Frischmann till Kale, Berlin, den 30 mars 1619, Oxenstiernska saml., E 883, RA.

⁹⁴ Beckmann till Kale, Neustadt, den 20 april 1619, Oxenstiernska saml., E 634, RA.

⁹⁵ Birckholtz till Oxenstierna, Lübeck, den 28 juli 1617, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

⁹⁶ Topsen till Oxenstierna, Hamburg, den 14 oktober 1617, Oxenstiernska saml., E 741, RA.

⁹⁷ Jfr. Likvidationer, serie 91, bunt 21, KA, RA.

⁹⁸ Köppen till Oxenstierna, Stettin, den 21 juni 1626, Oxenstiernska saml., E 642, RA.

bete för Sverige utlovade stor berömmelse.⁹⁹ För övrigt skrev Köppen genast att han redan hade flera liknande uppdrag; Sveriges tjänst skulle i så fall bara utgöra ett tillskott. Schleifs noggranna föreställningar om sin beställnings utformning visar i samma riktning. Han ville bli erkänd som någon som har en viktig svensk tjänst, som ”Rat von Haus aus”. Det var även viktigt för Thomas Köppen, även om han tyckte mer om pengarna. Gustav II Adolf förbjöd dock i ett brev till Birckholtz år 1617 att anta ytterligare sådana korrespondenter som dessa råd.¹⁰⁰ Till och med Elver, som nästan uteslutande skrev om sin belöning, ville ju ha en officiell svensk beställning och uppenbarligen ville han också ha en gyllene kedja som tack för sitt arbete.

Ett annat uttryck för erkännande var en befordran av den egna familjen i svensk tjänst. Det var ett ganska vanligt tillvägagångssätt, som hörde till Birckholtz’ uppgifter. Så följde sonen till hans hyresvärd, Reimar Blücher, med till Stockholm vintern 1615/16, där Birckholtz rekommenderade honom till Oxenstierna.¹⁰¹ På samma sätt rekommenderade han flera brevbud, som han utnyttjade för att skicka korrespondensbrev till Stockholm, till Oxenstierna. Dessa bud fick därför ett extrabrev av Birckholtz, för att överlämna detta till Oxenstierna.¹⁰² Om deras framgångar kan dock ingenting sägas.

En mycket framgångsrik sådan familj var t.ex. Martin Chemnitz och hans söner. Fastän Chemnitz’ korrespondensverksamhet bara varade ett till två år, återfanns senare Martin Chemnitz d.y. i svenska militära ämbeten, brodern Bogislaw Philipp von Chemnitz som svensk hovhistoriograf.¹⁰³

Inte minst Birckholtz själv ville uppenbarligen nå mer än bara en löneutbetalning. Så omnämnde Birckholtz aldrig gentemot Oxenstierna någon återstående betalning. Däremot bad han flera gånger om olika slags tjänster, t.ex. att Oxenstierna skulle tala med änkedrottningen och påverka kungen att göra detsamma.

Det finns dock ytterligare en form av befordran som inte får förbises. Flera av de inblandade personerna hade även ekonomiska intressen. Topsen t.ex. handlade med olika slags varor och bad därför redan drottning Kristina d.ä. att hjälpa honom med sina fordringar. Topsen kände förmodligen till Kristina sedan hennes tid som holsteinsk prinsessa.¹⁰⁴ Dylika anspråk framförde han även gentemot Oxenstierna.¹⁰⁵ Samma gäller för Caspar Kale, som i sina brev till Oxenstierna även skrev om problem han hade med flera svenska köpmän.¹⁰⁶ Det fanns alltså ett flertal anledningar att träda i svensk tjänst och att fortsätta där även när man inte fick den utlovade betalningen. Och det visste Oxenstierna förmodligen ganska bra.

⁹⁹ Köppen till Birckholtz, Berlin, den 20 september 1617, Oxenstiernska saml., E 883, RA.

¹⁰⁰ Gustav II Adolf till Birckholtz, Stockholm, den 6 juli 1617, RR, RA. Det finns dock ingen kunglig beställning av Gustav II Adolf själv bevarad, i fall det hade funnits en sådan.

¹⁰¹ Jfr. Birckholtz brev till Oxenstierna, Stockholm, den 1 maj 1616, och ytterligare ett brev från Birckholtz, Stockholm, 1616, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

¹⁰² Jfr. Birckholtz brev, Rostock, den 18 juli 1616, Oxenstiernska saml., E 569, RA.

¹⁰³ Jfr. art. Chemnitz i SBL, vol. 8, s. 403–414, Bertil Boethius.

¹⁰⁴ Jfr. Kammarkollegiet, Blandade serier, småsamlingar, skuldböcker, vol. I, KA, RA, år 1603 och 1604. Topsen bad Kristina att vara till hjälp med några leveranser. Jfr. även Topsens brev från Stockholm, den 14 oktober 1604, Kungliga arkiv, Brev till dr. Kristina d.ä., från allehanda personer, K 76, RA.

¹⁰⁵ Jfr. Topsens brev till Oxenstierna, Oxenstiernska saml., E 741, RA.

¹⁰⁶ Kale till Oxenstierna, Lübeck, den 27 mars 1618, Oxenstiernska saml., E 634, RA.

Sammanfattning och utblick

Birckholtz' nät av korrespondenter var uppenbarligen flexibelt och ganska framgångsrikt. Det finns i alla fall inga klagomål bevarade över bristande information. Det fanns däremot en rad problem med själva korrespondenstrafiken, vilket dock inte kan betecknas som ett misslyckande, då de nödvändiga förutsättningarna inte ännu var givna. Bara ett år efter att Birckholtz lämnade Tyskland kom en regelbunden postlinje mellan Berlin och Hamburg till stånd.¹⁰⁷ Samma år, 1618, nådde den kejsarliga posttrafiken Hamburg och därmed var det inte längre något problem att få aviser och tryckta tidningar – vilka började tryckas i Hamburg samma år – från hela övriga Europa.¹⁰⁸ Bara två år efter att Birckholtz lämnade Tyskland fanns det dessutom en svensk postmästare och agent i Hamburg, Leonard von Sorgen, som förmedlade alla brev till Markaryd. Detta hade ännu varit otänkbart för Birckholtz. Denna utveckling gick mycket snabbt och svarade uppenbarligen mot ett stort och allmänt intresse. Sorgen förmedlade för övrigt inte bara brev till Sverige, han arbetade själv som korrespondent och betalade dessutom de svenska korrespondenter som fanns i hela Nordtyskland.

Birckholtz nödvändiga flexibilitet, förmågan att hela tiden resa mellan olika orter, var dock ett annat allvarligt problem. Korrespondenterna kunde aldrig lita på att de kunde träffa eller nå Birckholtz. När han försvann från Tyskland hösten 1617 var därför hans korrespondenter redan efter en kort tid mycket oroliga och fruktade det värsta, med rätta.

Missnöjet med Birckholtz var i Sverige uppenbarligen stort nog för att försöka ersätta honom redan under hans livstid. Det fanns ett – tyvärr inte uttryckligen motiverat – försök av Oxenstierna att grundlägga ett till Birckholtz konkurrerande nät av korrespondenter med hjälp av Heinrich Stammichius. Stammichius var ”Rat von Haus aus” hos hertig Philipp von Pommern-Stettin.¹⁰⁹ I december 1617 fick han besök i sitt hus i Stralsund av Bastian Bonnat, kunglig svensk överste vaktmästare, som kom tillsammans med två borgare från Stralsund. De erbjöd Stammichius på kungens och Oxenstiernas vägnar att överta Birckholtz uppgifter. Stammichius bad om en viss tid för att diskutera detta erbjudande med hertigen och sin familj. Efteråt accepterade han och skrev till Oxenstierna därom.¹¹⁰ I samma brev skickade Stammichius för övrigt tre tryckta utgåvor av sitt sista arbete för staden Stralsund, ett borgerskapskontrakt, utgåvan till Gustav II Adolf hade guldsmitt.¹¹¹ Men av någon okänd anledning var Oxenstierna då inte längre intresserad av Stammichius. Denne skrev ändå under ett år ett stort antal korrespondensbrev till Oxenstierna, anmanade då och då den utestående beställningen och även pengarna. När det blev alltmer uppenbart att någonting hade gått snett skrev han även till Bernhard Helfrich, kunglig sekreterare i Stockholm, som han kände till sedan deras gemensamma studier i Rostock år 1592.¹¹² Han hade redan återopat sin kontakt med Martin Chemnitz gentemot Oxenstierna.¹¹³ Följande dag skrev Stam-

¹⁰⁷ Stephan, a.a., s. 14.

¹⁰⁸ Jfr. Behringer, a.a., s. 92-112, om postens höga tillförlitlighet även i detta tidiga stadium.

¹⁰⁹ Jfr. Christian Gottlieb Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, vol. 4, 1751; Johannes Moller, *Cimbria litterata*, Köpenhamn, 1744, vol. II, s. 856-857.

¹¹⁰ Stammichius till Oxenstierna, Stralsund, den 10 januari 1618, Oxenstiernska saml., E 732, RA.

¹¹¹ Tyvärr är dessa exemplar inte bevarade. Även Elver hade ju skickat exemplar av sina verk till Sverige.

¹¹² Stammichius till Helfrich, Putbus, den 20 juli 1618, Oxenstiernska saml., E 732, RA.

michius nya herre (hertig Philipp dog i februari 1618), friherre Volckmar Wolff von Putbus, till Nils Chesnecopherus, av samma anledning.¹¹⁴ Dock helt förgäves. Flera månader senare upphörde Stammichius med sin korrespondens. Fastän hans namn inte senare återfinns i liknande sammanhang och hans svenska uppdrag därför måste ses som ett fullständigt misslyckande arbetade hans son, Heinrich Stammichius, för den svenska regeringen i Minden år 1643–1649 som kansliråd.¹¹⁵

Det finns flera tänkbara anledningar för Oxenstierna att inte längre hålla kontakt med Stammichius; t.ex. hans vistelseort Putbus på Rügen. Putbus låg inte precis centralt. Dessutom flyttade Hamburg alltmer in i korrespondensverksamhetens centrum. Med Leonard von Sorgen, den förste svenska agenten i Hamburg sedan år 1619, övertog denna stad och de närvarande svenska företrädarna alltmer funktionen av ett centrum för hela korrespondensen och nyhetsförmedlingen mellan Sverige och kontinenten. Sorgen blev därmed även Topsens efterträdare som fast postadress i Hamburg.¹¹⁶ Med nästa agent, Anders Svensson, adlad Ödell (1625–1630), tillkom även diplomatiska uppgifter. Det fanns självklart även i fortsättningen svenska korrespondenter i hela Östersjöområdet, men det fanns inte längre någon resande ledare och koordinator för denna verksamhet.

¹¹³ Stammichius till Oxenstierna, Stralsund, den 10 januari 1618, Oxenstiernska saml., E 732, RA.

¹¹⁴ Friherre Volckmar Wolff von Putbus till Nils Chesnecopherus, Putbus, den 21 juli 1618, Biographica, S 65a (Stammichius), RA.

¹¹⁵ Kjell Åke Modéer, *Gerichtsbarkheiten der Schwedischen Krone im deutschen Reichsterritorium*, Stockholm 1975, s. 212, 217; jfr. även Moller, a.a., vol. I, s. 653.

¹¹⁶ Jfr. Kales brev till Oxenstierna, Lübeck, den 28 januari 1619, Oxenstiernska saml., E 634, RA.

Torsten Fogelqvist och 30-talets psalmboksfråga

Bakgrund

Vid tiden omkring 1919, när den wallinska psalmboken, *Then Swenska Psalm-Boken 1819*, kunde fira sitt 100-årsjubileum, ansåg en del personer att boken var för gammal och behövde ersättas av en ny. Den var både för stor och för liten. Den innehöll en del psalmer som sällan kom till användning vid den allmänna gudstjänsten, och som därför borde uteslutas, och den saknade å andra sidan psalmer för en del av livets villkor och förhållanden, som inte var aktuella när boken kom till.

Via ett förslag i 1920 års kyrkomöte fick man ett tillägg till den gällande psalmboken, *Nya psalmer 1921*, medan den wallinska psalmboken lämnades orörd. Vid kyrkomötet 1925 framlades en motion om en enhetlig ny psalmbok.¹ Kyrkomötet beslöt att anta motionens yrkande, men inget hände. Kungl. Maj:t vidtog inte några åtgärder, och vid de följande kyrkomötena dryftades inte psalmboken i någon nämnvärd grad. Vid 1932 års kyrkomöte kom ärendet upp på nytt.² Denna gång gav det resultat.

Genom ett regeringsinitiativ aktualiserade och påskyndade Arthur Engberg psalmboksfrågan. Han hade 1932 tillträtt som ecklesiastikminister i Per Albin Hanssons ministär. Engberg, ledamot av 1932 års kyrkomöte, hade tidigare varit motståndare till statskyrkan, men skulle på kyrkoväsendets vägnar i arbetet med en ny psalmbok visa kraft och beslutsamhet. I maj 1933 mottog den då sjuttioårige biskopen i Karlstad, en av unglyrkorörelsens inspiratörer Johan Alfred Eklund (han med "Fädernas kyrka"), regeringens uppdrag att utarbeta förslag till ny psalmbok. J.A. Eklund intog, deklarerade Engberg, en bemärkt ställning av "upp-buren psalmdiktare", och var därmed en garant för ett psalmboksförslag i överensstämmelse med den wallinska psalmbokstraditionen och svarade såväl mot gudstjänstlivets behov som mot språkets krav.³

Som ordförande i olika psalmbokskommittéer hade J.A. Eklund varit med om att framlägga 1911, 1914, 1917 och 1920 års förslag till reviderad psalmbok för svenska kyrkan. Mer än någon annan svensk kyrkoman hade han sysslat med

¹ *Bihang till allmänna kyrkomötets protokoll 1925*, motion 109; E.N. Söderberg m.fl.

² *Allmänna kyrkomötets protokoll 1932*, motion 5; Gunnar Ekström m.fl.

³ *Bihang till allmänna kyrkomötets protokoll 1934*, Kungl. Maj:ts skrivelse nr 9, s. 3.

Ingmar Lundkvist är doktorand i idé- och lärdomshistoria och skriver på en avhandling om Torsten Fogelqvist vid institutionen för kulturvetenskaper i Lund. Han är också verksam som lärare vid Lunds universitet och högskolan i Halmstad.

problemen, vilket borgade för erfarenhet och kompetens. Likafullt skulle Eklunds psalmboksförslag av år 1934 bli föremål för hård kritik, inte minst av *DN*-journalisten Torsten Fogelqvist.

I denna målning av Albert Engström (Engström och Fogelqvist var nära vänner) från 1934 finner man attribut förknippade med Fogelqvist. På arbetsbordet ligger ett exemplar av *Dagens Nyheter*, psalmboken och ett nothäfte Johann Sebastian Bach, han älskade Bachs musik. Det finns i tavlan två stämningmässiga motpoler. Blomsterfånget utgör en kontrast till Fogelqvists begrundande nedstämdhet. Fogelqvist var en person som pendlade mellan det frodiga, glada, lyckliga och den tryckta sinnesstämningen. Här finns en symbolik också på ett annat plan. I det övre fönstret visar sig en ryttare och häst i galopp (Fogelqvist var intresserad av hästsport) omgiven av mörka hotfulla moln. I fönstret nedanför framträder en kyrka. På bordet ligger en bok med titeln "Europa". Det allvarliga politiska läget är ett omisskännligt drag i målningen. Fogelqvist gjorde under första kvartalet av 1934 en två månader lång reportageresa i Tyskland, där han studerade kyrkans kamp mot åsiktsförtrycket. Resan avsatte sju ton långt artiklar som publicerades i *Dagens Nyheter* under våren 1934. I sin antinazistiska hållning betonade han vid denna tid och fram till sin död i januari 1941, demokratiska värden och andlig frihet, nationell samling och enighet.

Eklunds psalmboksförslag

Efter ett års arbete presenterade så J.A. Eklund ett psalmboksförslag våren 1934.⁴ Till stor del följde förslaget det av 1920 års kyrkomöte föreslagna. Det nya förslaget omfattade 741 nummer, varav nära 600 överensstämde med 1921 års psalmboksversion (673 psalmer). Därutöver innehöll förslaget nya psalmer och översättningar. Härvid fanns en uttalad ekumenisk strävan att uppta psalmer från olika håll, från "den tyska moderförsamlingens klassiska kyrkosångstider", dvs. Martin Luthers och Paul Gerhardts, 1700-talets pietistiska och herrnhutiska sång, de nordiska kyrkorna, samt den sentida engelska hymndiktningen.⁵

Förslaget remitterades för yttrande. Både från kyrkligt och icke-kyrkligt håll blev förslaget granskat. Det framkom av samtliga hörda instanser att 1934 års psalmboksförslag inte uppfyllde anspråken; inom den kyrkliga och litterära opinionen var man ense om att det inte kunde antagas i föreliggande skick.

⁴ "Förslag till psalmbok för svenska kyrkan", *Statens offentliga utredningar* 1934: 24.

⁵ *Ibid.*, s. 2ff.

En av de tunga instanserna vid sidan av domkapitlet var Svenska Akademien, som alltid hade rådfrågats såsom språkvårdande institution. Akademien tog i sitt yttrande avstånd ifrån nästan alla textändringar i psalmerna från 1819, framför allt när det gällde originaldikter.⁶ Utöver detta kom att den gallring av arkaismer som skett i J.A. Eklunds förslag ”på få undantag när måste anses obehörlig ur begriplighetens synpunkt och inkonsekvent ur språklig synpunkt”. Arkaismen bidrog ofta till psalmens skönhet, ett poängterande som Akademien framfört i tidigare psalmboksdiskussioner.⁷ Ifråga om tillägg av nya psalmer visade Svenska Akademien förståelse; komplettering borde i princip välkomnas eftersom varje tid hade sina särskilda behov. Man hävdade därvid att psalmboken innehöll ”en del död och förbrukad religiös poesi, och att sådan ej av pietetsskäl bör bibehållas, utan ersättas med bättre”. Samtidigt fann Svenska Akademien att man av 1934 års förslag inte kunnat övertygas om att tiden för en enhetlig psalmbok ännu var inne, utan ville ha kvar den nuvarande med sitt tillägg. Men det nyss anförda citatet indikerar annat: psalmboken behövde översyn och bearbetning. Därmed skulle man kunna säga att Svenska Akademien i princip anslutit sig till kravet på revidering. En förklaring till denna omorientering är Torsten Fogelqvists (1880–1941) ledamotskap från 1931 (han efterträdde sin vän Erik Axel Karlfeldt på stol 11) och åtagandet i Svenska Akademiens granskningsnämnd, därom vittnar också innehållet i utlåtandet.

TORSTEN FOGELQVIST

Torsten Fogelqvist hade ett förflutet som folkbildare, bl.a. som ordförande i den radikala studentföreningen Verdandi 1904–05 och som lärare och rektor vid

⁶ I nämnden ingick Torsten Fogelqvist, direktör, och Per Hallström, sekreterare. Svenska Akademiens utlåtande se *Bihang till allmänna kyrkomötets protokoll* 1934, Kungl. Maj:ts skrivelse nr 9, s. 36f. Utlåtandet finns även handskrivet 11/9 1934 i Svenska Akademiens arkiv, liksom ett tillägg till utlåtandet av Hjalmar Hammarskjöld samma datum. Se även ledare i *Nya Dagligt Allehanda* 17/9 1934.

⁷ *Svenska Akademien i psalmboksfrågan* med särskilda yttranden angående 1914 års psalmboksförslag (Stockholm, 1915), s. 2.

Brunnsviks folkhögskola 1908–18, blev sedan huvudredaktör för den liberala *Afton-Tidningen* i ett par år, därefter i två decennier fram till sin död anställd vid *Dagens Nyheter* där han var chef för den politiska och kulturella avdelningen 1925–29. Med sin liberala grundsyn, stilistiska frodighet och humanistiska lidelse, var han en gång en av våra främsta kulturdebattörer (undertecknad bidrar med ett Fogelqvist-porträtt i *Tvärsnitt* 1998:4). Redan 1920 deltog Fogelqvist i debatten kring svenska psalmbokens revision under den för honom träffande rubriken ”Pietet eller vandalism”. Hans granskningsvärv skulle kulminera när en av regeringen tillsatt sakkunnignämnd, med Fogelqvist som en av tre ledamöter, i september 1936 framlade ett psalmboksförslag som kyrkomötet beslöt att anta med överväldigande majoritet, vilket resulterade i *Den svenska psalmboken* (1937).

Den nya psalmboken föregicks av en mycket livlig och omfattande debatt om vilken denna studie med Torsten Fogelqvist som förgrundsgestalt är avsedd att belysa. Den mest substantiella skildringen av 1930-talets psalmboksfråga finner man i teol.dr Allan Arvastsons bok *Svensk psalm under 1900-talet: Studier beträffande psalmboksfrågan i Sverige från sekelskiftet fram till 1937* (1959).⁸ Föreliggande uppsats vill peka på att Torsten Fogelqvist och Svenska Akademien hade en avsevärt större betydelse för 1937 års psalmboks utformning än vad som där framgår.

När man tar del av tidningsdebatten, kyrkomötesprotokoll och tidskriftsartiklar med recensioner och kommentarer kring Eklunds psalmboksförslag,⁹ erfares ett mönster i kritiken:

1. a) För mycket ändringar i de gamla psalmerna.
b) För litet ändringar på de gammaldags obegripliga uttrycken.
2. a) För många utgallringar av Wallin- och andra klassiska psalmer.
b) För få av de gamla, döda psalmerna borttagna.
3. a) För litet beaktande av allt värdefullt material i utländsk psalm- och hymndiktning.
b) För mycket utländskt material – psalmboken skall väl inte vara en antologi!
4. a) För mycket av väckelsens psalmer.
b) För litet rum åt frikyrkans sångskatt.
5. a) För få moderna svenska psalmer.
b) För mycket av den moderna mindervärdiga svenska psalmdiktningen.

Av lätt insedda skäl skulle den psalmkommitté som bearbetade 1934 års förslag få svårt att tillfredsställa så skilda önskemål. Den plattform varifrån Fogelqvist manövrerade under psalmboksfrågans gång kan sammanfattas i punkterna 1a, 2a, 4a och 5b. Hans huvudanmärkning mot Eklunds förslag var att det förekommit för mycket ändringar i de äldre psalmerna (1a), särskilt förföljda hade Johan Olof Wallin, Samuel Hedborn, Johan Åström och Samuel Ödmann varit. När kritiken sedan kom att riktas mot februariförslaget 1936 fokuserades gallringen av Wallins

⁸ Andra böcker som berör psalmboksfrågan är Olof Henricson, *Att färdas mot brunnar* (Skara, 1971). Gunnar Ekström, *Den nya psalmboken: Ett försvar och en lovsång* (Falun, 1938). Dick Helander, *Svensk psalmhistoria* (Stockholm, 1946). Emil Liedgren, *Den svenska psalmboken: En historisk överblick*, åttonde uppl. (Västerås, 1951). Arnold Werner, *Vår nya psalmbok* (Stockholm, 1937).

⁹ Ett par hundra tidningsurklipp med referat, recensioner och kommentarer kring psalmboksfrågan 1934–37 finner man i Sigtunastiftelsens klipparkiv.

psalmer (2a). I samband med septemberförslaget 1936 framförde han i ett eget särskilt yttrande en reservation mot väckelsens sånger (4a). Genomgående var budskapet i Fogelqvists granskning att den moderna svenska psalmdiktningen givits alltför stort utrymme (5b). Delvis är det följande betraktelser över Fogelqvists kritiska hållning, präglad av kulturkonservatism och traditionalism.¹⁰

Eklunds förslag visade större hänsyn mot det individuella och förflutna än tidigare psalmboksförslag, men att det likväl kvarstod ”en allmän benägenhet för nivellering, normalisering, medelmåttig standard, opåkallad begriplighet, som kommer även den välvilligaste kritiker att reagera”, löd Fogelqvists föga nyanserade sammanfattning av 1934 års psalmboksförslag (2/9-34). Det är betecknande att han inte iakttog någon försiktig argumentationsstrategi i 30-talets psalmboksfråga. *DN*-artiklarna och de bevarade handskrivna breven vittnar om stark lidelse och livligt temperament. Hans kritik av Eklunds förslag var i hymnologen Emil Liedgrens tycke ”fullkomligt upprörande: inte bara hänsynslös i sin ringaktning utan också orättfärdig genom sitt förtigande av varje positiv förtjänst”.¹¹ Man kan förmoda att ecklesiastikminister Arthur Engberg hade bland andra Fogelqvist i åtanke, när han vid kyrkomötesdebatten 1934 trädde till Eklunds försvar. Den omilda kritiken mot Eklund var oskälig ”i vilken man märkt tendenser och uttryck även för annat”.¹² Den allmänna benägenheten i psalmboksdebatten var att man gärna ville övertrumfa varandra i kritik. Den hårda konkurrensen inom facket förefaller i viss mån ha präglat bedömandet av förslaget. Två punkter mot vilka häftiga angrepp riktades gällde dygdeläran och dogmerna.

Fogelqvist gick till storms mot att Eklund i en paulinsk anda hade utmönstrat element av dygd och goda gärningar. Fogelqvist, vars tankar i viss mening låg i linje med liberalteologins med en förbindelselänk till Viktor Rydberg, sade sig inte kunna förstå hur denna tillämpning gick ihop med den ekumeniska principen att samla skilda trosriktningar under samma tak. Renlärighet och unglyrklig teologi, ”en unglyrklighetens koteriprestation” (5/12-34), en prestation som gjorde anspråk på ekumeniskt sinnelag men som i själva verket uteslöt mera rationalistiska fromhetsriktningar, hade präglat 1934 års förslag och vållat brott mot smak och poesi. – Det är nog ingen fruktan för betoningen av gärningarna som vållat strykningarna, klargjorde en debattör, men väl det onaturliga och mot evangeliet stridande i att en kristen uppbygger sig med att reflektera över sina goda gärningar. Lovsången till dygden hörde upplysningens tidsålder och neologin till. Dygdeförkunnelsen var också ett karakteristiskt drag i Johan Olof Wallins psalm-

¹⁰ Fogelqvists signerade artiklar i 30-talets psalmboksfråga: *Dagens Nyheter* 2/9 1934: ”Psalm och dikt”, 6/9 1934: ”Lägga hand på psalmboken”, 9/9 1934: ”Litterärt syndafall religiös förtjänst”, 16/9 1934: ”Melodi och snobberi”, 15/3 resp. 22/3 1936: ”Svenska psalmbokens vederdop” (dessa två finns också i Fogelqvist, *Postludium: Kultur och politik* (Stockholm, 1946)), 3/4 1936: ”Post scriptum i psalmfrågan”, 8/4 1936: ”Diskussionen om psalmboken”, 8/11 1936: ”Den nya psalmboken”, 1/5 1937: ”Ertappat sanningsvittne”. Fogelqvists osignerade ledarartiklar: *Dagens Nyheter* 7/10 1934: ”Psalmboken i skärselden”, 5/11 1934: ”I psalmbokens tecken”, 2/12 1934: ”Uppskovet med psalmboken”, 5/12 1934: ”Efter psalmboksbeslutet”, 26/6 1936: ”Kyrkomötets kardinalfråga”, 9/10 1936: ”1936 års kyrkomöte” 11/11 1936: ”Historisk dag i kyrkomötet” (finns också i Fogelqvist, *Postludium*), 27/11 1937: ”1937 års psalmbok”. Till dessa kan läggas Fogelqvist, 3/10 1920: ”Pietet eller vandalism” samt 30/6 1939: ”Till 100-årsminnet av J.O. Wallins dödsdag”.

¹¹ Brev Liedgren till Edvard Rodhe 3/8 1936, LUB. Kritisk mot Fogelqvist (och Svenska Akademien) var också Elof Åkesson: brev Åkesson till Tor Andræ 9/9 resp. 16/9 1934, UUB. Selma Lagerlöf instämde däremot i Fogelqvists kritik. Brev Lagerlöf till Fogelqvist 23/1 1935, Svenska Akademiens arkiv.

¹² *Allmänna kyrkomötets protokoll* 1934, nr 8, s. 3.

EMIL LIEDGREN (1879–1963)

diktning; en allmän hyllning till den nordiska fattigdomen, enkelheten, fliten, redligheten och trofastheten. Somliga ansåg att J.O. Wallin inte tillräckligt klart inskräppte den lutherska kärnsatsen att människan frälses genom tron allena. Dygden träder hos Wallin ibland in istället för kristen tro och livsföring. Vård särskild uppmärksamhet är följande genom Eklunds förslag hotade passus i Wallins psalm "Tiden flyr": "Bryt din vilja, slit din fjättra, medan du har ännu tid att dig förbättra!" Raderna kom dock slutgiltigt att kvarstå i 1937 års psalmbok.¹³

Kyrkohistorikern Emanuel Linderholm, grundaren av Sveriges religiösa reformförbund, som ansåg att kyrkan genom Paulus och en stark traditionalism råkat på avvägar, rasade mot Eklunds förslag i vilket han fann ett utpräglat inslag renens på anständighet som saknade all relation till samtida förhållanden, närmare bestämt helvetes-, satans- och djävulstron samt läran om de eviga straffen. Frikyrkorna företrädde i sina sångböcker "en renare och sobrare" religiositet än svenska kyrkans psalmbok, försäkrade han.¹⁴ De skräckfyllda helvetespsalmerna (1819: 462–466) av Lasse Lucidor och andra kom senare att utrensas.¹⁵

Beträffande ändringar i de gamla psalmerna berördes ett ytterst känsligt område, där mycket skarpa meningsskiljaktigheter förelåg både ifråga om principerna för ändringarna och dessa principers tillämpning i de enskilda fallen. Kritiken mot Eklunds förslag gällde i första hand metoden att rätta de äldre psalmerna ur

¹³ Ordet "dygd" förekommer 42 gånger i *Den svenska psalmboken 1937*. Frithiof Dahlby, *Psalmbokskonkordans* (Uppsala, 1942), s. 70.

¹⁴ *Allmänna kyrkomötets protokoll 1934*, motion 52; Emanuel Linderholm, s. 8f. Se även *Stockholms-Tidningen* 12/10 1934.

¹⁵ Ordet "helvete" förekommer faktiskt bara på 10 ställen i *Den svenska psalmboken 1937*. Dahlby, *Psalmbokskonkordans*, s. 172.

TORSTEN FOGELQVIST

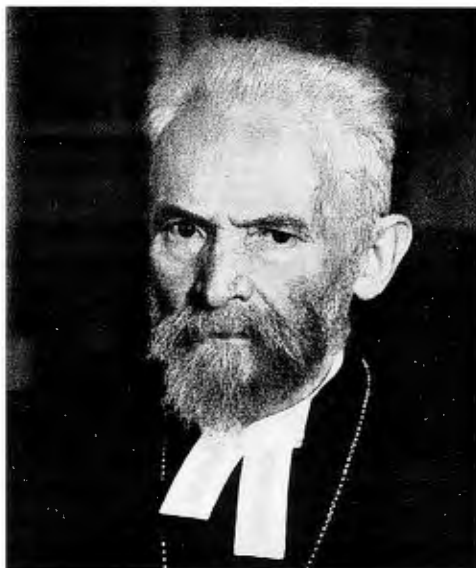
dogmatisk och språklig synpunkt. En tidningsintervju försågs med rubriken: "Eklunds rödpenna retar andans män. Varför ändra klassiska verk?" (DN 22/7-34).

I bedömandet av psalmer samverkar ofta både poesin, musiken och den religiösa känslan. Ibland även nostalgiska känslor. Psalmboksarvet var dyrbart, för många oupplösligt förenat med minnet av stilla morgon- eller aftonstunder, då en älskad förälders eller anförvants röst läste eller sjöng och spelade. Många kunde erinra sig Viktor Rydbergs dikt "Träsnittet i psalmboken" vars inledningsrader lyder: "Jag hade min första psalmbok fått, en prydlig med silfverspänne, och sprang en söndag – jag minns den godt – så glad till kyrkan med henne."¹⁶ Emil Liedgren, en av psalmboksfrågans huvudkrafter, pekade inte utan kritisk anstrykning (SvD 11/11-34) – med säkerhet inkluderande Fogelqvist – på att de gamla psalmerna hos några forskare och kritiker hade ett personligt affektionsvärde genom barndomsminnen, "de äro ett slags behållare för eljes förflyktigade religiösa intryck".

Fogelqvists strävan i psalmboksfrågan, värnandet av den wallinska traditionen, måste ses i samband med hans prästhemsmiljöer och barndomsår. I hans lutherskt präglade barndomshem var religionsutövning och andakt självklara inslag. Aftonbön och psalmsång hörde till den dagliga obligatoriska husandakten i Hedvigs prästgård i Norrköping. Till traditionen hörde att varje söndag gå i högmässan. Med sina syskon brukade Fogelqvist leka gudstjänst. Klädda i en av papper tillklippt prästkrage och ett på ryggen hängande förkläde som prästkappa, predikades och prästval hölls. I anteckningsböcker med vaxdukspärmar samlade prästsonen på prästautografer. Det ter sig mot denna bakgrund inte förvånande att Fogelqvist

¹⁶ Viktor Rydberg, *Skrifter I Dikter* (Göteborg, 1899), s. 16.

senare i livet skulle visa stort intresse för kristendom, psalmbok, kyrka och prästval. Under barndomsåren lärde han sig den svenska psalmboken nästan utantill.

J.A. EKLUND (1863-1945)

Det är följdriktigt att han vid tiden kring J.A. Eklunds psalmboksförslag sammanställde och utgav boken *Jag minns den ljuva tiden* (1935) i vilken han frammanar bilder ur "det levande förflutna". I minneskapitlet "Släktprostinnor" berättar han om några morgnar i somrarnas Udenäs i Tividen, då han kom från morgonringningen i kyrktornet – han var nämligen som barn en ringgosse! – och blev stumt vittne till när "moster Ida" sjöng psalmer med sliten röst men med stor känsla. Och han erinrade sig i ett brev till akademikamraten Per Hallström med vilken intensitet ett "gudasken" spred sig när fadern satt vid orgeln och psalmen "En stjärna gick på himlen fram" sjöngs – "det var, som om psalmen burit oss ut över underbara, stjärnspeglande djup".¹⁷ Det mysteriösa gudaskenet, "Ty kommo de till Betlehem, dit gudaskenet lyste dem", som det heter i den gamla trettondagspsalmen, fick Fogelqvist därför skäl att gå i svaromål för (9/9-34) – därtill med framgång – när Eklund ersatte ordet gudasken med det mindre fantasiegående "Österns stjärna".¹⁸ Fogelqvist anlade på denna punkt, som på så många andra, en estetisk synvinkel, men ger också uttryck för hans platoniserande religiositet (som tangerade agnosticism).

Han hade ett kyrkligt såväl som religiöst intresse, men var inte kristen. Aposteln Paulus' person och läror var föremål för förakt, vilket stridsskriften *Västerlandet och den judiskt kristna etiken* (1930) ger belägg för. Det avgörande var inte dogmernas orimlighet och oförenlighet med vetenskapens världsbild. Kristendomens

¹⁷ Fogelqvist, *Skrifter: Från ungdoms- och vandringsår* (Stockholm, 1941), s. 56. Brev Fogelqvist till Hallström 16/8 1934, LUB.

¹⁸ Gudaskenet fick lysa i 1937 års psalmboksversion, men inte i 1986 års psalmbok. Se Göran B. Nilsson, "Den svenska psalmboken som fiasko i kulturarvsvärden: Döda poeter i dåligt sällskap", *Tvärsnitt* 1997:3, s. 9.

livssyn upplevdes som en hämmande makt som inte gjorde rättvisa åt det mänskliga i all dess rikedom utan representerade självförnekelse, vilket hindrade en fri och allsidig personlighetsdaning. Hos människan fanns en gudomlig gnista i form av förnuft och skönhetsdrift (16/2, 21/2-36), som möjliggjorde självförverkligande och personlighetens fullkomning. Varje litet begränsat liv hade vid någon tidpunkt av sin existens kontakt med det universella och eviga, dvs. det sanna, det goda, det sköna och rättvisa.

Eklunds förslag liknade han vid en pietetslös renovering. Över ordet "pietet" hissar han idealets fana. I detta begrepp lägger han in tolerans och vördnad, respekt för det förflutna. Kärleken till kulturarvet måste utgå från kunskap om de grunder på vilka gångna generationers värderingar vilar. Han upplevde en romantikers starka känsla för andakt med band till släktets liv och sträva. Ett dylikt band mellan generationerna upprättades genom psalmbokens arkaismer (9/9-34). "Vi sviker vårt förflutna. Men vårt förflutna sviker inte oss. Det står kvar och vakar på sin post, tills vi vänder tillbaka från våra irrfärder", lyder en brevanteckning vid tiden för psalmboksfrågan.¹⁹

En av Fogelqvists artiklar som angav tonen framträdde under överskriften "Psalm och dikt" (2/9-34). Psalm och dikt stod i nära ömsesidigt förhållande till varandra och skapade i bästa fall samband mellan kyrka och kultur, mellan andlig odling och vitterhet. Litterära och estetiska synpunkter borde därför bli tillgodosedda i en ny psalmbok. Det finns hos Fogelqvist ett centralt inslag: psalmen som ett andligt kulturminnesmärke, som lika litet som en gammal kyrka fick omformas hur som helst. I den svenska kyrkans psalmbok såg han den enda urkund som åt kommande släkten bevarade den religiösa lyrikens mästerverk okränkta. Han krävde respekt för de bortgångna psalmförfattarna och deras verk och framhöll döda författares rättslöshet.

Med udden riktad mot Eklund skrev han (2/9-34): "En god psalm liksom annan dikt är på sätt och vis ett levande väsen, den kan icke behandlas hur som helst, omsnickras, ympas, beskäras alldeles hur som helst. Den kräver respekt för den grundstämning, ur vilken den föddes. Vare sig man förgriper sig på den ur trosnitets eller ur det språkliga förbättrarnitets synpunkt, reagerar den." Alldeles klart finner man här en aspekt av Fogelqvists personlighetsbegrepp, där det enskilda verket var ett utflöde av personligheten vars andliga signatur inte fick kränkas, samtidigt understryks traditionens värde.²⁰ Den wallinska psalmboken av år 1819 utgjorde en självklar del av traditionen. En enhet som kunde, såsom i Fogelqvists fall, följa människan genom livet.

Februariförslaget 1936

Då någon utsikt till uppslutning kring J.A. Eklunds psalmboksförslag inte var att vänta, tillkallade Kungl. Maj:t en granskningsnämnd för ytterligare beredning, bestående av ärkebiskop Erling Eidem ordförande, lektor Emil Liedgren sekre-

¹⁹ Brev Fogelqvist till Claes Lindskog 12/11 1934, LUB.

²⁰ Traditionens värde understryks också i Fogelqvist, *Jag minns den ljuva tiden: Samlade hägkomster* (Stockholm, 1935), s. 36: "Den som utan nödvång för livets oundgängliga växt och utveckling bryter traditionen är en vandal. Han berövar mänskligheten det sammanhang som kräves i all utveckling." I ett brev skriver Fogelqvist att religionens yttre fästen "är och förblir personligheten". Brev Fogelqvist till Manfred Björkquist 29/9 1935, Sigtunastiftelsens arkiv.

terare, prof. Nils Ahnlund, biskop Gustaf Aulén, teol.dr Natanael Beskow, samt Eklund själv, som trots kritiken lät förmå sig att medarbeta.²¹ I början av september 1934, ett par veckor innan de sakkunniga tillkallades, hade docenten i filologi Elof Åkesson utgivit boken *Det nya psalmboksförslaget*, vilken kom att utgöra ett värdefullt underlag för kommitténs urval av nyare psalmer.

Elof Åkesson framförde en pietetssynpunkt av annat slag än den gängse. Att den wallinska psalmboken gallrades var, förklarade Åkesson, nödvändigt för att göra det behållna stoffet levande för kommande släktled. Det fanns tecken på att ungdomen alltmer hade fjärmats från 1819 års psalmbok, just därför att pärlorna skymdes av material som tedde sig främmande och ålderdomligt, och därför att *Nya psalmer 1921* drog till sig uppmärksamheten.²² Inte minst för Wallins skull var en ny enhetlig psalmbok önskvärd. I detta läge av psalmboksfrågan började nya signaler spridas om att den wallinska psalmboken var i behov av en vittgående beskäring. Nya tidens behov sökte nya omklädnader. Moderniteten gjorde sig påmind också i psalmboksfrågan.

Ett par månader före utgången av 1934 presenterade de sakkunniga en promemoria där konturerna till en ny psalmbok drogs upp.²³ En iögonfallande grundsats i PM:et var att 1819 års psalmbok knappast kunde kallas folklig. Hävd och tradition hade omsider givit denna folklighet. Att denna premis fick följder för det äldre psalmbeståndet förvånar inte. Nu hade, konstaterade en uppriven Fogelqvist i en ledare i *Dagens Nyheter* (5/11-34), ”ett verkligt psalmbokskaos uppstått”. Stor vikt fäste han vid att promemorians författare gått längre än biskop Eklund ifråga om den wallinska psalmboken. Vad värre var, utfallet i form av strykningar av äldre psalmer riktade sig direkt mot den främste av psalmdiktare, själve Johan Olof Wallin! I samband med en recension av Åkessons bok tolkade Liedgren de nya stämningarna: ”Hela vårt vedertagna psalmbegrepp befinner sig i stöpsleven, och den religiöst-litterära marknaden företer ett läge, som nästan verkar börspänik.”²⁴

Innan kommitterade med Eidem och Liedgren i spetsen hade framlagt sin promemoria och givit nya signaler, var tendensen i debatten att de kulturkonservativa hade övertaget. Sedan skedde en nyorientering och omvärdering. ”Trettio-talets hela opposition mot det traditionella och vedertagna till förmån för det funktionalistiskt enkla, en längtan bort från klassiska psalmideal, mer eller mindre skickligt eftersträvade och imiterade, till en psalmstil med enkla och klara ord gjorde sig förnimbar”, sammanfattar psalmhistorikern Allan Arvastson psalmboksrevisionen under 1934 års senare hälft.²⁵ Vid denna omorientering har Oxfordgrupprörelsen (Moral Re-Armament, Moralisk upprustning) haft inflytande med hänsyn till rörelsens uppskattning av konkretion, dess tonvikt på det funktionella och praktiskt enkla i kristendomen. Alldeles klart finns också ett samband med vardagsrealismen i den allmänna diktningen. Den moderna lyriken sökte av-

²¹ Nils Ahnlund avlöste sedan Liedgren på sekreterarposten. För olika personkonstellationer i psalmboksfrågan se *Förteckning över statliga utredningar 1904–1945* (Stockholm, 1953), s. 903f.

²² Åkesson, *Det nya psalmboksförslaget: Kritik och önskemål* (Stockholm, 1934), s. 97ff.

²³ PM:et finns i *Bihang till allmänna kyrkomötets protokoll 1934*, första samlingen s. 37–51.

²⁴ Liedgren, *Vår Lösen* 1934:9, s. 200.

²⁵ Arvastson, *Svensk psalm under 1900-talet: Studier beträffande psalmboksfrågan i Sverige från sekelskiftet fram till 1937* (Lund, 1959), s. 128.

JOHAN OLOF WALLIN (1779–1839)

vinna de talspråksmässiga uttrycken nya poetiska valörer som verkade genom sin enkelhet, ett mindre högstämt och dock vårdat språk mera i samklang med det talade ordet. Principen att skriftspråket i viss mening skulle rätta sig efter talspråket hade också tillämpats på den nya bibelöversättningen.²⁶ Samma inriktning har f.ö. präglat även modern bibelöversättning, där inte minst nyöversättningar av Fader vår, kristenhetens viktigaste bön och mest använda text, varit föremål för diskussion.

Nåväl, granskningsnämndens arbete fortlöpte och påföljande år i februari fick de sakkunniga förnyat uppdrag att arbeta för en ny psalmbok. Nu avsåg sig Eklund uppdraget. Efter ett års arbete avlämnades det s.k. februariförslaget 1936.²⁷ Det omfattade 650 psalmer. Ur 1819 års psalmbok hade utgallrats inte mindre än 109 (av 500) och i 1921 års psalmbokstillägg 43 nummer (av 173). I psalmboken från 1819 är Wallin registrerad för cirka 280 nummer; av dessa var nu 60 (varav 42 originalpsalmer) föreslagna till uteslutning. En mängd nya psalmer hade införts. Två tredjedelar av de nya psalmtillskotten i februariförslaget hade diktats av sentida svenska författare, de övriga var dels äldre svenska väckelsesånger, dels lån från de nordiska systerkyrkornas eller från den tyska och engelska kyrkans psalmskatt. Biskopen i Västerås och en av ledarna för den unglyrkliga rörelsen, Einar Billing, ansåg psalmboksforlaget ”högst märkligt och synnerligen djärf”, ja rentav ”höjdpunkten i psalmboksfrågans historia hittills”.²⁸

Kommittén hävdade att det klassiskt lutherska andaktsspråket numera erbjöd ”påtagliga svårigheter, ja ofta torde verka mera främmande och säreget än omedelbart uppbyggligt”. Man ville därför bereda rum för nydiktade psalmer ”som i enklare och med nutida språkbruk mera överensstämmande form bjuda ett

²⁶ Om Bibelns inflytande på bl.a. Torsten Fogelqvists lyrik se Karl-Gustaf Hildebrand, *Bibeln i nutida svensk lyrik* (Uppsala, 1939).

²⁷ ”Förslag till psalmbok för svenska kyrkan”, *Statens offentliga utredningar* 1936: 11.

²⁸ Brev Billing till Manfred Björkquist 24/3 1936, Sigtunastiftelsens arkiv.

evangeliskt innehåll”.²⁹ Psalmbegreppet förvandlades och vidgades genom februariförslaget 1936, och innebar en radikal vidgning av föreställningen om vad som kan stå i en svensk psalmbok och sjungas i kyrkan. Vidden och mångfalden hos det nya psalmbeståndet kan sägas ha svarat mot psalmbokens uppgift som en bok för hela folket med dess starka differentiering i religiöst, kyrkligt och kulturellt hänseende.

TOR ANDRAE (1885–1947)

Kyrkomannen m.m. Tor Andrae skulle en gång senare framhålla att februariförslaget var banbrytande i den bemärkelsen att det löst det besvärligaste problemet i psalmboksfrågan, nämligen förhållandet till den wallinska psalmboken.³⁰ Medan det under föregående psalmboksrevisioner hade tillhört praxis att ändra och jämka i gamla psalmer, blev det nu aktuellt att helt sonika utesluta hela psalmer eller enskilda psalmverser. De ”döda” alstren skulle utgå, inte lappas ihop eller omskrivas, vilket skett i mångfald i det eklundska förslaget. Beträffande de från 1819 års psalmbok behållna psalmtexterna hade kommittén förfarit varsamt; ändringar hade vidtagits endast när ord eller uttryck upphört att användas eller då innebörden var en annan nu än på psalmförfattarens tid.³¹ Arkaismen och dygdebegreppet fick i så hänseende en slags upprättelse efter Eklunds falluckor. Februariförslaget implicerade genomgripande förnyelse, men utvisade samtidigt ett konservativt och traditionalistiskt tänkesätt, och blir därmed i någon mening en spegel av en tid då gammalt bryter mot nytt. Å ena sidan pietet och respekt för den äldre stilen och formen, å den andra stark betoning på en mera tidsenlig psalm. En dua-

²⁹ *Statens offentliga utredningar* 1936: 11, s. 16.

³⁰ *Handlingar rörande prästmötet i Linköping den 3–5 sept. 1940*, andra avd. s. 60.

³¹ *Statens offentliga utredningar* 1936: 11, s. 18ff.

lism som mot bakgrund av den totala enigheten om en enhetlig ny psalmbok kan förefalla egendomlig.

Inte heller detta psalmboksförslag ansågs godtagbart. Svenska Akademien men också kyrkliga utlåtanden anmärkte på psalmmaterialet av färskt datum.³² Missnöjet åskådliggjordes på *Dagens Nyheter*s förstasida med en braskande rubrik – orden kunde vara hämtade ur Fogelqvists mun – ”Häpnad och undran inför rena pekoral bland nya psalmer” (29/3-36). Svenska Akademiens granskningsnämnd med Fogelqvist i egenskap av direktör, Tor Andræ och ständige sekreteraren Per Hallström, framhöll i sitt yttrande i maj 1936 att redan ”genom en del av tilläggspsalmerna har orgeltonen i 1819 års psalmbok försvagats och uppblandats med toner från cittra och psalmodikon”. Förslaget borde därför ånyo bearbetas för att ”utrensa överflödigt, likgiltigt och sånglöst stoff”.³³ Till skillnad från yttrandet 1934 uttalade sig Svenska Akademien nu tydligt för en revision. Det skall understrykas att dess båda utlåtanden hade utomordentlig betydelse sakligt och auktoritativt.

Fogelqvist var liksom flertalet andra välvilligare stämd till februariförslaget än föregående förslag. Den språkliga restaureringen var till väsentlig del både pietetsfull och skicklig. Jämfört med tidigare arbeten: ”bättre insikt om tradition, egenart, känslö- och skönhetsvärden. Klåfingrigheten har fått en bakläxa, den värsta skrällen för uttrycksfull arkaism eller pelagiansk och annan irrlärighet har lugnat sig.”³⁴ Vad Fogelqvist däremot saknade, med syftning på det nyaste materialet, var ”en säker stilkänsla, öra för nyanser och öga för bildspråkets enhet och sammanhang”.³⁵

På sistnämnda punkt gick meningarna kraftigt isär. Ur rent poetisk synpunkt kunde tydligen saken bedömas olika. Av annan åsikt var Emil Liedgren, Einar Billing, Nils Ahnlund och Anders Österling. Anförare var Liedgren, som efterlyste mer inslag av den nya tidens svenska poesi; en psalmstil av kärvare och sakligare hållning än romantikens och nyklassicismens mestadels starkt hinsidesriktade hymner. En nyorientering beträffande sång och psalm var påkallad därför att ”den religiösa situationen i vår egen tid förefaller så helt traditionslös”.³⁶ Liedgren hyste förhoppningar om att en ny psalmistgeneration var förestående, en andlig orientering som svarade mot en modern tids skick. Fogelqvist fann i psalmboken en urkund rik på skimrande och majestätiska altoppar signerade av mästare som Johan Olof Wallin, Frans Michael Franzén, Samuel Hedborn och Erik Gustaf Geijer, och ansåg det föreligga avsevärd klasskillnad mellan samtidens psalmister och den wallinska psalmistgenerationen.

³² Svenska Akademiens utlåtande 28/5 1936 var ett detaljyttrande med bilagor, Svenska Akademiens arkiv. Se *Svensk Kyrkotidning* 1936:30–31. I *Svenska Dagbladet* 9/6 1936 refererades yttrandet. Om de kyrkliga utlåtandena se tidningsreferat i Sigtunastiftelsens klipparkiv. Bland enskilda kritiker uppmärksammades Paul Nilsson, *Förslag till reviderad psalmbok, Carl Norborg 1936 års psalmboksförslag: En granskning*, Anna Söderblom, *Riv ej ned den gamla kyrkan!: Ett ord om psalmboken*.

³³ Utlåtande Svenska Akademien 28/5 1936, Svenska Akademiens arkiv, s. 5f.

³⁴ Fogelqvist, *Postludium*, s. 53.

³⁵ Fogelqvist, ”Särskilt yttrande”, *Statens offentliga utredningar 1936: 36*, s. xv.

³⁶ Brev Liedgren till Manfred Björkquist 2/7 1936, Sigtunastiftelsens arkiv. Jfr Liedgren, ”Psalmboksfrågan”, *Ord och Bild* 45:e årgången (Stockholm, 1936). Tilläggas kan att Liedgren har skrivit en akademisk avhandling *Wallins läroår som psalmdiktare 1806–1812* (Uppsala, 1916). Hans bok *Svensk psalm och andlig visa* (Stockholm, 1926) brukar räknas som ett klassiskt verk i svensk hymnologi.

Fogelqvist sade sig gå ”hellre som ståndaktig tennsoldat till strids för status quo än sätter mig beskedligt i trossen av Liedgren-Ahnlunds eventuella segerrika armé”.³⁷ Därmed inte märkligt att han i psalmboksfrågan anslöt sig obetingat till grundsatsen ”stränghet mot det nya, mildhet mot det gamla”.³⁸ Det moderna psalmdiktningen skulle inte ges pardon, såvida inte kvaliteten var exceptionellt hög. Samtidigt med att det gamla skulle värnas, skulle emellertid det murkna gamla bereda plats för det nya som rörde sig i tiden.³⁹ Fogelqvist var härvidlag angelägen om att inte tillhöra ”den arkeologiska esteticismen”, ett av Elof Åkesson myntat uttryck för en långtgående konservatism. Faktum var att den arkeologiska esteticismens anhängare var många. Det fanns gott om sådana som ville ha 1819 års psalmbok helt och hållet intakt och utan 1921 års psalmbokstillägg, men dessa deltog inte i den officiella debatten. Närmast bland de tongivande tidningarna kom *Nya Dagligt Allehanda* i vilken litteraturkritikern Knut Hagberg förde pennan; han menade att restaurering av tillägget från 1921 var tillräckligt (16/8-36).

Hagberg representerade den ena ytterpolen, Liedgren den andra. Den nya psalmstilen skulle efter Liedgrens förmenande vara enkel och äkta, saklig och osmyckad, tala ett personligt språk med beröringspunkter till det nya poetiska stilideal vars stora namn var Pär Lagerkvist. Han önskade sånger som kunde gripa just nu oberoende av pietets- och antikvitetsinnet. Vid kyrkomötet 1934 tyckte sig unglyrkorörelsens ledare Manfred Björkquist se en förmåga hos representanterna för den yngsta diktningen ”att säga stora ting med enkla, adlade vardagsord”.⁴⁰ I *Stockholms-Tidningen* under rubriken ”Förestår en renässans inom psalmdiktningen?” (4/8-36) tydliggjorde den norske författaren Ronald Fangen, att hela tonen i den svenska psalmdiktningen ”måste spännas ned” och istället sträva efter enkelhet, innerlighet, saktmod och realism i linje med den moderna lyriken med namn som Hjalmar Gullberg, Harry Martinson, Anders Österling och Pär Lagerkvist. I februariförslaget hittade Fangen pärlor av Anders Frostenson och Ragnar Jändel.

Kritiken mot 1819 års psalmbok gällde mindre själva innehållet och mera den yttre språkliga formen med dess tidsbundna bilder av arbetsliv och samhälle, som inte svarade mot en ny tids omvälvning. Därvid framställdes krav från olika håll att psalmbeståndet skulle vara representativt för den innevarande tidens kristendomsuppfattning och förändrade yttre förhållanden. Den unglyrkliga psalmdiktningen utövade här starkt inflytande med bl.a. motivval från arbetsliv och vardag.⁴¹ Den wallinska psalmboken är genomsyrad av romantiken till vilken hörde den filosofiska idealismen, dödstanken, främlingskänslan och lyftningen till en högre värld. Medan 1937 års psalmbok allmänt anses vara präglad av folkkyrkotanken.

Ett tiotal psalmer tilldrog sig den allmänna uppmärksamheten, däribland en nykterhetspsalm av J.A. Eklund (”Ej druckna av vin”) samt nyförvärv av den unge talangfulle psalmdiktaren Anders Frostenson och en viss fröken Gertrud Björck,

³⁷ Brev Fogelqvist till Edvard Rodhe 8/7 1936, LUB.

³⁸ Ibid. Bernhard Risberg var troligtvis först med formuleringen. Risberg, *Vår Lösen* 1936:6, s. 132.

³⁹ Fogelqvist, *Postludium*, s. 61. Jfr not 20.

⁴⁰ *Allmänna kyrkomötets protokoll* 1934, nr 8, s. 29.

⁴¹ Om den unglyrkliga psalmdiktningen se Allan Arvastson, *Den svenska psalmen* (Stockholm, 1963), s. 186–206. Unglyrkorörelsen har studerats av Alf Tergel.

vilka hade Liedgren att tacka för sitt intagande i vars alster han såg pedagogiska förtjänster i psalmernas korthuggenhet och i att de var lätta att memorera i sin enkelhet och vardaglighet. Med all sannolikhet hade mottagandet av februariförslaget blivit ett annat om inte dessa psalmer medtagits.

Många menade att enkelheten hade övergått i trivialitet. För den som kände sig osäker bör det ha varit en överraskande tröst att finna att Torsten Fogelqvist och Anders Österling, två av landets främsta litteraturbedömare, båda medlemmar av De aderton, gick stick i stäv mot varandra vid bedömningen av den svenska nydiktningen. I sin inställning till språket fullföljer Fogelqvist den kelligrenska och tegnériska linjen, säger Torgny T. Segerstedt (f. 1908) i sin idéhistoriska studie över Svenska Akademien: "Språkets kulturella uppgift är både att uttrycka de ärvda kulturvärdena och att förnya dem."⁴² Liktydigt med en inställning som sökte en gyllene medelväg mellan liberalism och konservatism. När det gällde en så omistlig del av vår kulturhistoria som svenska kyrkans psalmbok var hållningen emellertid rättfram konservativ – ledarna i liberala *Dagens Nyheter* inbegripna.

Mest omdebatterad var en strof ur en psalm av Gertrud Björck:

*Tror du det ingenting tjänar till,
du, hellre än framåt, går runt och står still.*

"Otillåtet pekoralistiskt" och "absolut osångbar", löd Fogelqvists kommentar (3/4-36). Prosa med rim men inte poesi. Det var säkert inte så Manfred Björkquist menade att man skulle säga stora ting med enkla, adlade vardagsord (22/3-36). "Mycket misslyckat", inskräpte Knut Hagberg (*NDA* 22/3-36), som betraktade en del av Frostensons och Björcks psalmdikter som "alldeles häpnadsväckande haltlösa poem", och tillade en retorisk fråga: Varför stryka Wallinsalmer och ersätta dem med detta slags poesi? I polemik mot Fogelqvist och Hagberg försvarade kommittémedlemmen Nils Ahnlund de moderna psalmbidragen. Han framhöll det betydelsefulla i att lägga vikt vid egenarten av de behandlade motiven. I svenska kyrkans psalmbok fann han "så otroligt mycket av variationer, upprepningar och efterbildningar", dylikt gods måste elimineras (*DN* 30/3-36). Fogelqvist genmälde (3/4-36) att Wallin förvisso åstadkom mycket som av naturliga skäl måste förgås med tiden, men höll det för skandalöst att stryka fyrtyrtio Wallinska originalpsalmer till förmån för psalmer av medelmåttor. Ahnlund hänvisade vidare till *Stockholms-Tidningens* litteraturkritiker Anders Österling, som berömde Frostenson och Björck. Den senare ägde, inkluderat citerad strof, "förmågan att säga väsentliga ting på ett kärnfullt, fyndigt vardagsspråk" (22/3-36). Einar Billing visade också förståelse för de nya bidragen.⁴³ Under det att Gustaf Aulén diplomatiskt pekade på svårigheten att bedöma detta material.⁴⁴ Möjligen menade sistnämnde i egenskap av koralexpert, att melodin också har sin stora betydelse för vilken texten ibland kan få komma till korta. Sällan talade man i 30-talets psalmboksdebatt om svårigheten att bedöma vad som slutligen skapar en lyckad psalm. Här rådde idel tvärsäkerhet.

I en intervju i *Svenska Dagbladet* några månader senare sammanfattade biskop

⁴² Segerstedt, *Svenska Akademien i sin samtid: En idéhistorisk studie III 1886–1936* (Göteborg, 1992), s. 419. Om Fogelqvists syn på språket se t.ex. *Dagens Nyheter* 10/1 1931, 2/5 1935, 18/10 1940.

⁴³ *Bihang till allmänna kyrkomötets protokoll* 1936, motion 23; Einar Billing, s. 2ff.

⁴⁴ *Allmänna kyrkomötets protokoll* 1936, nr 6, s. 44.

Edvard Rodhe kritiken mot februariförslaget med att den varit stereotypisk och ”gått runt och stått still”! Till saken hör att regeringen vid denna tidpunkt tillsatt en ny psalmboksnämnd bestående av Rodhe, Björkquist och Fogelqvist i syfte att granska februariförslaget. Rodhes yttrande verkade på Fogelqvist som ett rött skynke för en tjur, och skrev samma dag till berörde att den eloge som där gavs åt februariförslaget ”synes mig så oförbehållsam, att man med skäl skulle kunna fråga sig, vad vi egentligen haft för mission”, varpå Rodhe replikerade med att han tillåtit sig vara generös för de förtjänster som det förslag har ”som vi faktiskt slå ihjäl”.⁴⁵

Kroppslivet, yrkes- och idrottspsalmerna gjorde i enlighet med tidsandan anspråk på plats i den nya psalmboken. Frostenson (i 1986 års psalmbok registrerad för över 140 psalmer) hade bidragit med hela nitton psalmer. En av dem var en idrottspsalm som avhandlar spjutkastningen – efter Eric Lemmings OS-triumfer något av en svensk nationalsport – och försöker ur denna sportgren avvinna något slags metafysiskt och religiöst perspektiv:

*Då vi följa spjutets bana,
tecknad snabbt mot himlens rund,
evighetens närhet ana
vi en andlöst tyst sekund.
Men dess flykt oss även minner
om hur snabbt vår tid försvinner.*

Fogelqvists ironi i DN-artikeln ”Svenska psalmbokens vederdop” (22/3-36) var lika egenartad som dräpande. ”Inte ens den frommaste åskådare av en spjutkastning lär väl just i det ögonblicket förnimma evighetens närhet och tidens snabba flykt. Av den senare skulle en stafettlöpning lika väl kunna ge ett intryck. Och det är tur att psalmisten inte sökt pressa fotbollen på dess metafysiska tankemöjligheter.” Han befarade att den inslagna vägen på sport och arbete kunde leda till att man så småningom försökte pressa metafysik även ur politik, handel, rättsväsende etc. och betrakta även dylika företeelser ”under evighetens synvinkel”. Det får noteras att Fogelqvist i tidigt 20-tal urskiljde ”fem farliga f”, fem allvarliga överdrifter och hot mot alla folkbildnings- och kultursträvanden, vart och ett symboliserande tidsandan, däribland ”fotbollen” som inrymde den moderna tävlingsidrotten och vars plats i kulturlivet var ”fullständigt oproportionerlig”. (De fyra övriga f:en var filmen (ögats kultur), foxtrotten (negerdansen), farisékulturen (kulturhögfärd) samt framkomlingsbegäret (karriärlystenhet). ”Ingen kan vara den moderna, amerikaniserade människotypen mer olik än Fogelqvist”, lyder ett omdöme av Sten Selander.)⁴⁶

Björcks tre psalmer och tio av Frostensons nitton skulle komma att utmönstras av nästa psalmmkommitté (ingen spjutkastning i 1937 års psalmbok). Den kulturkonserverna flygeln återtog, genom Torsten Fogelqvists och Tor Andræs försorg, sina positioner med det som kommit att kallas septemberförslaget 1936.

⁴⁵ Brev Fogelqvist till Rodhe 28/8 1936, LUB. Brev Rodhe till Fogelqvist 29/8 1936 – jfr brev 13/7 1936, UUB. Jfr också brev Rodhe till Tor Andræ 4/9 1936, UUB.

⁴⁶ Fogelqvist, *Dagens Nyheter* 25/8 1921: ”Tidsandan och folkbildningsarbetet”. Sten Selander, ”Torsten Fogelqvist”, *Européer, amerikaner och annat* (Stockholm, 1930), s. 201.

Septemberförslaget 1936

Arthur Engbergs efterträdare på ecklesiastikministerposten, Tor Andrä i den bramstorpiska regeringen, tillkallade i juni 1936 en nämnd med uppgift att granska och bearbeta februariförslaget, inkluderande biskop Edvard Rodhe ordförande, fil.dr Torsten Fogelqvist och folkhögskoleföreståndaren Manfred Björkquist. En som det skulle visa sig lyckad sammansättning. I sakkunnigtrion representerade Rodhe den kyrkliga och speciellt liturgiska sakkunskapen, Fogelqvist de språkliga-estetiska intressena och Björkquist strömningar inom unglyrkörörelsen och förbindelserna med religiöst intresserade kulturella lekmannakretsar. Andrä uttryckte i en intervju (*SvM* 1/7-36) att genomsnittstandarden med avseende på religiös inspiration och poetisk formgivning måste höjas och en sträng sovring tillämpas. Idealet var en psalmbok med högst 550 nummer. Någon nyanskaffning av material var denna gång inte aktuellt.

Valet av Fogelqvist som sakkunnig, i denna psalmkommitté såväl som i den nästkommande av Engberg tillsatta, överraskar i någon mån med tanke på hans gentemot den ortodoxa kyrkomenighetens uppfattning avvikande och mera radikala inställning till kristendomen. De rent personliga relationerna torde inte ha varit ovidkommande. Andrä och Fogelqvist var nära bekanta, Engberg och Fogelqvist hade varit gamla vänner i studenttidens Verdandidiskussioner.

I ett brev till Rodhe anförde Andrä: "Jag hoppas hans namn icke chockerar Dig." ("alls icke ängslig, ej heller chockerad", blev svaret).⁴⁷ Fogelqvist var inte medlem av kyrkomötet, och hans inställning till statsskyrkan kännetecknades av en viss ambivalens. Han var en lyhörd iakttagare av de kyrkliga reformsträvandena, men varnade för att göra dem till en politisk affär genom att underställa dem riksdagen.⁴⁸ Tidigare i diskussionerna hade han betonat att svenska kyrkan inte fick avklippa sambandet med litterär kultur; kyrkans ställning var inte så stark att den kunde kapa förbindelserna med profan kultur. Han hade beklagat att revisionsarbetet under de senare årtiondena "aldrig haft stöd och kritik av någon verklig diktare".⁴⁹ Vidare hade han efterlyst ett starkare lekmannelement inom kyrkomötet. Nå, nu var i alla fall Fogelqvist själv utsedd till sakkunnig, bl.a. via en rekommendation av Knut Hagberg (*NDA* 22/3-36), redo att angripa det nytillkomna psalmmaterialet. Att det ställdes höga förväntningar på honom därvidlag framgår tydligt.⁵⁰ Han skulle också komma att infria dem.

Påfallande snabbt, redan i september samma år, förelåg ett nytt förslag där antalet psalmer reducerats från 650 till 582.⁵¹ Reduktionen drabbade som väntat främst det nyaste av svenska författare diktade materialet; av 91 föreslagna nummer ströks 51. Men septemberförslaget byggde också till väsentlig del på februariförslaget i det att antalet uteslutningar ur 1819 års psalmbok och tillägget 1921 var lika många. Likt föregående ledamöter hänvisade man, dock utan att ha sett sig bunden därav, till statistik över psalmernas användning runt om i landet. De

⁴⁷ Brev Andrä till Rodhe 20/6 1936, LUB. Brev Rodhe till Andrä 22/6 1936, UUB.

⁴⁸ Kyrka och stat diskuteras bl.a. i artikeln "Tros- och tankefrihet", *Postludium*.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 73. En sanning med modifikation. Biskop Gottfrid Billing hade vid psalmkommittén 1915 försökt engagera såväl Erik Axel Karlfeldt som Per Hallström, men ingen av dem ställde sig till förfogande, påpekar Emil Liedgren, *Den svenska psalmboken*, s. 113.

⁵⁰ Se t.ex. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 1/7 1936 och *Sydsvenska Dagbladet* 14/7 1936.

⁵¹ "Psalmbok för svenska kyrkan", *Statens offentliga utredningar* 1936: 36. Sekreterare var jur.kand. Sven Crona.

sakkunniga ville återgå till en gammal svensk genuin psalmbokstradition – ett svar på februariförslaget! – dvs. den wallinska. Den svenska kyrkans psalmbok fick inte förlora sin ”särprägel”, därför den stora uteslutningen av moderna psalmer. I annat fall fruktade man att psalmbokens karaktär skulle bli en annan än wallinsk, och därmed kanske inte stå sig i konkurrensen med andra kyrkors psalmböcker. I själva verket var den wallinska psalmboken sprungen ur ”svenskt kynne” och representerade därmed ett ovärderligt kulturarv ”som icke får förloras”.⁵²

Psalmboken var i första hand avsedd för kyrkbruk, men kunde mycket väl också användas vid t.ex. församlingsmöten, i skolorna, föreningslivet och ungdomsvården och följaktligen i större utsträckning bli en folkbok. Idén om psalmboken i form av en folkets bok i den meningen att dess innehåll, likt sagor och sägner, visor och ballader sprungit fram från folket, ur folksjärens djup, har sitt upphov i romantiken. Vidare fann kommittén att väckelsetidens diktning inte tillräckligt beaktats i februariförslaget, en punkt på vilken Fogelqvist intog en reserverande hållning anförd i ett eget särskilt yttrande,⁵³ där han anger de förutsättningar under vilka han biträtt nämndens beslut samt anmäler en något avvikande mening, synbarligen av prestigeskäl. De pietistiska väckelsesångerna representerade en fri och folklig fromhet, mot detta hyste han inga reservationer. Men även om några höll måttet, t.ex. psalmer av Lina Sandell, så gjorde andra det inte. Dessutom var gränsfallen många. Tempelstämningen och orgeltonen i den wallinska psalmboken fick inte reduceras genom ”ett alltför frikostigt låt-gå-system”. Väckelsesångerna kom att få visst utrymme i 1937 års psalmbok genom sammanföringen av material från olika tidsperioder och olika länder,⁵⁴ vilket givit psalmboken en ekumenisk karaktär.

Fogelqvists eget inre gömde livet igenom på ekon av psalmverser, bibelord och orgelbrus. I linje med hans intresse för svenska kyrkans psalmbok gick hans intresse för den kyrkliga musiken. Den bachska orgelmusiken betecknade för honom musikens höjdpunkt och bland det högsta som han erfarit av hög och ädel stilkonst.⁵⁵ Själv var han inte direkt musikutövare, fastän han kunde spela orgel en smula. Den punkt i det särskilda yttrandet som väckte särskild uppmärksamhet i dagstidningarna var att kommittéerna enligt Fogelqvist gjort sig skyldig till ett allvarligt misstag när de skjutit den musikaliska delen av psalmboksfrågan på framtiden. ”Här ha föreslagits nya psalmer, om vilkas musikaliska möjligheter man ingenting vet.”⁵⁶ Stadfästelsen av en ny psalmbok borde därför inte ske förrän de nya psalmtexterna försetts med lämpliga melodier. Det ligger nära till hands, att uppfatta detta som en besvikelse över att sovringen av de moderna psalmerna inte blivit tillräckligt omfattande. Fogelqvists kraftiga markering av melodins be-

⁵² *Statens offentliga utredningar* 1936: 36, s. vii.

⁵³ Fogelqvist, ”Särskilt yttrande” *ibid.*, s. xiiif. Jfr s. vi och Fogelqvist, *Dagens Nyheter* 3/10 1920. Kommentar kring Fogelqvists särskilda yttrande se brev Rodhe till Björkquist 7/9 1936, Sigtunastiftelsens arkiv. Om väckelsen och ”ekumenisk samklang” se referat av Rodhe-föredrag i *Svenska Dagbladet* 11/9 1935. Notera även brev Fogelqvist till Rodhe 31/12 1936, LUB.

⁵⁴ Om de svenska väckelserörelsernas och frikyrkornas sång se Inger Selander, *O hur saligt att få vandra: Motiv och symboler i den frikyrkliga sången*. (Stockholm, 1980).

⁵⁵ Se de inledande essäerna i *Postludium*.

⁵⁶ Fogelqvist, ”Särskilt yttrande”, s. xi. Se *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet* resp. *Svenska Morgonbladet* 29/9 1936 samt ledare i *Nya Dagligt Allehanda* 2/10 1936 och *Uppsala Nya Tidning* 8/10 1936.

tydelse för psalmen fick inte någon avgörande betydelse, även om många lät instämma. Gustaf Aulén klargjorde på kyrkomötet 1936 att det är ett oting att sätta igång ett koralboksarbete innan texterna är färdigställda.⁵⁷ Sedan var det en jämförelsevis lätt sak att erhålla den lämpliga musiken. (Flera välkända koraler är tonsatta av Aulén själv.)

Rodhes, Björkquists och Fogelqvists motiv till det reducerade antalet psalmer ur 1819 års psalmbok var att ”vid ett lägre psalmantal det verkligt goda och värdefulla mera kommer till sin rätt och lever ett starkare liv än vid ett högre”.⁵⁸ Likaså här var kvantiteten kvalitetens fiende. Det är mer än troligt att kommittén tagit intryck av Elof Åkesson om att skrymmande gods inte fick skada det värdefulla. Fogelqvist hade uppenbarligen övervunnit vissa betänkligheter, dvs. det hårt kompromisslösa när det gällde den wallinska psalmboken. Februariförslaget, erkände han brevlades, hade ”fört psalmboksfrågan ut ur en återvändsgränd”.⁵⁹ Och i sitt särskilda yttrande medger han att detta förslags huvudförtjänst var att det ”gjort ett slut på vissa närsynta och närgångna restaureringssträvanden”.⁶⁰ Tärningen var kastad genom februariförslaget. Återgång till tidigare tillämpning var inte längre möjlig, därom rådde enighet.

Emellertid kvarstod det genom hela debatten fortlöpande spørsmålet om vad som egentligen var ”dött” i den wallinska psalmboken. Enligt Ronald Fangen i tidigare nämnd artikel var Wallins tekniska briljans så stor att den dolde brist och svaghet. Att observera i sammanhanget är en anteckning i Rodhes privata handlingar angående revisionen tillsammans med Fogelqvist och Björkquist, att det hade ”varit mycket lättare att röra vid wallinska psalmer än vid Nya psalmer”.⁶¹ I septemberförslaget finns en anmärkningsvärd passage beträffande psalmbokstillägget 1921, nämligen att ”ett återinförande i psalmboken i flera fall förelås, även där man kan göra berättigade anmärkningar mot psalmens kvalitet”.⁶² Ett viktigt skäl till denna eftergivenhet för det moderna, och som sannolikt motiverat Fogelqvist till det särskilda yttrandet där han säger att sovringen ur tillägget borde varit strängare,⁶³ var att många psalmer i *Nya psalmer 1921* snabbt slagit rötter och blivit insjungna. Som redan har påpekats hade allmänheten blivit alltmer främmande för den wallinska psalmboken, och såg i det nya ett fräscht inslag. Tillägget 1921 tenderade därmed att undantränga mycket av det värdefulla hos Wallin – tillika ett av de starkaste skälen för strävandet fram mot en enhetlig psalmbok. Det är betecknande att när kyrkomötet 1936 beslöt att anta septemberförslaget med entydiga 52 röster för och 2 emot (Billing röstade emot), så skedde omröstningen enligt Liedgren under ”betonande av ögonblickets ödesdiga allvar – ett dröjsmål med psalmboksfrågans avgörande kunde medföra en katastrof för det Wallinska arvet”.⁶⁴

Rodhe avslöjar i de privata papperna att psalmkommitténs arbete inte var förut-

⁵⁷ *Allmänna kyrkomötets protokoll* 1936, nr 6, s. 47.

⁵⁸ *Statens offentliga utredningar* 1936: 36, s. vii.

⁵⁹ Brev Fogelqvist till Edvard Rodhe 28/8 1936, LUB.

⁶⁰ Fogelqvist, ”Särskilt yttrande”, s. x.

⁶¹ Rodhe proveniens 1950, odaterat, LUB.

⁶² *Statens offentliga utredningar* 1936: 36, s. viii.

⁶³ Fogelqvist, ”Särskilt yttrande”, s. xivf.

⁶⁴ Liedgren, s. 113f. Se även Fogelqvist, *Postludium*, 76ff. Jfr Fogelqvist till Tor Andræ 1/7 1936, UUB.

sättningslöst. Reduceringen i kvalitetsens tecken var själva utgångspunkten för granskningen – här såg man lösningen av psalmboksfrågan – och denna hade bestämts på förhand av Andræ och Fogelqvist. I samband med Svenska Akademiens remissbehandling av februariförslaget hade kommittén Fogelqvist och Andræ föreslagit ett urval inom ramen för 550 psalmer för en kommande psalmbok. ”Det är bättre att ha en märgfullare och ’fattigare’ psalmbok än en tunnare och ’rikare’”; så formulerade Fogelqvist det.⁶⁵ Av allt att döma var det Fogelqvist som var den drivande kraften inom Svenska Akademien i värdesättningen av 1935 års psalmsakkunniga föreslagna psalmer.⁶⁶ Ett inofficiellt psalmboksförslag förelåg alltså redan i samband med statsrådet Andræ:s tillsättning av de sakkunniga i juni 1936, vilket tillkännagavs av Andræ vid ett föredrag 1940 och i brev,⁶⁷ och vars inriktning och tillämpning bekräftas av Rodhe i nämnda dokument. Detta synes förklara varför utarbetandet av förslaget kunde ske så snabbt, tre månader. Betydelsen av detta får inte underskattas.

Dock sprängdes den tänkta ramen på 550 psalmer. Septemberförslaget kom således att omfatta 582 psalmer, medan beredningsutskottet vid 1936 års kyrkomöte fann 600 vara en magisk gräns, tillika det slutliga antalet.⁶⁸ I vilket fall som helst blev septemberförslaget 1936 psalmboksfrågans lösning och ledde fram till *Den svenska psalmboken 1937*.

Slutlig bearbetning

Psalmboksfrågan var ännu inte till ända. Arthur Engberg, som nu åter var ecklesiastikminister, utsåg kort efter 1936 års kyrkomöte en tremannakommitté med uppdrag att ge psalmtexterna den sista översynen.⁶⁹ Uppdraget anförtroddes Tor Andræ ordförande, Torsten Fogelqvist och Gustaf Aulén. Slutredigeringen i samråd med Engberg genomgicks och avslutades under 1937. Den 26 november 1937 blev den nya psalmboken av konungen gillad och stadfäst. Nära i tiden för psalmbokens stadfästelse utgav Fogelqvist boken *Samuel Hedborn: En lyrikers livsöde*, alltjämt standardverket om Hedborn. I dennes psalm ”Höga Majestät” (1812) såg han ”det högsta rymdmättet i svensk poesi”.⁷⁰

⁶⁵ Brev Fogelqvist till Edvard Rodhe 8/7 1936, LUB.

⁶⁶ Se brev Tor Andræ till Edvard Rodhe 26/6 1936, LUB.

⁶⁷ *Handlingar rörande prästmötet i Linköping den 3–5 sept. 1940*, andra avd. s. 61f. Brev Andræ till Rodhe 20/6 1936, LUB. Jfr intervju med Andræ i *Svenska Morgonbladet* 1/7 1936. Det inofficiella psalmboksförslaget se bilagor A-B (19 s.) i Svenska Akademiens utlåtande 28/5 1936, Svenska Akademiens arkiv.

⁶⁸ Särskilda utskottets betänkande från november 1936 finns i *Bihang till allmänna kyrkomötets protokoll 1936*, andra avd, nr 1. Närvarande vid ärendets slutbehandling var bl.a. Edvard Rodhe, Gustaf Aulén, Manfred Björkquist och Gunnar Ekström. Om septemberförslaget skrev Arthur Engberg, att det syntes honom ”representera ett högst värdefullt framsteg”. Brev Engberg till Andræ 7/10 1936, UUB.

⁶⁹ *Statens offentliga utredningar 1937*: 40. Sekreterare var kanslissekreteraren Gustaf Ödmann.

⁷⁰ Fogelqvist, *Samuel Hedborn: En lyrikers livsöde* (Stockholm, 1937), s. 301. Monografen skrevs ursprungligen på uppdrag av Svenska Akademien: ”Samuel Johan Hedborn”, *Svenska Akademiens handlingar*, ifrån år 1886 46:e delen 1935.

ARTHUR ENGBERG (1888–1944)

Einar Billing uppfattade det som egendomligt att tänka sig Andræ (av vilken han fått ett profant intryck) och Fogelqvist "såsom exekutorer af kyrkomötets vilja".⁷¹ Sven Stolpe, om än ej direkt engagerad i psalmboksdebatten, betraktade Fogelqvist som "kristendomens farligaste vedersakare i Sverige", Fogelqvist "begriper ju ingenting av kristendom, så psalmkunnig han är!" Stolpe ansåg det från sin moraliska synpunkt upprörande att denne "absolut hållningslösa person" med särskild svaghet för alkoholhaltiga drycker tilläts representera Kristus sak i psalmboksfrågan, utan att någon protesterade!⁷² Billing befarade att Fogelqvist och Andræ – "då Aulén ju mest sitter där för koralernas skull" – skulle komma att tolka redigeringsuppdraget mycket vidare än vad beredningsutskottet avsett.

En god gissning. Det framgår av den slutliga kommitténs riktlinjer – följaktligen närmast liktydigt med Svenska Akademiens – att man ansett sig ha ganska fria händer i den språkliga och stilistiska redigeringen. Omkring 125 psalmer blev föremål för språklig omarbetning. Kommittén hade inte fullmakt att ändra i själva psalmbeståndet enligt det av kyrkomötet antagna utskottsförslaget. Icke desto mindre företog de sakkunniga även sådana ändringar, låt vara få till antalet, med motiveringen att det skett "av särskilda och tvingande skäl".⁷³ Hit hörde att ytterligare en vers upptagits ur originalet av den danske biskopen Thomas Kingos psalm "Sorrig og glæde de vandre tilhobe" i den danska psalmboken av år 1681. Bearbetningen av "Sorgen och glädjen de vandra tillsammans", skriver Allan Ar-

⁷¹ Brev Billing till Björkquist 17/11 1936, Sigtunastiftelsen arkiv.

⁷² Brev Stolpe till Björkquist, 21/11 1936, 10/5 resp. 24/9 1937, Sigtunastiftelsens arkiv.

⁷³ *Statens offentliga utredningar* 1937: 40, s. 3f.

vastson, ”ger en antydan om trettioalets problematik och dess anknytning till barocken”.⁷⁴

Then Svenska Psalm-Boken 1695 har inte tidigare förts på tal i denna framställning. Skälet är enkelt: den var inget egentligt debattämne. ”En återgång till 1695 bottnar snarast i ett antikvariskt intresse”, framhöll Rodhe, Björkquist och Fogelqvist,⁷⁵ som stannat vid Wallins och hans skolas formuleringar som orubbligt givna. ”Som allmän regel: helt visst; men därom har ju aldrig varit fråga”, kontrade Nils Ahnlund (*SvD* 17/10-36). Det gällde alltså en replik på föregående förslag i vilket kommitterades uppfattning – vid sidan av dess radikala sida – utmyntat i en förhållandevis omfattande textrevision till närmare överensstämmelse med 1695 års psalmbok,⁷⁶ och så till vida en återgång till barockens uttrycksformer, vars utmärkande stilmedel är överdriften, antitesen, paradoxen, ordleken, metaforen med tillspetsat bildspråk och den poetiska formen rikt stofferad.

Genom februariförslaget inplockades Thomas Kingos psalm – i såväl 1695 som 1819 års psalmbok lyser den med sin frånvaro – och kom vid den slutliga redigeringen att översättas och bearbetas med pietet av Fogelqvist. ”Sorgen och glädjen de vandra tillsammans” är ett av glansnumren i 1937 års psalmbok, en psalm sjungen i svensk folkton. Den sjöngs f.ö. vid den nya psalmbokens premiär i Katarina kyrka i Stockholm november 1937. Motsatsparet i den inledande raden präglar i fortsättningen hela psalmen (nr 365, 1937).

*Sorgen och glädjen de vandra tillsammans,
medgång och motgång här tätt följas åt.
Skyar och suckan med solsken och gamman
skifta alltjämt på vår jordiska stråt.
Jorderiks gull
stof är och mull,
himlen allen är av salighet full.*

Antitesen ”himlen allena” ställs mot det ovissa och förgängliga i människans tillvaro – förgängelsemotivet är till barocken hörande. Ett tecknande i snabba drag:

*Var man har sitt,
hårt eller blitt,
himlen allena är sorgerna kvitt.
”Sällsamt kan skickelsen ändra sin skrift”, fjärde versen:
Skönaste rosor på törnbusken glöda,
ljuvaste örter ha tärande gift,
kinder kan blomstra, fast hjärtat vill blöda,
sällsamt kan skickelsen ändra sin skrift.*

⁷⁴ Arvastson, *Den svenska psalmen*, s. 217.

⁷⁵ *Statens offentliga utredningar* 1936: 36, s. viii.

⁷⁶ *Statens offentliga utredningar* 1936: 11, s. 20. ”...ett utslag av pedanteri och missriktad sakkunskap”, heter det Svenska Akademiens utlåtande 28/5 1936, s. 2, Svenska Akademiens arkiv. När den s.k. Svedbergiska psalmboken utkom 1694 fick den ett högst ovänligt mottagande från de extremt ortodoxa teologerna. Vid biskopsmötets slutrevision utgallrades cirka 80 av psalmbokens 482 nummer. Särskilt Jesper Svedberg drabbades hårt av censurans dom, såväl moraliskt som ekonomiskt. Psalmboken konfiskerades. *Then Svenska Psalm-Boken 1695* omfattar 413 nummer.

*Brusande skär hota oss här,
himlen allena oss trygghet beskär.*

Slutversen ser också den ett bildspråk med spets samt en livssyn som innehåller drag av stoicism, vars dygdelära Fogelqvist fann anslående.

*Hur än min lycka och lott kunna falla,
efter Guds vilja de falle mig till.
Avund må tömma sin giftiga galla,
världen bedriva sitt spel hur den vill.
Sorgen skall dö,
sällhetens frö
springa i blomma på himmelens ö.*

Sistnämnda strofer har grundligt omarbetats av Britt G. Hallqvist, som hör till vår senaste psalmboks flitigaste bearbetare och medarbetare. Till exempel heter det: "Brusande skär hotar oss här. Himlen är hamnen, och tryggheten där", "växa till blomma på himmelens ö". "Sällsamt kan skickelsen ändra sin skrift" har förvandlats till "morgonens glädje om aftonen dör"! Den senaste versionen är betydligt mer präglad av ett bibliskt budskap.⁷⁷ Hallqvists bearbetning utgör en utmärkt illustration till det rysansvärda tema om 1986 års psalmbok som behandlas i Göran B. Nilssons essä "Den svenska psalmboken som fiasko i kulturarvsvården: Döda poeter i dåligt sällskap" (*Tvärnsnitt* 1997:3).

I *Den svenska psalmboken 1937* är Fogelqvist med i förteckningen över psalmförfattare, översättare och bearbetare.⁷⁸ Förutom nämnda psalm av Kingo: "Stilla natt, heliga natt" (Joseph Mohr 1818), "Min själ, du måste nu glömma" (Haqvin Spegel 1686), "Guds kyrkas grund är vorden" (Samuel John Stone 1866), "Gud är här tillstädes" (Gerhard Tersteegen 1729) samt "Led milda Ljus, i dunkel, dimfylld värld" (John Henry Newman 1834). På ett genomgripande sätt har texten till den klassiska julpsalmen "Stilla natt" blivit omformad.⁷⁹ "...naiv, men hög i sin stämning och fri från sötaktighet", karakteriserades den av *Aftonbladets* litteraturkritiker John Landquist (12/12-37). "Stilla natt" står, liksom "Led milda Ljus", faktiskt att finna i oförändrat skick i 1986 års psalmbok

*Stilla natt, heliga natt!
Allt är frid.
Stjärnan blid
skiner på barnet i stallets strå
och de vakande fromma två.
Kristus till jorden är kommen.
Oss är en frälsare född.*

Den kulturkonservativa fogelqvistska falangen drog det längsta strået i 30-talets psalmboksfråga. "Måste vi verkligen för all framtid avstå från en friare psalm-

⁷⁷ Hallqvists version (1983) i *Den svenska psalmboken 1986*. Vers 4: "Skönaste rosor på törmbusken glöder, vackraste ört kan ha gift som förgör. Kinden kan blomstra, fast hjärtat det blöder, morgonens glädje om aftonen dör. Brusande skär hotar oss här. Himlen är hamnen, och tryggheten där." Vers 6: "Låt då min lott och min lycka få falla, så som min Fader och Skapare vill. Avund må tömma sin giftiga galla, världen bedriva sitt ränkspel därtill. Sorgen skall dö, salighets frö, växa till blomma på himmelens ö."

⁷⁸ 1937 års psalmbok uppvisar en inte helt tillförlitlig förteckning.

⁷⁹ I en del upplagor av 1937 års psalmbok är Fogelqvist inte registrerad för "Stilla natt", det gäller också 1986 års psalmbok. Istället O. Mannström (1915), vilket alltså inte är korrekt.

stil?”, antecknade Emil Liedgren sommaren 1936.⁸⁰ Svaret skulle bli, nej. Den radikala liedgrenska uppfattningen har sannolikt varit inspirationskälla för Anders Frostenson och Britt G. Hallqvist i inflytandet över 1986 års psalmbok. Den wallinska psalmboken har blivit den frostensonska och så till vida en katastrof för det wallinska arvet.⁸¹ Till en del har psalmbokens nya utseende sin förklaring i att det under efterkrigstiden och de följande decennierna skedde en snabb samhällsutveckling, på samhällsbyggandets område, inom kultur och språkutveckling. *Psalmboken 1937* ansågs föråldrad; den avspeglade inte förhållandena i ett modernt, högtekniskt samhälle. Kritiken vaknade så tidigt som 1945; psalmboken påstods då vara ett hafsvverk.⁸² I slutet av 40-talet påtalades att den mest tekniskt storslagna företeelse den kände till var – en harv (nr 501).⁸³ I tidigt 60-tal utkom på allmän begäran en bok som förklarade svårförståeliga och ”obegripliga” ord i svenska kyrkans psalmbok (Frithiof Dahlby, *Ord och namn i psalmboken*, 1962).

Sammanfattning: Fogelqvist och psalmboksfrågan

Min undersökning ger vid handen att Torsten Fogelqvist intog en stark ställning i 1930-talets psalmboksfråga. Som opinionsbildare ifråga om de litterärt-estetiska synpunkterna spelade han en framträdande roll. Positionen som direktör i Svenska Akademiens granskningsnämnd och renommerad ledar- och kulturskribent i *Dagens Nyheter*, kom att bana väg för medlemskap i två av regeringen tillsatta psalmbokkommittéer och därmed ett mera konkret inflytande på den nya psalmbokens utseende.

Som här tydligt framgått dokumenterade sig Fogelqvist som livligt intresserad av psalmbokens öde. Med emfas hävdade han i psalmboksfrågan respekt för den wallinska traditionen och för de bortgångna psalmförfattarna och deras verk, i synnerhet Johan Olof Wallin, Frans Michael Franzén, Samuel Hedborn och Erik Gustaf Geijer. Svenska kyrkans psalmbok var en självklar del av traditionen, som lika litet som en gammal kyrka fick omdanas hur som helst. I hans psalmboksen-gagemang förenades en estetisk synpunkt med en konservativ åsikt i mottot ”stränghet mot det nya, mildhet mot det gamla”. Mot de föreslagna nya psalmerna, däribland psalmdikter av den unge Anders Frostenson, var han inte nådig: de påstods sakna traditionsvärde och var mestadels poetiskt undermåliga. *Dagens Nyheter*s liberala åsikt hindrade honom inte från att markera en konservativ åsikt på ledarplats.

Fogelqvists program och rekommendationer måste förstås i sin speciella kontext. Istället för att som vid tidigare psalmboksarbeten ta fasta på det vördnadsbjudande i den wallinska psalmboken, började man under 1934 års andra hälft fokusera och framhäva det ålderdomliga, deklamatoriska och sentimentala däri – även Fogelqvist kom att acceptera den kraftiga beskränningen av 1819 års psalmbok – till förmån för det enkla och konstlösa, ordknappa och sakliga. Huruvida detta språng eller perspektivskifte ytterst var ett resultat av modernitetens och tidsandan eller snarare som ett led i en bestämd strategi att föra psalmboksfrågan till

⁸⁰ Emil Liedgren till Edvard Rodhe 3/8 1936, LUB.

⁸¹ Se Göran B. Nilsson, *Tvårsnitt* 1997:3. En med notapparat utökad version av Nilssons uppsats är planerad för en antologi med arbetsnamnet *Kulturarv och modernisering* (red. A. Alzén och J. Hedrén).

⁸² Se *Aftonbladet* 8/5 och *Stockholms-Tidningen* 25/5.

⁸³ Per Olof Nisser, *Psalmsens väg till oss: En kortfattad översikt över psalmbokens historia* (Älvsjö, 1985), s. 24.

ett slut och därmed upphäva dualismen i 1921 års psalmboksversion, är avhängigt vilken teori man använder sig av när det gäller kopplingen mellan individen och samhället.⁸⁴

Det ligger nära till hands att se till såväl tidssammanhanget som den individuella nivån. Det är ingen slump att nyorienteringen ägde rum i mitten av 30-talet, men det är heller ingen tillfällighet att de kommitterade sökte alternativa vägar att lösa en psalmboksfråga som hamnat i en återvändsgränd. Slående är den stora enigheten i framröstandet av septemberförslaget (52 mot 2). Konjunkturen och olika omständigheter var tydligen just då de rätta. Att de ideologiska banden mellan kyrka och samhälle i en tid av ökad sekularisering inte längre var så starka, innebar ingalunda att psalmboken blev en inre kyrklig angelägenhet. Litterära och kulturella lekmannakretsar kom otvivelaktigt att få betydelse för den nya psalmbokens utseende. Till dem hörde Elof Åkesson, vars psalmboksförslag hösten 1934 angav en ny ton och inriktning i psalmboksfrågan.

Reduceringen i kvalitetsens tecken kan på ett plan förefalla radikal, men var i själva verket konservativ, eftersom den motiverades med att skydda det verkligt goda och värdefulla i 1819 års psalmbok. Inte sällan använde man sig här av bilder: få pärlorna att skina intensivare, eller att döda grenar måste kapas från trädet för att få det att frodas bättre; så till vida en applicering med förankring i konservatismens organismtänkande. Tillämpningen var en annan men ”mildheten mot det gamla” kvarstod. Likafullt hade denna speciella logik sin grund i ett förändrat seende. Plötsligt var Wallin och hans psalmbok inte längre sakrosankta. Detta ”gestaltbyte” ägde rum i en tid då moderniseringen och oppositionen mot det traditionella och vedertagna till förmån för det enkelt vardagliga gjorde sig märkbar, och när väckelserörelsen, idrottsrörelsen och andra rörelser på bred front krävde sin plats i psalmboken.

Sålunda sattes vissa religiösa och dogmatiska aspekter i fråga och man tog avstånd från tankegångar och uttryckssätt som tillhörde ett förflutet med en helt annan social struktur än den samtida. Men samtidigt fanns härvidlag en synbarlig historisk dimension, en dragning åt det förgångna som verkade inspirerande. Jämsides med poängterandet att många psalmer i 1819 års psalmbok var föråldrade och borde lämna plats för det nyttiga och praktiska, framhölls vikten av att slå vakt kring vad man ägde. Det senare torde ha visst samband med den nazistiska kyrkopolitiken och dess damoklessvärd över det religiösa kulturarvet.⁸⁵ Engberg, Eklund, Aulén, Fogelqvist, Alf Ahlberg och flera andra uteslöt inte det värsta. Ett

⁸⁴ En möjlig teoretisk utgångspunkt för en biograf är Roy Bhaskars transformationsmodell i *The Possibility of Naturalism*, andra uppl. (London, 1989), s. 31–41. Samhället kan inte existera oberoende av mänsklig aktivitet, utan står i en ontologisk relation till individerna: ”Society is only present in human action, but human action always expresses and utilizes some or other social form. Neither can, however, be identified with, reduced to, explained in terms of, or reconstructed from the other.” Denna distinktion mellan individen och samhället ger inte utrymme för någon dialektisk process i vanlig mening. Vi bör istället betrakta företeelserna från två olika håll. Samhället är en struktur och utgör ett slags fond som förser individerna med nödvändiga betingelser för mänskligt handlande. Människan är både fri och determinerad; hon skapar förändring och sin egen historia men reproducerar samtidigt samhället. Vad som driver människor att handla har diskuterats av Jürgen Habermas, *Kommunikativt handlande: Texter om språk, rationalitet och samhälle* (Göteborg, 1990), s. 164–174.

⁸⁵ Den nazistiska kyrkopolitiken behandlas i Fogelqvist, *Tredje rikets ansikte: Tyska iakttagelser 1934–36* (Stockholm, 1944). Likaså i Lars Gunnarsson, *Kyrkan, nazismen och demokratin: Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945* (Stockholm, 1995).

verk med rötterna i reformationen stod på spel. Det gällde att dra försorg om ett humanistiskt arv som bland annat inbegrep psalmboken. Fogelqvist diktade en adventshymn några månader efter andra världskrigets utbrott och hade som innehåll att "besökelseernas tid" var kommen.⁸⁶ I sitt sista offentliga tal diskuterade han hösten 1940 krigshotet mot vårt land och anknöt till Martin Luthers psalm "Vår Gud är oss en väldig borg", det nationella och gudomliga smälte samman.⁸⁷

Ovan har nämnts att 1937 års psalmbok allmänt anses vara präglad av folkkyrkotanken. Men ingen tvekan kan råda om att 1937 års psalmbok också i väsentlig grad är präglad av Svenska Akademien. Som konstaterats hade Svenska Akademiens båda utlåtanden en utomordentlig betydelse sakligt och auktoritativt, därtill kommer dess medlemmar Andræs och Fogelqvists rent konkreta psalmboksarbete. Svenska Akademien intog när det gällde psalmboksförslaget 1914 och tilläggsförslaget 1920 en kritisk hållning beträffande försök till nydiktning. Så var även fallet 1936, minst sagt. Akademi-ledamoten och dåvarande ecklesiastikministern Tor Andræ skrev med ett diktatoriskt grepp, helt visst med Fogelqvists goda minne, till Rodhe: Rörande nytillkommande poeter och dikter hava vi ju i förväg kommit överens om att de utan förbarmande vandra till papperskorgen.⁸⁸

Allan Arvastson urskiljer tre fall som kan sägas bilda en slutpunkt på en utveckling från sekelskiftet nittonhundrade fram till 1937 i synen på psalmboken:⁸⁹ (1) Den litterärt-estetiska synpunkten på psalmer har slagit igenom. Vad gäller de nya psalmerna lyckades man i slutändan frigöra sig från det bibliska bildspråket,⁹⁰ vilket kan jämföras med psalmskommittén av år 1969 som i sitt betänkande gjorde gällande att psalmerna skulle vara "bibliskt förankrade", dvs. återge det bibliska budskapet. Betoningen skulle ligga på Bibelns vittnesbörd i versifierad form.⁹¹ (2) Psalmboken har en kateketisk och pedagogisk uppgift, t.ex. som lärobok i folkskolan. Intresset för psalmboken tog sig nya intryck genom tonvikten på det nationella och på psalmbokens egenskap av folkbok under åren närmast efter 1937, under det andra världskriget tid.⁹² (3) Psalmboken har, i synnerhet via romantik och väckelse, till väsentlig del återfått sin ursprungliga innebörd av kyrkosång, där melodin var oskiljaktigt förbunden med texten.

De tre punkterna bör kompletteras med aspekter rörande idéklimatet, som i denna brytningstid där gammalt och nytt blandas präglas av stor variationsrikedom. Prof. Albert Wifstrand pekar i en filologisk analys på att det föreligger en viktig skillnad mellan den wallinska psalmboken och 1937 års. Den förra kännetecknas av ord som ljus, tröst och frid; den senare av ord som liv, eld och kraft. Tidsströmningar med anknytningspunkter till Friedrich Nietzsche, Henri Bergson, William James, Walt Whitman (!) samt den biologiska vetenskapen har givit

⁸⁶ Psalmen skrev för ett kyrkoarrangemang i hans barndoms Udenäs i Tiveden. Tre av de tio verserna finner man i Ivar Ljungquist, *Ur Dagens Nyheter historia 1922–1946 del III* (Stockholm, 1954), s. 174.

⁸⁷ Fogelqvist, *I totalstatens skugga: Debattinlägg 1940* (Stockholm, 1941), s. 61f. Tal vid Sveriges författarförenings upplysningsmöte i tryckfrihetsfrågan den 23 okt. 1940.

⁸⁸ Brev Andræ till Rodhe 8/7 1936, LUB.

⁸⁹ Arvastson, *Svensk psalm under 1900-talet*, s. 160.

⁹⁰ Albert Wifstrand, "Iakttagelser i nya psalmboken", *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 1939:2, s. 109.

⁹¹ Olle Nivenius, "Bibeln i psalmboken", *Den svenska bibeln: Ett 450-års jubileum* (Stockholm, 1991), s. 259.

⁹² Arthur Engberg underströk psalmbokens roll som folkbok vid kyrkomötet 1936. *Allmänna kyrkomötets protokoll* 1936, nr 6, s. 79f. Bror Olsson utgav 1942 *Psalmboken som folkbok*.

impulser till 1937 års psalmbok, menar Wifstrand.⁹³ Denna europeiska riktning brukar gå under samlingsbeteckningen livsfilosofin,⁹⁴ där "livet" syftade på en livskänsla med existentiell innebörd, som avvisade intellektualism och pressande konventioner och som förespråkade äkthet och omedelbarhet, dynamik och kreativitet. Det är fascinerande att denna idéströmning också satte spår i psalmskrivarnas arbete.

Psalmboksfrågan måste också ses mot bakgrund av mer nationella strömningar. En viktig sådan var unglyrkorörelsen, som med sin operationsbas förlagd till Sigtunastiftelsen blev en plattform för dialoger mellan kyrka, kultur och samhälle. Unglyrkorörelsen, vilken i första hand var akademisk och utgick från Uppsala, var av stor betydelse för teologin och det kyrkliga livets förnyelse under seklets första hälft. En annan betydande åsiktsriktning var den s.k. lundateologin, som företrädades av professorerna i systematisk teologi, Anders Nygren, Gustaf Aulén och Ragnar Bring. Utmärkande för denna teologi var i uppgörelse med upplysningsrationalismen och den humanistiska kristendomen en strävan att särskilja kristendomens egenart så som den manifesteras i Paulus' och Luthers läror från andra religiöst-etiska åskådningar. Platonska och andra filosofiskt idealistiska element i den kristna förkunnelsen förkastades. I psalmboksdebatten kunde skönjas en anhängarskara av ortodox lutherdom och en annan som åberopade platonska och idealistiska element.⁹⁵

Fogelqvist tillhörde den senare kategorin. Tidigare i denna framställning har påpekats hans förakt för aposteln Paulus, "en förbannelse för västerlandet", däri dennes lära om arvsynen, om trons allmakt och om frälsningen endast genom nåd. Fogelqvists aversion mot Paulus var så djupt rotad att han skänkte sitt bifall till den tyske nazistledaren Alfred Rosenbergs antipaulinska betraktelser (26/2-35).⁹⁶ Mot paulinismen ställde han den västerländska humanistiska traditionen med namn som Sokrates, Platon, epikuréerna, stoikerna, Plutarkos, Erasmus av Rotterdam, Kant, Nietzsche, Renan och Goethe. I psalmboksdebatten önskade Fogelqvist gärna framstå som enbart ledd av strikt litterärt-estetiska intressen, men man skymtar också andra bevekelsegrunder. J.A. Eklund bidrog i sitt psalmboksförslag av 1934 med en psalm om den världsomspännande universella kyrkan.⁹⁷ Liedgren ansåg psalmen storslagen.⁹⁸ Åkesson använde superlativ: "Dess kraftiga stenstil påminner om Erik Gustaf Geijer. Tre korta strofer rymma hela kyrkohistorien. Ett mästestycke i sitt slag."⁹⁹

*Där samlas in i hennes helgedom
från alla tidevarv
de storas håvor, folkens rikedom*

⁹³ Wifstrand, "Takttagelser i nya psalmboken", s. 108f och 123.

⁹⁴ Som idéhistorisk kategori är begreppet "livsfilosofi" dock inte oproblematiskt. Se G. Pflug, "Lebensphilosophie", *Historisches Wörterbuch der Philosophie* Band 5 (Darmstadt, 1980), s. 135ff.

⁹⁵ Bl.a. diskuterades huruvida J.O. Wallin var platonist eller ej med utgångspunkt i psalmen "Var är den Vän, som överallt jag söker".

⁹⁶ Artikelinnehållet kommenteras av Emanuel Linderholm i *Religion och Kultur* febr. 1935, s. 12ff.

⁹⁷ Psalmen heter "Guds kyrkas härlighet och ära" och finns i *Statens offentliga utredningar* 1934: 24, psalm 175. Här citeras vers 2 och 3.

⁹⁸ Liedgren, "J.A. Eklund som psalmdiktare", *För fädernas kyrka: Biskop J.A. Eklunds livsgärning* (Uppsala, 1947), s. 107f.

⁹⁹ Åkesson, *Det nya psalmboksförslaget*, s. 50.

*och andelivets arv:
vad Sions söner anat,
vad Greklands vise tänkt,
vad romarkraften danat
har Gud sin kyrka skänkt.*

*All Österlandets längtan efter ro
i henne hugnad fann.
Vad västerns barn fått kämpa för i tro
blott hon bevara kan.
Hon fostra skall på jorden
en enad mänsklighet,
som en gång, helgad vorden,
skall se Guds härlighet.*

Psalmen kom inte med i februariförslaget 1936 och inte heller i den officiella psalmboken; den främsta orsaken under tyngden av dennes auktoritet var Fogelqvists förkastelsedom (16/9-34). Psalmen ansågs av honom ”komplett osjungbar”, alldeles säkert ett svepskäl. I själva verket är det mycket svårt att spå rätt om vad som kan sjungas och inte sjungas av en kyrklig allmänhet. En Geijerdyrkare som Fogelqvist borde ha uppskattat psalmen. Hur kom det sig då att han ratade den? Kanske kopplingen till Österlandet. Liedgrens förklaring var att omnämmandet av Greklands vise inte passade riktigt bra ihop med ”den nyaste teologien”.¹⁰⁰ Exemplet får illustrera att 30-talets psalmboksfråga rymde fler aspekter än vad som infogats inom ramen för denna framställning.

I den nu slutförda undersökningen har vi med Torsten Fogelqvist i förgrunden tagit del av debatten kring tre officiella psalmboksförslag, vilka ledde fram till *Den svenska psalmboken 1937*. I samband med stadfästelsen av 1937 års psalmbok tog Fogelqvist upp frågan om dess framtidsutsikter i en ledarartikel (27/11-37) och ansåg det inte troligt att man hädanefter skulle ”spilla ny tid och nya krafter på ett så hopplöst företag som att åstadkomma en psalmbok, som tillfredsställer alla”. Psalmboksarbetet hade sedan biskop Eklunds förslag blivit föremål för en kolossal mängd åsikter och synpunkter. Att uttala något helhetsomdöme om psalmboksförslagets mångsidiga gestaltning och ekumeniska representationsvärde har legat utanför min förmåga. Det är många krav som på en gång måste tillgodoses, evangeliska och pedagogiska, lärda och folkliga, historiska och moderna. Man skulle kunna säga att jag har diskuterat reaktioner på psalmboksarbetet och tecknat några grunddrag i 1930-talets psalmboksrevision. Härtill kommer att Torsten Fogelqvists roll och insats fått en första genomlysning. Ett är säkert: 1937 års psalmbok skulle ha sett annorlunda ut utan hans medverkan.

¹⁰⁰ Liedgren, ”J.A.Eklund som psalmdiktare”, s. 108.

Rickard Lindströms idéer om ett svenskt folkhem

Rickard Lindström¹ var reformist och trodde på folkhemmet som då hägrade som en ljusmättad men ändå realiserbar vision. Han var en av 1920- och 30-talets mest framträdande socialdemokratiska debattörer. Tidigt blev han en viktig opinionsbildare, först som ordförande i det under 20-talet relativt nystartade ungdomsförbundet (SSU) och som redaktör för dess tidskrift *Frihet*, senare som redaktör för den socialdemokratiska idétidskriften *Tiden* under åren 1926–1929. Ett bredare genombrott som skribent och debattör fick han vid denna tid med utgivningen av ett antal skrifter och böcker. Här belyser jag Rickard Lindströms kritik av marxismen och kommunismen och hans inställning till försvaret och nationen. Syftet är att påvisa hans idéers samband med folkhemsvisionen och konsekvenserna för socialdemokratiens ideologiska arv.

Rickard Lindström var starkt kritisk till marxismen. Han angrep eller ifrågasatte alla dess viktiga beståndsdelar. Han avvisade *den materialistiska historieuppfattningen*, när han tillmätte de andliga och kulturella värdena en betydande roll för socialdemokratin inom det kapitalistiska samhället. Han motsatte sig *klasskampen* därför att den bidrog till att upplösa den nationella sammanhållningen och därför att den försvårade eller omöjliggjorde socialdemokratiens samverkan i vissa lägen med den borgerliga vänstern. Han förnekade giltigheten av *koncentrations-teorin*, när han påtalade att småföretagssamheten kunde blomstra under kapitalismen. Han bestred *mervärdesteorin*, när han påtalade att arbetarklassen hade högre levnadsstandard i de kapitalistiska länderna än i (marxist-leninistiska) Sovjetunionen. Han underkände *utarmningsteorin*, när han hade kommit till insikt om att kreditgivningen till främst bönder och småföretagare för investeringar hade varit, enligt deras egen utsago, till fördel för ekonomiska och tekniska framsteg.²

Rickard Lindström inskränkte sig inte till att revidera marxismen som så många tongivande ”revisionistiska marxister” inom socialdemokratin; han gick ett steg längre och förkastade den. För Lindström – liksom för hans samtida socialistiske

¹ F. 1 sept 1894 i Hosjö, d. 16 juli 1950 i Sthlm, Föräldrar: brädgårdsförmannen Carl Edvard L och Laura Sofia Karlsson. R L:s arbetarbakgrund – han var brädgårdsarbetare 1906–1918, sekr. i Korsnäs socialdemokratiska ungdomsklubb 1910, i Korsnäs arbetarkommun 1913, ordf. i Dalarnas socialdemokratiska ungdomsdistrict 1914, platsredaktör i Mora för *Dalademokraten* 1918–19, medarb. i *Folket* 1919–20., bitr. partisekr. i SAP 1920–24, partisekr. SAP 1924–1926, ordf. i SSU 1922–1928, ledamot av FK 1930 osv.; se *SBL*.

² Lindström (1930) s. 147; (1928) s. 71–102.

Lars-Erik Hansen, f. 1962, FK, arbetar på Riksarkivet och har medverkat i dess årsböcker *Vänner emellan* (1997) och *Krig och fred i källorna* (1998). Skriver på en avhandling om svensk invandringspolitik

frände i Belgien, Hendrik de Man i dennes kritiska studie av marxismen, var socialismen först och sist en moralisk fråga för ett rättfärdigt samhälle. Marxismen var alltför doktrinärt katekesbetonad och alltför militant med sin klasskamp för att kunna upprätta ett humant socialistiskt samhälle för hela folket.

För Rickard Lindström var de Man inte bara en betydelsefull idégivare och inspirationskälla, han hade funnit en själsfrände som med övertygande kraft blottställt den marxistiska idékonstruktionens svagheter. Hendrik de Man hävdade i boken *Socialismens psykologi* att marxismen måste övervinnas med dess schematiska doktriner, bl. a. teorier om en förutbestämd händelseutveckling (marxismens koncentrations- och katastrofteori vad avser kapitalismen) och om arbetarklassens politiska uppvaknande och befrielse som uteslutande en följd av produktivkrafternas utveckling. Dessa föreställningar avfärdade de Man som en torr och livlös slutledningsprincip, en typisk produkt av den begynnande industrialismens rationalistiska maskinkult under 1800-talet.

Marxismen hade, menade de Man, inte beaktat vare sig de psykologiska eller moraliska faktorerna och var därför otidsenlig, förbrukad. Socialismen var för de Man inte någon automatisk reaktion på kapitalismen utan i stället den moraliska rättfärdighetens reaktion mot orättfärdigheten och degraderingen av människan i det kapitalistiska systemet.³

En annan inspiratör för Lindström var den två år äldre partikamraten Nils Karleby, som åren närmast efter partisprängningen 1917 var redaktör för ungdomsförbundets tidskrift *Frihet* och då skrev en bok, *Socialismen inför verkligheten*, där stark kritik framfördes mot vissa bärande inslag i marxismen. Förstatligandet av näringslivet kunde enligt Karleby leda till sänkt produktion. Näringsfrihet och fritt val av yrke var av betydelse ur samhällsekonomisk synpunkt. Rickard Lindström ansåg att Karleby lyckades ”uppbygga en åskådning, som vilar på klarhet och verklighet”, och att ”han därför förde ett hänsynslöst krig även mot det inom de egna leden som fanns kvar av överlevande dogmer och ohållbara föreställningar”.⁴

Det var främst bland de yngre inom den socialdemokratiska rörelsen som Lindström fick verksamt stöd, bland dem den reslige Karl Fredriksson (signaturen ”Nordens Karlsson” i *Social-Demokraten*, senare namnändrad till *Morgon-Tidningen*) och Allan Vougt, chefredaktör för *Arbetet* (1924–1944). I anslutning till de Man skrev (den socialdemokratiske chefredaktören och nyvalde riksdagsmannen) Allan Vougt en artikelserie i *Arbetet*, där han drev tesen att socialdemokraterna inte längre borde beteckna sig som marxister. Vougt gick så långt att han ville ersätta den marxistiska klasskampsläran med folkgemenskap.⁵

Den äldre generationen socialdemokrater var däremot mer (marxistiskt) ideologiskt trofasta, främst Arthur Engberg, Rickard Sandler (som översatt Marx´ *Das Kapital*), Z Höglund och Per Albin Hansson. De stretade emot en mer genomgripande förnyelse. I en artikelserie i *Social-Demokraten*, som publicerades i bokform 1929, anknöt Arthur Engberg till den marxistiskt inriktade klasskampsanalysen i ett samlat angrepp på Hendrik de Man. Engberg varnade ungdomsför-

³ Lindström (1930), s. 165; Lewin (1967), s. 40f.

⁴ Lewin (1967), s. 36f; Lindström (1930), s. 171f.

⁵ Tingsten (1967) del I, s. 352.

bundet för att förhålla sig allför okritiskt till de Man, eftersom en sådan inställning ”synes oss leda till en intellektuell lösaktighet”.⁶

De medlemmar och försvarare av programkommissionen som var ansvariga för 1920 års marxistiskt präglade program var mest kritiska.⁷ Vid den socialdemokratiska partikongressen 1928 drev nämligen Rickard Lindström mest energiskt uppfattningen att marxismen i SAP:s principprogram var överspelad och därför borde avsevärt revideras.⁸

Rickard Lindströms kritik av marxismen var varken fullständig eller särskilt djup, eftersom Lindström som publicist och politiker väsentligen var polemiker, stundom med vissa demagogiska böjelser i stridens hetta, inte vetenskaplig forskare. Hans kritik av marxismen var dikterad av ett patos för demokratin som styrelseform och hans starka tro på socialdemokratiens moraliska företrädare, en tro som förstärktes i ljuset av det framväxande folkhemmet. Därför var hans kritik av marxismen en uppgörelse med de faror som han ansåg hotade demokratin och det socialdemokratiska partiet från kommunismen med dess konspirativa politiska stridsmetoder, aviserade av Komintern (ytterst från Moskva) för att särskilt komma åt socialdemokratin. Han ville försvara demokratin för att genomdriva långtgående sociala reformer. Idén om folkhemmet tvingade honom att ta avstånd från de doktrinära marxisterna inom det egna partiet och dessa tog avstånd från honom.

Sven Andersson tog själv inte klar ställning vare sig för eller mot Rickard Lindström i fråga om marxismen, men framhöll att Göteborgsavdelningen var starkt kritisk till Lindströms förslag om revidering av principprogrammet. De socialdemokratiska klubbarna i storstäderna var genomgående mer (traditionellt) radikala än på landsbygden och ansåg ofta att Lindström försökte driva SAP åt höger.⁹ Flera partiaktivister instämde i denna klagokör, bland dem den vänstersocialistiske kämpen Zeth Höglund som ännu långt senare i sina memoarer sammanfattade sin indignation: ”Lindström upplöste socialismens begrepp i tomma intetsägande fraser”. Lindströms kompromissvillighet betraktade Z Höglund med illa dold avsmak och menade att han (R L) i mycket hög grad ”bidragit till den svenska arbetarrörelsens förborgligande”.¹⁰ Att Z Höglund själv bar en dryg andel av skulden därtill när han och andra vänstersocialister bröt sig ur ungdomsförbundet och lämnade ett friare spelrum för Lindström och andra ”högersocialister”, tycks inte ha föresvävat honom, i varje fall berör han inte denna sak.¹¹

I samma anda skulle även Tage Erlander erinra om att Rickard Lindströms programförslag ”förskräckte” därför att det saknade ”varje antydning om marschriktningen” och framhöll att ”för att främja det programmet kunde man lika gärna ansluta sig till högern eller de frisinnade”.¹² Erlander betecknade kritiken av de marxistiska inslagen i socialdemokraternas ideologi som överdriven. Men – utan

⁶ Engberg (1929), s. 34.

⁷ Under ledning av Arthur Engberg framlades vid den socialdemokratiska partikongressen 1920 ett program där huvuduppgiften var att omdana det bestående kapitalistiska samhället i socialistisk riktning.

⁸ Kongressprotokoll (1928), s. 10f.

⁹ Andersson (1980), s 130f; Lindhagen (1974), s. 267ff.

¹⁰ Höglund (1956), s. 74f.

¹¹ Lindhagen (1974), s. 261ff.

¹² Erlander (1972), s. 103f.

att närmare precisera sig – kunde han ändå hitta en del förtjänster i programförslaget.¹³

Den (likaledes) tillbakablickande Torsten Nilsson tyckte att Erlanders ord var hårda om Lindströms programrevision, men han framhöll att de ändå var ”milda västanfläktar jämfört med vad andra socialistiska studenter hade att säga om Rickard och hans skrivelser”. På grundval av ett utdrag ur ett tal av Lindström påpekade Nilsson att hans syn på socialismen knappast kunde ligga till grund för ett socialistiskt inriktat partiprogram.¹⁴

Den kritik som både samtida och senare tiders ledande socialdemokrater har framfört mot den ”högerinriktade” Rickard Lindström är både ideologisk och partipolitisk. Kritikerna menar, att socialdemokratins växte fram ur marxismen och är ideologiskt sammanvuxen med denna, åtminstone i stora drag. Att i grunden ifrågasätta marxismen, som Lindström gör, är som att ifrågasätta socialdemokratins fortsatta existensberättigande och ”förborgerliga” den demokratiska arbetarrörelsen. Att han ändå kunde fortsätta som socialdemokratisk politiker har flera orsaker, dels därför att han inte var ensam utan även andra inom partiet framförde kritik av marxismen i en tid då de ideologiska frågorna inom SAP var allt annat än klart urskiljbara, dels därför att SAP alltid uppvisat en varierande grad av idémässiga skillnader, en ganska bred spännvidd mellan pragmatiker och mer eller mindre radikala ideologer. Däremot tillhörde Rickard Lindström en minoritet och de flesta inom SAP kunde inte lika litet som något annat stort parti, uppbyggt av en uttalad stark ideologi för långtgående samhällsomvandling, tolerera en så genomgripande revisionistisk kritik som Rickard Lindströms.

Lindström var således inte bara socialdemokratisk antimarxist utan även demokratisk antikommunist. Han ville hålla en klar demarkationslinje mot kommunismen liksom över huvud mot den ortodoxa marxismen.

Det finns tre kategorier av kommunistkritik: den moraliska som protesterar mot regimen förtryck av ”de mänskliga rättigheterna”; den politiska, vanligen demokratiska, som protesterar mot att demokratin (med olika partier, förenings- och församlingsfrihet) undertryckts; och den ”analytisk filosofiska” kritiken som vill leda i bevis att det finns samband mellan (marxist-leninistisk) teori och (kommunistisk diktatorisk) politik. Detta innebär t. ex. att om man är konsekvent marxist måste man krossa ”klassfienden” (borgarklassens partier, tänkesätt och traditioner) och ”klassförrädarna” (de rivaliserande socialistpartierna, däribland socialdemokratins). Rickard Lindström kombinerar den moraliska och den politiskt demokratiska kritiken av kommunismen, medan den ”analytisk filosofiska” kommunistkritiken förekommer mer sällan.

Efter första världskriget där arbetare hade krigat mot arbetare ”i de kapitalistiska imperialisternas krig” framstod den ”fredliga” revisionistiska socialismen som svårt komprometterad, och med Oktoberrevolutionen 1917 i Ryssland triumferade den revolutionära socialismen (bolsjevismen), vilket syntes innebära ännu ett svårt nederlag för socialdemokratins. Arbetarklassen och intelligenzien i Europa radikaliserades med återverkningar också i det fredade neutrala Sverige.

Men i den nya sovjetstaten förtrampades de demokratiska fri- och rättigheterna,

¹³ Erlander (1973) s. 15f.

¹⁴ Nilsson (1977) s. 232f.

socialdemokrater (mensjeviker) förföljdes – liksom andra oppositionella – och torterades och dödades i stor omfattning. Europa hade inte fått någon verklig social fred efter krigsslutet utan förvandlats till en veritabel krutdurk med ständigt uppflammande socialistrevolter och ekonomiska kriser. Socialdemokraterna kunde inte blunda för allvaret i situationen och dess kamp mot bolsjevismen var en kamp för den fredliga reformistiska socialismens överlevnad, där det ytterst gällde om demokratin skulle kunna hävda sig mot diktaturen.

I mellankrigstidens socialdemokratiska Sverige framstod SSU:s Rickard Lindström som ”den mest effektiva bolsjevikdödaren”.¹⁵ Han axlade manteln efter den i unga år bortgångne partikamraten Nils Karleby. Lindströms bärande kritik¹⁶ av bolsjevismen kan sammanfattas så här:

1) Bolsjevismen är ett diktaturens system (Lenins ”centralistiska demokrati” som fördömdes även av kommunisten Rosa Luxemburg) och ett förtryckets system som dessutom visat sig vara ekonomiskt ineffektivt, medan demokratin garanterade vissa grundläggande friheter och möjliggör ekonomiska framsteg också för arbetarklassen.

2) Den bolsjevikiska sovjetstaten och dess redskap Komintern, till vilken de svenska kommunisterna hörde, använder sig av kampmetoder som infiltration av fackföreningar för att bedriva hetsagitation, vilket måste avslöjas och fördömas. Lindström blottställde exempelvis de halvsanningar och uppenbara lögnar som den svenska delegationen publicerade om sitt besök i Sovjet. Även de svenska bolsjevikernas ”lögnspäckade” propaganda avslöjades.

Redan 1924 jämförde Lindström bolsjevismen med fascismen, tjugo år innan den liberterianske österrikisk-engelske ekonomen (och sedermera nobelpristagaren) F A Hayek publicerade sin bok på detta tema, *Vägen till trälldom*, och trettio år innan den kända tysk-amerikanske sociologen och filosofen Hannah Arendt lanserade sin totalitarismteori i hennes trebandsverk *The Origins of Totalitarianism*.¹⁷ Han värnade demokratin i en tid då denna var utsatt för hot från både höger och vänster, men detta har inte hindrat forskare från att lyfta fram Lindströms värderingar som präglade av den framväxande fascismen.¹⁸ Bakgrunden är inte bara Lindströms syn på marxismen och kommunismen utan också hans uppfattning om försvaret och nationen.

Vid sekelskiftet och ännu ett stycke in på 1900-talet var många tongivande socialdemokrater fixerade vid den marxistiska föreställningen att arbetare inte har något fosterland – som deklarerades redan i *Kommunistiska manifestet* (1848) – och att patriotism och nationalism är en typisk borgerlig företeelse. Också efter utslutningen av den ultraradikale Hinke Bergegren och dennes ungsocialister fortlevde en utpräglad kritisk inställning inom SAP i ungdomsförbundet till all slags nationalism, åtminstone fram till partisprängningen 1917.¹⁹

¹⁵ Lindström (1928), s. 202f.

¹⁶ Lindström (1924), (1925), (1926), (1928) Passim.

¹⁷ Lindström (1925), s. 2–26.

¹⁸ Dahl, Göran (i tidskriften *Tvärsnitt* 1996:3).

¹⁹ Tingsten (1967), del II, s. 191f.

Efter partisprängningen 1917 var uppslutningen kring fosterlandet så gott som total inom socialdemokratien, delvis säkerligen betingad av att Sverige – genom sin neutralitetspolitik och kanske även ”Guds försyn” – undgått att dras in i det sedan tre år rasande världskriget i Europa. Socialismens röda fana paraderade allt oftare tillsammans med den blågula svenska – för att sedan på 1930-talet bli vanligt förekommande vid socialdemokratiska manifestationer.²⁰

År 1926 utkom Per Albin Hansson med skriften *Sverige åt svenskarna – svenskarna åt Sverige*, som inleddes med en nationell paroll att slå vakt om fosterlandet, vilket i dag säkerligen skulle väckt anstöt i alla politiska läger, också högern (moderaterna). När Rickard Lindström efter det nationalsocialistiska makttövertagandet i januari 1933, utgav skriften *Tyskland och socialdemokratien – Vad har vi att lära?*, framhöll han där vikten av att socialdemokratien inte får negligera det nationella.²¹ På Svenska flaggans dag den 6 juni året därpå framhöll Per Albin med ett patos som kunde påminna om det tidigare så avhånade borgerligas fosterländska tonfall:

”Fosterlandskärleken är och kan icke vara villkorlig. Den finns i oss, den leder och driver oss, den är mäktigare än någon annan makt. Just därför böra dessa flöden förenas till en samlande svenskmanngärning, för att göra det svenska fosterlandet till ett tryggt hem för alla svenskar, på samhörighetens fasta grund.”²²

I sin bok *Socialistisk vardag* besvarade Rickard Lindström frågan om socialismen är oförenlig med nationalism nekande. Borgerligheten har inget monopol på nationalism; tvärtom, i en verklig social demokrati är det både logiskt och naturligt att socialdemokratien sluter upp bakom den egna nationen, menade han. Sina argument hämtade han från flera berömda socialister och socialdemokraters skrifter, bland dem den franske socialistledaren Jean Jaurés *L'arme Nouvelle*, den österrikiske socialdemokraten Otto Bauers *Die Nationalitätensfrage und die Sozialdemokratie* och den tyske socialisten Hermann Hellers *Socialismus und Nation*.²³

Lindström framhöll att flera samverkande faktorer bidragit för att skapa en nation, ett folks nationella samhörighet, där den gemensamma historien spelat den största rollen och har varit av avgörande betydelse: en ödesgemenskap som står för gemensamma upplevelser i med- och motgång och med framför allt gemensamma uppoffringar inom ett gemensamt geografiskt område med en viss natur och ett visst klimat som mer eller mindre format folklynnen eller nationalkaraktären.

Av de andliga eller kulturella påverkningarna har religionen och dess speciellt förhärskande utformning utövat ett betydande inflytande, i Sverige den evangeliskt lutherska läran.

Rickard Lindström insåg klart att folkkaraktären inte är statisk utan föränderlig genom ständigt nya intryck och impulser utifrån. Han var väl medveten om att arbetarklassens avoga inställning till nationalismen främst berodde på att borger-

²⁰ Tingsten (1967) del II s. 191f.

²¹ Lindström (1933) s. 13.

²² Tingsten (1967) del II s. 191f.

²³ Lindström (1928) s. 13–136; också nedanstående redogörelse om RL:s syn på nationen bygger på dessa sidor i nämnda bok.

ligheten hade monopoliserat idéen om fosterlandet. Lindström citerade instämmande den tyske socialisten Hermann Hellers ord: "Man får icke den nationella folkgemenskapen utan den sociala". Med den allmänna rösträttens införande hade ett mål uppnåtts på väg mot den svenske arbetarens delaktighet i nationen, men kvar stod målet att avskaffa de sociala och ekonomiska orättvisorna.

Att förneka nationen som bärare av en hela folkets gemenskap var för Lindström "att förneka livet självt". Den nationella idéen var för honom kluven, tudelad: den sunda nationalismen var historiskt medveten och tolerant, den hyste respekt för också andra folk och nationer, medan den inskränkt, högmodiga och ofta aggressiva nationalismen, chauvinismen, är osund, ofta farlig. Om arbetarna finge ett avgörande inflytande över nationen och därmed över nationalismens utformning, skulle denna nationalism bli en ledstjärna för bättre mellanfolkliga – och internationella – förbindelser. Försvaret av nationen var också en fråga som engagerade Lindström.

Rickard Lindström framstår som en konsekvent försvarsvän trots en tilltagande fientlig opinion mot försvaret inom SAP. Han framförde flera argument och kunde hänvisa till både äldre svenska och samtida utländska socialdemokratiska försvarsvänner. Lindström anslöt sig till de europeiska socialistledare som hävdade att freden bäst garanteras genom ett bindande internationellt nedrustningsavtal. Om den politiska situationen i Europa stabiliserades, godtog han en partiell nedrustning av det svenska försvaret.²⁴

Ordet "militarism" förvandlade han från ett luddigt begrepp som ofta tillgreps som invektiv i den "vänsterinriktade" agitationen till ett klart definierat tillstånd av diktatoriskt präglat militärstyre som radikalt skiljer sig från demokratiernas försvar. Efter hand blev Lindströms inställning till försvarsfrågan alltmer erkänd och accepterad inom SAP. Orsaken kan härledas till den alltmer spända maktpolitiska situationen i Centraleuropa på 1930-talet. I Tyskland bildade nationalsocialisterna regering i januari 1933 och inledde snart en militär upprustning. År 1935 påbörjade det fascistiska Italien – från den (dåvarande) italienska kolonin Eritrea – sin militära erövring av Abessinien (Etiopien). Mot bland annat denna bakgrund var hela den socialdemokratiska partistyrelsen inför 1936 års kongress enig om en positiv inställning till det svenska försvaret, vilket innebar en triumf för Rickard Lindströms långvariga försvarsvänliga hållning.²⁵

Antimarxism, antikommunism och en positiv inställning till försvaret och nationen var inslag som Lindström såg som nödvändiga i kampen för folkhemmet. Hans inställning kan lätt förväxlas med bärande inslag i fascismen och nazismen, men hans uppfattning om demokratin, hans avståndstagande från militarism och chauvinism vittnar snarare om ett försök att bjuda de fascistiska idéerna motstånd än om en sympatiförklaring. Folkhemmet blev för Lindström ett nödvändigt ideologiskt motgift i kampen mot demokratin fiender. Han skapade en motbild som han var övertygad om svarade mot verkligheten – folkhemmet blev en verklighetsförankrad politik varför utan den svenska demokratin hädanfärd låg för dörren. Lindström nöjde sig inte med att ge stöd åt de allmänna idéerna kring ett

²⁴ Tiden 1931, s.269; Lindström (1930), s. 132f.

²⁵ Lindström (1928), s.61f; Dessa demokratiskt försvarsvänliga argument skulle senare få stor utbredning inom Socialdemokratin och flitigt användas i försvarsdebatten, se Lindbom (1945), s. 292f.

svenskt folkhem – han utvecklade egna synpunkter på vad han uppfattade som viktiga inslag i ett svenskt folkhem.

I remissdebatten (som då motsvarade den allmänpolitiska debatten) vid 1928 års riksdag och vid SAP:s partikongress samma år höll Per Albin Hansson sitt senare så ryktbara tal om folkhemmet. Enligt Per Albin (som snart skulle bli folkkär och vanligen omnämnas endast med sitt dubbla förnamn) skulle ”det goda hemmet” i samhället skapa trygghet och omvårdnad genom ekonomisk utjämning mellan socialgrupperna: klassklyftorna skulle överbryggas. Genom hela Per Albins tal framskymtar en önskan om samarbete med de reformvänliga krafterna inom borgerligheten. En annan central punkt i hans anförande var emellertid produktionsmedlens nationalisering för att landet skulle kunna förverkliga det eftertraktade målet: ett verkligt folkhem.²⁶

Under den svåra ekonomiska världskrisen i början av 30-talet (som också drabbade Sverige med stor arbetslöshet utan nämnvärda sociala skyddsnet, dessutom, ytterligare förvärrad genom Kreuger-kraschen i mars 1932, då mängder av småsparare förlorade alla sina likvida medel och flera företag gick i konkurs) aktualiserades folkhemspolitiken.

RICKARD LINDSTRÖM (1894–1950)

Inspirerade av den kände engelske nationalekonomen John Maynard Keynes och även av den s. k. Stockholmsskolan (med främst den blivande folkpartiledaren prof. Bertil Ohlin som ledande namn) föreslog SAP en aktiv finanspolitik,

²⁶ Molin (1974), s.102f; Tingsten (1967), del I, s. 280.

där de arbetslösa skulle sättas i s. k. beredskapsarbete med marknadsmässiga löner, utbetalade av de s. k. A-kassorna, ytterst på statens bekostnad. Idén var att konsumtionen under en konjunktursvacka med hög arbetslöshet skulle öka, när alltfler konsumenter hade pengar för konsumtion: man skulle inte spara sig ur krisen utan köpa sig ur krisen. Genom oförändrad eller t. o. m. ökad konsumtion skulle produktionen vara inte bara oförändrad utan även kunna öka. Näringslivet skulle därmed få ekonomiskt utrymme för behövliga nyinvesteringar, förnya sig och bli effektivare och alltmer konkurrenskraftig på både den inhemska och utländska marknaden.

Efter ytterligare några år in på 30-talet talade alltfler prominenta socialdemokrater om detta "folkhem"²⁷, men ingen som Rickard Lindström. Han var den förste svenske socialdemokrat som systematiserade diskussionen om nationalism. Internationellt hade debatten pågått en längre tid och han hade följt den med intresse. Den gemensamma historien etsade fast nationens medlemmar mer än språket och rasen, även om alla inslag var betydelsefulla för den nationella enheten. Häri ligger det unika i hans folkhemsvision. Hans uppfattning var i överensstämmelse med den rådande tidsandans synsätt och värderingar. Rickard Lindströms uppfattning måste således studeras utifrån hans samtid och för en majoritet av de dåtida politikerna hade den egna nationen en helt annan innebörd än idag. Det är en anakronism att utmåla Lindström som en "reaktionär" utifrån dagens grundinställning till det egna folket och den egna nationen som byggts på erfarenheter från en oavbrutet tilltagande internationalisering.

²⁷ Tingsten (1967), del I, s. 296–305.

Karl-Erik Kejnes föreställningsvärd

Karl-Erik Kejne: ”Här framstår jag som en veritabel skurk, som man med all rätt tar allvarligt avstånd ifrån.”

Ingmar Ström: ”Uppriktigt sagt är det naturligtvis min åsikt.”¹

I början av, 1950-talet skakades Sverige av ett antal rättsröteaffärer. En av dem gällde pastorn vid Stadsmissionen i Stockholm, Karl-Erik Kejne. Kejneaffären blev snart ett begrepp för allmänheten, lika känt och omdiskuterat som ”Christer Pettersson” eller ”Bombmannen” i nutiden. Kejneaffären ledde till att regeringen tvangs tillsätta en offentlig utredning ”Utredning angående myndigheternas förhållande i den s.k. Kejneaffären m.m.; avgiven av en av kungl. Maj:t tillsatt kommission.” (SOU 1951:21) för att hantera frågan. När kommissionen granskat affären urholkades Kejnes hjältestatus, och hans trovärdighet började betvivlas, vilket det inledande citatet belyser.

Ett utdrag från utredningen där man kan sätta sig in i innehåll, utredningsmetodik, tidsmentalitet m. m. följande:

”Kejne har vidare uppgivit att han av en person vars namn han förbundit sig att icke utlämna erfarit, att Malmberg varit skolkamrat med en son till statsrådet Gustav Möller och att Malmberg ofta, i synnerhet i spritpåverkat tillstånd, brukat skryta med att han icke sällan gästade statsrådet Möllers hem samt där träffat och varit tillsammans med statsrådet Quensel. Quensel har sagt sig icke kunna minnas att han någonsin råkat eller sett Malmberg. Malmberg som hörts inför kommissionen har förnekat, att han varit skolkamrat med eller känner någon son till statsrådet Möller, och har förklarat, att han icke känner någondera av statsrådet Möller och Quensel annat än till utseendet. Statsrådet Möller har inför kommissionen uppgivit, att han, som hört talas om de nu ifrågakvarande ryktena, tillfrågat sin son därom och att denne då förklarat, att han icke haft en aning om Malmbergs exi-

¹ Avskrift av Karl-Erik Kejne inspelat telefonsamtal mellan denne och dåvarande pastor Ingmar Ström hösten 1950 angående en artikel i *Vår kyrka* 1950:42 där Ström som redaktör och i en ledare utvecklade sin syn på Kejneaffären. Karl-Erik Kejnes arkiv, RA.

Ulf Hamilton, f. 1944, FD i Historia vid Stockholms universitet 1997 på en avhandling inom teknikhistoria: *Teknik på bönders villkor: De tekniska och politiska aktörernas inflytande på den statsreglerade tekniska förändringen i Sverige 1806–1972*. Civilingenjör vid CTH 1971, museiman sedan 1972 och nu knuten till Nordiska museet, Stockholm. Medarbetare i *Historisk tidskrift*, *Scandia* och *Polhem – tidskrift för teknikhistoria* som anmälare. Förf. arbetar på ytterligare ett manus i detta ämne, denna gång om Kejne och ”Apelsinmannen”, alltså frågan om Kejnes kvicksilverförgiftning.

stens förrän dennes namn i samband med Kejneaffären förekommit i tidningarna. Talet om att Malmberg skulle ha gästat Möllers hem och där sammanträffat med Quensel har Möller betecknat som rena fantasier.

Kejne har vidare hänvisat till innehållet i ett brev som skulle vara dagtecknat den 6 juni 1950 och tillställts Kejne av en för honom okänd person, kandidat Carl G. Edquist. I brevet skulle ha förekommit bl.a. följande mening: "I predikantens hus var nuvarande statsrådet Quensel en ofta sedd gäst, även då och då statsrådet Möller." Såvitt av sammanhanget kan utläsas åsyftas med "predikanten" Malmberg. Med hänsyn till de uppgifter som enligt det föregående lämnats av å ena sidan Quensel och Möller och å andra sidan Malmberg har kommissionen ansett sig sakna anledning att närmare undersöka källan till de nyssnämnda uppgifterna.

Kejne har vidare uppgivit, att en man vid namn Erik Svalle (Bitzler) som Kejne varit övervakare för, och som innehaft plats om privatchaufför hos en pälshandlare, för Kejne berättat att Svalle vid olika tillfällen med bil skjutsat såväl Malmberg som Quensel och 'biskopen' från middagar, som de tillsammans deltagit i, samt att Quensel liksom en viss kategori präster var en ofta sedd gäst i pälshandlaren hem. Enligt vad Kejne uppgivit för kommissionen hade Svalle lämnat dessa uppgifter vid ett samtal med Kejne i februari eller mars 1950, innan ännu vare sig Kejnes eller Malmbergs namn förekom i pressen i samband med förevarande ärende. Svalle hade uppgivit, att hos pälshandlaren förekommit fester, om vilkas karaktär han gjort vissa antydningar. Om deltagarna i dessa fester hade Svalle sagt, att det var bekanta till Kejne, och i detta sammanhang yttrat "Quensel känner ni ju". Härtill hade Kejjie svarat nekande, då samtalet ägt rum vid en tidpunkt när Kejne ännu ej träffat Quensel. Svalle hade då räknat upp namnen på en del präster och i samband därmed nämnt Malmberg, vilket intresserat Kejne.

Quensel har förklarat att han icke känner den åsyftade pälshandlaren. Den av Kejne uppgivne sagesmannen Svalle, som hörts inför kommissionen, har uppgivit att han vid ett tillfälle år 1934, då han hänvisats till Quensel för att få hjälp, uppsökt denne och av honom erhållit 50 kronor, men att han sedan dess inte råkat Quensel. Svalle hade varit anställd som privatchaufför hos den omnämnde pälshandlaren, men han hade icke någon gång skjutsat Quensel och visste icke något om någon bekantskap mellan denne och Malmberg".²

Ovanstående utdrag och utredningen i sin helhet offentligjordes sommaren 1951. Citatet avspeglar rätt väl hela Kejneaffären. Några av affärens centrala gestalter – Karl-Erik Kejne, Nils Quensel och Gösta Malmberg – figurerar i texten. Det framgår också att stora skillnader råder i uppfattningen om olika sakförhållanden. Kejne redovisar för sin del ofta detaljerade uppgifter, vilket allmänt stärker intrycket av trovärdighet.

Om denna trovärdighet skall det handla i det följande.

Karl-Erik Kejne – affärens huvudperson – föddes i Karlstad 1913. Fadern var en lägre tjänsteman vid järnvägen. Sonen skulle emellertid göra en klassresa uppåt i samhället där födelsenamnet "Johansson" skulle bytas till "Kejne" i samband med den unge mannens teologiska studier i Uppsala. Efter tjänstgöring som präst i Stockholm och en flitig föreläsningsverksamhet i kyrkliga sammanhang över

²SOU 1951:21 s. 268f

hela Sverige skulle Kejne 1947 bli chef för manliga byrån vid Stadsmissionen i Stockholm. Tjänsten var avsedd för socionomutbildade, men Kejnes stora intresse för socialt utslagna ansågs ändå göra honom lämplig för uppdraget. Under följande år skulle Kejne bl.a. ägna sig åt att rädda pojkar från homosexuell prostitution, en företeelse som nått en växande utbredning i Stockholin och där Humlegården var den centrala mötesplatsen.³

I mars 1948 kom Kejne i kontakt med en annan präst: Gösta Malmberg.⁴ Malmberg skulle senare uppfattas som ledare för en homosexuell liga till vilken, utgående från Kejnes föreställningsvärld, bl.a. statsrådet Nils Quensel, biskop Manfred Björkquist och fångvårdsdirektör Hardy Göransson stod i ett beroendeförhållande. Denna personkoppling var sedan en orsak till mytbildningen att nationen leddes av homosexuella män, där kungen själv, Gustaf V – utpekad av en annan rättsaffärskoryfé, Kurt Hajjby – var den ”onaturliga” böjelsens främste företrädare.⁵

Tillsättningen av Kejnekommissionen, som skedde via beslut av regeringen i september 1950, berodde i hög grad på den bild media gav av Kejnes situation. Enligt vissa tidningar blev Kejne illa behandlad av polisen (bl.a. genom den s.k. knivfällan) och det gjordes antagligt att höga makthavare gav polisen order att klämma åt Kejne eftersom han ”röjde upp i det homosexuella träsket”, där det alltså fanns känsliga personsamband med maktens högsta utövare.⁶

Om man återgår till textavsnittet hade Kejne sannolikt anmält att han önskade delge kommissionen viktiga sakuppgifter. Detta gjorde han för övrigt löpande. Medan kommissionen arbetade – från september 1950 till sommaren 1951 – bedrev både Kejne och författaren Vilhelm Moberg en energisk privatspaning, som troligen tvingade kommissionen till ett betydligt mer omfattande och omsorgsfullt arbete än som var tänkt från början.⁷ Ett skäl till privatspaningen var att Kejne först räknat med att själv bli ledamot i kommissionen eller att en av Kejne och Moberg betrodde

³ Uppgifter sammanställda från Karl-Erik Kejnes arkiv, RA samt intervju med Åke Westerberg, Stockholm 1998-02-02.

⁴ Gösta Malmberg, född 1905, kom från ett arbetarhem i Trelleborg. Fadern var dykare och dog när sonen bara var några år gammal. Han hade studerat till präst vid Fjällstedska skolan i Uppsala men avbrutit studierna. Emellertid erhöill Malmberg venia, d.v.s. rätt att utöva prästämbetet inom svenska kyrkan. Detta tilldelades först av ärkebiskop Nathan Söderblom och gällde ärkestiftet. Tillståndet förnyades senare av biskop Manfred Björkquist och gällde Stockholms stift.

⁵ Se bl.a. J.W. Johnssons (fp) interpellation riksdagen AK 1951 16 maj s. 78–82. I Karl-Erik Kejnes arkiv, RA, finns uppgifter som förstärker och bildar underlag för Johnssons inlägg.

⁶ ”Knivfällan” hade i stora drag följande förlopp (källa SOU 1951:21 s. 287–319 och intervju Åke Westerberg): En av Åke Westerberg övervakad yngre man hade våren 1950 homosex med en person som uppgav sig vara Karl-Erik Kejne. Förbindelsen var inte kriminell. Den övervakade tog en tid därefter del i en fest på Östermalm i Stockholm. Här ironiserade man över Kejnes hållning till homosexuell prostitution. Den övervakade berättade då sin upplevelse, vilken förmedlades till pastor Gösta Malmberg, obekant med den övervakade, men närvarande vid festen. Via Malmberg, då under åtal för kriminell homosexualitet anmält och pådrivet av Kejne, kom saken till polisens kännedom. Här kunde man konstatera ihållande rykten om att Kejne skulle vara homosexuell och likhet med Kejne när den övervakade beskrev sin partner från våren 1950. Polis och åklagare beslutade då att gå till botten med uppgiften. Här ingick vallning med den övervakade och även ett besök hos Kejne eftersom den övervakade uppgav sig ha lämnat kvar en sig tillhörig kniv hos sin partner. Allt talar för, att partnern oriktigt uppgivit sig vara Kejne och att Kejne själv inte hade med saken att skaffa. Kejne och media uppfattade emellertid episoden så, att den organiserats av Malmberg och polisen, vilka påverkat den övervakade att lämna falska uppgifter för att misskreditera Kejne.

⁷ Se bl.a. Tage Erlander (1974) s. 195f. Trots detta klagade Kejne på att kommissionen inte varit tillräckligt noggrann medan t.ex. kommissionsledamoten Nils Herztz i sin dagbok menar att kommissionen varit onödigt omständig.

person skulle ingå. Regeringen beslutade emellertid efter politiska sonderingar att låta i huvudsak politiska partier och juridiska experter bli företrädda.⁸

Kejne lämnar i textavsnittet uppgifter från tre olika källor. Det gäller en person som Kejne önskar skall vara anonym, ett brev till Kejne där han inte känner avsändaren personligen och slutligen upplysningar från en Erik Svalle som stått under övervakning av Kejne.⁹ Kärnan i uppgifterna är att det råder ett intimt personsamband mellan i första hand Malmberg och Quensel.

Härefter gör kommissionen kontrollförhör med de berörda i sammanhanget: Nils Quensel, Gustav Möller, Gösta Malmberg och Erik Svalle.¹⁰ Då framgår att lämnade uppgifter sammantaget är mycket motstridiga eller för att låna en formulering från kommissionsledamoten, förre LO-ordföranden August Lindbergs dagbok, det är ingenting som stämmer.

Vad som kan bekräftas av textavsnittet är egentligen bara att Erik Svalle varit privatchaufför åt en pälshandlare. Omständigheterna antyder att denne haft god ekonomi och kunnat bjuda på överdådiga middagar. Dessa uppgifter saknar emellertid relevans för utredningsuppdraget att undersöka om rättssamhället avseende Kejne utsatts för otillbörlig påverkan. På väsentliga punkter ifrågasätts i stället Kejnes uppgifter. Malmberg har inte varit skolkamrat med Möllers son, även om båda råkar komma från Skåne. Malmberg har inte gästat Möllers hem. Person samband mellan Malmberg och Quensel/Möller avvisas av de berörda och även av Svalle. Att Möller och Quensel besökt Malmberg, som kandidaten Edquist uppger i sitt brev, förnekas också bestämt av de utpekade.

Huvuddelen av uppgifterna är alltså oförenliga. Antingen har trion Möller, Malmberg och Quensel – i så fall i maskopi – lämnat fel uppgifter eller så är Kejne illa underrättad. En tredje möjlighet är att Kejne själv förvanskats/misstolkat de uppgifter som lämnats till honom.

Att Möller och Quensel ”ostraffat” skulle kunna lämna osanna uppgifter om bekantskap med Malmberg är knappast möjligt i den ”heta” mediasituation som rådde i Kejneaffären. Om så skett skulle detta snabbt nått media och kommissionen. Detsamma torde gälla Quensels påstådda bekantskap med pälshandlaren. En osann uppgift om Möllers son och dennes skolkamrater var lätt att kontrollera genom t.ex. skolkataloger. Det mesta talar alltså för att Möller, Malmberg och Quensel lämnat riktiga uppgifter till kommissionen, där samband saknas mellan ministrarna och den förmente ledaren för homosexligan i Humlegården. Detta styrktes inte bara av uppgifternas karaktär och det mediala klimatet utan också av Kejnes och Mobergs privatspaning, som ytterligare begränsade möjligheten till ”mörkning”.¹¹

⁸ Den person som Kejne och Moberg tänkt sig skulle ingå i kommissionen var läkaren i sexualhygien Gerda Kjellberg, tidigare gift med Nils Quensels juridiska ombud, advokat Hugo Lindberg. Kommissionen bestod av följande ledamöter: riksåklagare Maths Heuman, ordf. (opol), f.d. ordf. LO August Lindberg (s), riksdagsman Torsten Bengtson (bf), f.d. justitierådet Nathanael Gärde (fp) (Gärde företrädde Folkpartiet som ledamot av Första kammaren 1938–45), ordf. Publicistklubben Ivar Harrie (opol.), professor Nils Herlitz (h) och riksdagsman Helga Sjöstrand (s). Skälet till privatspaningen var också att vare sig Kejne eller Moberg litade på kommissionen, vilket de också löpande deklarerade offentligt. Bl.a. ställdes återkommande krav på dess upplösning.

⁹ Kejne och även Malmberg hade varit övervakare under flera år.

¹⁰ Av sammanhanget framgår emellertid att Gustaf Möller får företräda sin son samt att pälshandlaren inte förhörs.

¹¹ Vid intervju av Malmberg och hembesök i hans lägenhet i tidningen *Fri kritik* 1951:2 och efter att Malmberg är fälld för otillåten homosexualitet framgår inga belägg avseende fotoalbum, titthål i väggarna och annat, uppgifter som tidigare varit i omlopp och styrkt ligans existens. Malmberg skulle enligt uppgift inneha ett fotoalbum med komprometterande fotografier på olika makthavare tagna under orgier i Malmbergs lägenhet på Riddargatan 60, Östermalm, Stockholm.

Granskar man Kejnes uppgifter får man ett intryck av att dessa lämnas med ett tydligt syfte. Kejnes tre källor är visserligen oberoende av varandra eller ger i vart fall ett sådant intryck. Samtidigt är emellertid innehållet i hög grad sammanfallande. Allmänt underbyggs teorin om existensen av ett mäktigt homosexuellt brödraskap som kan ha Sveriges öde i sina händer. Kopplingen särskilt mellan Malmberg och Quensel, vilka ju Kejne båda uppfattade som homosexuella, återkommer. Här förnekar emellertid, som framgått ovan, både Quensel och Malmberg personrelation. När det sedan gäller homosexualitet är bilden mera oklar. Att Quensel skulle haft en sådan läggning måste efter studier av de samtida utredningarna ses som mycket osannolikt. Malmberg fälldes visserligen för att ha övat otillåten homosexualitet i ett fall, men omständigheterna antyder att det snarare rörde sig om en skådeprocess där media och Kejne var betydande pådrivare. I alla händelser finns det inga belägg för att Malmberg skulle varit ledare för en homosexuell liga, eller att han kunnat utöva påtryckningar på makthavare.¹²

Om man återgår till Kejnes uppgifter framgår inte av texten vilket material som kommissionen får ta del av. Beträffande de två första källorna – den anonyma och brevet – antyds utgående från textåtergivningen att Kejne bara muntligt redogör för sina källor utan annan kompletterande redovisning. Avseende den tredje källan är informatinsbilden mer tydlig och också möjlig att bedöma mer ingående. Här föreligger uppgifter från tre personer om samma händelser. Det är Kejnes uppfattning om vad Svalle meddelat honom, Svalles egen uppfattning om vad han sagt Kejne alternativt hans egen ”rena” uppfattning samt Quensels syn där han varit berörd. Här finns också ytterligare en källa, nämligen August Lindbergs anteckningar från förhöret med Svalle, som i första hand kan ställas mot kommissionens redovisning och bedömning.¹³

Den intressanta brytningen går mellan Kejnes uppfattning av vad Svalle uppgivit och Svalles egen syn. Quensels uppgift om obekantskap med pälshandlaren är i sammanhanget mer förväntad även om den styrker Svalles redovisning. Enligt Kejnes ”Svalle-version” träffas Quensel och Malmberg privat hos pälshandlaren där de deltar i fester, där homosexuella orgier kan ingå enligt Kejnes/kommissionens språkbruk; (”om vilkas karaktär han (Svalle) gjort vissa antydningar”). Även

¹² I sin dagbok utgår Nils Herztz från att Quensel har en homosexuell läggning, vilken denne emellertid undertrycker och inte utövar. Under arbetet i kommissionen ändrar han emellertid uppfattning, då ingenting framkommer som kan styrka detta förhållande, trots att kommissionen undersöker en lång rad rykten och uppgifter. Herman Zetterberg och Alvar Zetterquist ändrar sina inställningar på motsvarande sätt. Quensel var visserligen ogift men mot en ”onormal” läggning talar dels Quensels starka kyrkliga engagement, dels hans öppna sociala samvaro med sina förmenta partners. Ryktena hade sannolikt oförskylt uppkommit som en följd av Quensels omfattande hjälpverksamhet som bland annat också innefattade arbetskygga yngre män. Här bedömde sannolikt en del som logiskt att Quensel begärde någonting i utbyte för sina generösa penningbidrag och annan hjälp. Angående rättegången mot Malmberg kan man konstatera att polis och åklagare vid två tillfällen i samförstånd önskade lägga ner Kejnes polisanmälan eftersom Malmberg bedömdes som trovärdig och bevisningen mot honom ansågs tunn. Även Malmberg hade lämnat nedsättande uppgifter om Kejne (att denne stod bakom telefonterror mot Malmberg, var spritmissbrukare, homosexuell m.m.). Inom polisen kallades konflikten mellan Kejne och Malmberg för ”prästråtan”. Att anmälan mot Malmberg togs upp en tredje gång har i vart fall ett klart tids samband med en presskampanj i saken. Undersökningen fick nu en bred utpläggning, där ett 80-tal personer förhöordes. Ett vittne hävdade då, att han tillsammans med Malmberg bedrivit otukt 1946 någon vecka innan vittnet skulle fylla 22 år. Efter fyllda 22 år var handlingen inte kriminell. I rättegångarna begärde och fick åklagar sidan lyckta dörrar, vilket var ett krav för vittnesmedverkan. Malmberg förnekade hela tiden uppgiften. Vittnet stod under den aktuella tiden 1946 under övervakning av Malmberg.

¹³ August Lindbergs dagbok från Kejnekommissionen 8/12 1950 s. 107f.

”biskopen”, vilket rätt säkert syftar på dåvarande biskopen i Stockholms stift Manfred Björkquist, tar del i denna verksamhet tillsammans med Malmberg och Quensel.¹⁴ För att sannolikt höja Svalles trovärdighet ger Kejne ytterligare några upplysningar. Svalle berättar vad han vet redan i februari/mars 1950. Då Kejne-affären blir känd i media först i slutet av april samma år kan Svalle alltså inte ha fått sina uppgifter via massmedia. Samma sak med epitetet ”Quensel känner ni ju”, ett direkt citat som Svalle också skulle uttalat februari/mars 1950. Bekantskapen mellan Kejne och Quensel var av senare datum och Kejne reagerade också nekande på Svalles uppgift enligt sitt eget referat.

När Svalle ställs inför kommissionen kan han inte bekräfta någonting av det han skulle uppgivit för Kejne utom själva anställningen och att han stött på Malmberg. Här har alltså Kejne rätt i sin minnesbild, medan kommissionstexten utesluter uppgifter antagligen då den inte leder vidare. Hos pälshandlaren har Svalle emellertid aldrig haft med Quensel att göra. Episoden från 1934 antyder samtidigt att han känner Quensel relativt väl. Uppgiften styrker också Quensels omfattande hjälpverksamhet. Biskop Manfred Björkquist nämns visserligen i förhöret, enligt Lindberg, men då utan samband med Malmberg, Quensel eller pälshandlaren. Den rätt kryptiska återgivningen av förhöret i Lindbergs dagbok beskriver ett mindre samarbetsvilligt vittne, som stött på Björkquist i Sigtuna och då antagligen i Kejnes sällskap.¹⁵

Svalles olika versioner ger två tolkningsalternativ. Det ena är att Svalle sagt sanningen till Kejne men sedan av något skäl inte vill/inte vågar bekräfta känsliga uppgifter för kommissionen. Det andra innebär att Svalle påverkats av Kejne att medge för denne ”lämpliga” uppgifter och/eller att Kejne medvetet/omedvetet misstolkat vad Svalle anfört. Allmänt förefaller den första versionen mindre sannolik. August Lindbergs beskrivning av förhöret med Svalle antyder visserligen ett mycket förteget vittne, och att detta kanske blivit varnat att ”säga för mycket”. På avgörande frågor ger emellertid Svalle klara besked. Utifrån Lindbergs anteckningar kan det sammanfattas i att belägg saknas för att Quensel skulle vara sexuellt avvikande och att Malmberg och Quensel skulle känna varandra. Även

¹⁴ Manfred Björkquist intog en liberal hållning till homosexualitet, vilket möjligen var ett skäl till Kejnes hållning. Se bl.a. bildtidningen *Se* 1950:42. Jmf också not 22.

¹⁵ I August Lindbergs anteckningar från förhöret med Svalle tillstår emellertid denne att han känner Malmberg (s. 107). Någon ytterligare personkoppling kan emellertid inte göras av detta enligt Lindbergs anteckningar. I den slutliga kommissionstexten har möjligen därför sakuppgiften utelämnats. Att den ”levnadsglade” Malmberg gick på middag hos en förmögen pälshandlare och blev bekant med dennes chaufför torde i sig inte heller vara anmärkningsvärt. Beträffande biskop Manfred Björkquist har August Lindbergs dagbok ”fylligare” uppgifter än kommissionstexten. Där framgår att Svalle skulle träffat Björkquist i Sigtuna. Inte heller här kan man göra ytterligare personkopplingar. In extenso har Lindbergs anteckningar om förhöret med Svalle följande lydelse:

”Den 8 december 1950:

E-rik Svalle-Bitzler f.12 köpman

Chaufför hos Lindahl föreg. vinter. Var även hovmästare. Sven Åke Lindahl, kapten inom flygvapnet. Delägare i Martin Lindahls pälsaffär Karlaplan 12. Känner ni M. Ja. Umgicks han med Lindahl. Vill inte svara. Har ni träffat Q. Ja. 1934. I vilket ärende. Fick pengar 50 kronor. Något sex Nej. Har Q varit gäst hos Lindahl. Vill inte svara. Har lovat Lindahl att inte svara. Har ni skjutsat Björkquist vill inte svara. Har träffat Björkquist i Sigtuna. Kejne är min övervakare, Har fört register över de sex. En medlem av K. har sagt att jag inte skall säga något. Man har hotat mej att mista min frihet om jag säger något. Vet ni om Q och M är bekanta. Nej, vet inte om någon sådan bekantskap.”

Tolkningen av texten torde kunna göras enligt följande: M = Gösta Malmberg, Q = Nils Quensel, Björkquist = biskop Manfred Björkquist, K = kommissionen? Att notera är att Svalle enligt Lindbergs anteckningar inte vill svara på om Quensel besökt pälshandlaren. Detta ”penetreras” emellertid av en fråga som leder till att Svalle inte vet om någon bekantskap mellan Quensel och Malmberg.

om Lindbergs nedtecknade minnesbild stöder Kejnes uppgifter marginellt finns det knappast någon motsättning mellan kommissionens helhetsbedömning och Lindbergs uppfattning av förhöret med Svalle.¹⁶

Granskar man Kejnes agerande under och kring affären blir också den senare versionen mer trolig. Inledningsvis står Svalle – övervakad av Kejne – i ett beroendeförhållande till denne. Detta kan ha varit väl så starkt som kommissionen kunde utöva vid sitt förhör i december 1950. När det gäller Kejnes relation till det i affären kända paret Svensson – särskilt maken förföljde den filantropiske Quensel – lämnar detta tydliga vittnesbörd om att Kejne tillsammans med sin nära vän inom polisen, Bengt Resar, utsatte olika i Kejneaffären ingående personer för betydande påverkan. Detta yttrade sig bl.a. i Kejnes uppgift om att Svensson påstått att Quensel haft en homosexuell relation med honom. Paret Svenssons senare version inför kommissionen var emellertid att Kejne och Resar under förhör mer eller mindre pressat dem att uppge detta för Kejne i situationen tilltalande förhållande.¹⁷

Att Kejne i sitt agerande också hade svårt att inta en objektiv hållning och rycktes med av sin egen inre föreställning och/eller påverkades av sin omgivning är episoden med de försvunna polisapparen ”Branden Krukmakargatan”; en brand som ägde rum på Söder i Stockholm i mitten av 1930-talet. Genom Svensson får Kejne uppgift om att det är ”något skumt” med branden. Den misstanke som uppstår är att Quensel genom mordbrand likviderat en av sina älskare. Det resulterar i att Kejne och Resar i hemlighet går igenom polisakten och mycket riktigt finner Quensels namn. Sammanhanget är emellertid på intet sätt komprometterande för Quensel, vilket Kejne inser och senare också tillstår bl.a. i sin bok *Om dessa tiga...* Emellertid försvinner pappren ur polisakten på okänt sätt, vilket kommer till medias kännedom. Quensel som anar att mediadrevet närmar sig hans person försöker då, med fångvårdsdirektör Hardy Göransson som mellanhand, under sommaren 1950 förmä Kejne att intyga att det som stått om Quensel i polisakten inte är komprometterande. Quensel kan i den uppkomna situationen knappast försvara sig på annat sätt. Kejne ställer sig emellertid tillsammans med sin advokat Valborg Lundgren avvisande, och i media betecknas Quensels aktion som ett försök att tysta Kejne. Genom Kejnes avvaktande kunde i stället affären rulla vidare och leda till Quensels avgång som minister hösten 1951.¹⁸

¹⁶ Uppgifter om kommissionen som hårdförd, manipulativ mot vittnen osv. finns inte. Kritiken gällde i stället främst den påstådda läggningen hos en del av medlemmarna som gjorde dem olämpliga för uppdraget – att Heuman, Gärde, Harrie och Herhertz skulle vara homosexuella – och att övriga ledamöter Torsten Bengtson och Helga Sjöstrand – var inkompetenta för sitt uppdrag. Jmf not 8.

¹⁷ Det framgår bl.a. i Kejnes arkiv att han regelbundet spelade in telefonsamtal som han sedan lät skriva ut (jmf not 1). Enligt SOU 1951:21 utsatte Kejne och Bengt Resar tillsammans ofta olika inblandade personer för uppenbart rätt hårda och försåtliga förhör (bokhandlare Tullberg, den ryktesspridande flickan vid Kungsholmens läroverk fröken Palmberg, paret Svensson m. fl.). Se bl.a. SOU 1951:21 s. 94–106, s. 242ff och s. 262ff.

¹⁸ Kejne (1950) s. 242 ”När namnet på ämbetsmannen förekom i dossiern, var det ingalunda i något för honom komprometterande sammanhang” och ibid. s. 250 ”Utkastet innehöll egentligen ingenting annat än en försäkran av mig att ämbetsmannens namn, även om det av mig återfunnits i numera försvunna delar av polisdossiern, icke förekommit i några som helst för honom komprometterande sammanhang”. I Kejnes arkiv RA i volym nio faskikel ”riksåklagaren” finns ett koncept där Kejne framhåller att det förkomna materialet tillsammans med den övriga utredningen ”ställer innehållet i de borttagna papperen, branden och dess bakgrund i ett säreget ljus”. Härefter går Kejne in på rykten från 1930-talet om att Quensel skulle vara homosexuell, och där Nothin och Zetterquist var uppgiftslämnare. Kejnes inställning är här inte så klar men en förmodan är att Kejne tror på ”guilt by association” dvs. om Quensel har samröre med ”skumma” personer, vilket brandaktsmaterialet visade, måste det också var något ”skumt” med Quensel. Samtidigt finns belegg för att Kejne skulle intagit en hatisk inställning till Quensel. Detta framgår av fru Svenssons vittnesförhör i kommissionen. Här meddelar hon bl.a. att Kejne velat komma åt Quensel till varje pris, att Kejne ville tvinga Quensel att avgå och begå självmord. Kommissionen tar emellertid lätt på fru Svenssons uppgifter. (SOU 1951:21 s. 86)

Ett tredje inflytande som också gör Kejnes uppgifter osäkra är att han under affären löpande får medvetet oriktiga uppgifter från homosexuella, och där avsikten förmodligen var att ställa Kejne själv i ogynnsam dager.¹⁹ Detta framgår bl.a. av den JK-utredning som granskade om vissa ledamöter i Kejnekommissionen var homosexuella. Även här var Kejne drivande och lämnade uppgifter till JK, där bl.a. också homosexuella var hans informatörer. Vid förhör visade det sig dock att uppgifterna ofta var påhittade. Det framgår också att en rad personer fabricerade/friserade sakförhållanden för att "hjälpa Kejne"; uppgifter han sedan rätt okritiskt förde vidare. Det brev som Kejne åberopar i textavsnittet liksom den anonymes berättelse är sannolikt uppgifter av detta slag.²⁰ För en sentida läsare ger väl det valda textavsnittet från Kejnekommissionen ett märkligt intryck? Varför avfärdades inte Karl-Erik Kejne rätt omgående som uppenbart naiv och otillförlitlig? Varför polisanmäldes han inte för förtal eftersom han i så hög grad anförde och också upprepade lösa uppgifter? Att så inte skedde förrän långt senare och i delvis annat sammanhang berodde sannolikt på att den uppenbart socialt begåvade Kejne inledningsvis hade utmärkta strategiska kontakter samtidigt som ärendet utvecklades till en symbolfråga om makten i samhället. Här blev efterhand allt fler samhällsaktörer inblandade.²¹

På ytan rörde saken den allmänna rättssäkerheten, men frågan hade också ett djupare innehåll. Liksom USA skulle fångas i kommunistkräck var en rad svenskar rädda för och/eller såg ner på homosexuella. I samtiden fanns alltså färdiga incitament där män som Joe McCarthy och Karl-Erik Kejne bara hade att väcka en slumrande opinion. I USA var kommunisternas maktövertagande i Kina och Östeuropa under det sena 1940-talet McCarthys bränsle, och för Kejne den mycket omdiskuterade avkriminaliseringen av homosexualitet 1944. Denna hade enligt Kejne och hans meningsfränder lett till att de homosexuella kunnat nästla sig in i samhället och komma i maktposition ungefär som judarna i Tyskland enligt nazistisk uppfattning.²²

I Kejneaffären fanns emellertid ytterligare inslag som kan förklara dess dimen-

¹⁹ Detta förefaller i sin tur vara en utlöpare till den förtalskampanj som drevs av uppretade homosexuella och som sannolikt började före själva Kejneaffären, d.v.s. mars 1948. Källa: samtal med Åke Westerberg 1998-02-02.

²⁰ Åtskilliga brev med sådant innehåll, de flesta från dömda brottslingar finns i Karl-Erik Kejnes arkiv, RA. Att särskilt framhålla är flera brev från ordföranden i Clarté i Lund under Tage Erlanders tid som ordförande i DYG (De yngre gubbarna, Den yngre gubben), Hans Skogshed.

²¹ Kejne hade inledningsvis dvs. 1948/49 uppenbart mycket goda personförbindelser med t.ex. biskop Manfred Björkquist, fångvårdsdirektör Hardy Göransson, justitieminister Herman Zetterberg och polisintendenten Alvar Zetterquist. Under affärens gång utarmas emellertid detta kontaktnät; Kejne (1950) passim och Zetterquist passim. Av samtida tidningsreferat framgår att Hardy Göransson blev upprörd över Kejnes hållning när denne inte ville skriva under uppjörelsen med Quensel. Jmf not 18.

²² I synen på homosexualitet fanns emellertid skarpa skillnader. Ledande socialdemokrater som P. A. Hanson, Gustaf Möller, Tage Erlander, Ernst Wigforss fäste inget avseende vid läggningen. Prästsonen och socialdemokraten Torsten Nothin var emellertid en häftig motståndare och försökte av det skälet underminera Quensels ställning i regeringen. Hållningen mot homosexuella var fortfarande mycket sträng i kyrkliga och frikyrkliga kretsar där bl.a. biskopsbrev tog kraftfullt avstånd från avkriminaliseringen 1944. Kejnes inställning var såuillvida förväntad. Manfred Björkquist och Ingmar Ström förefaller emellertid ha intagit en mer förstående men knappast accepterande attityd. I samtal mellan Manfred Björkquist och Kejne hösten 1949, när Kejne begär att Malmergs venia skall dras in, framgår att Björkquist inte utslöt ett det kunde finnas homosexuella präster inom stiftet men att han utgick från att dessa hade karaktär nog att lägga band på sin böjelse. (Karl-Erik Kejnes arkiv, RA)

sioner. Kejne var folkpartist; visserligen på lägre nivå som nämndeman. Hans chef och förtrogne vid Stadsmissionen, pastor J.W. Johnsson, var emellertid liberal riksdagsman. Affären nådde via honom rikspolitiken och särskilt den liberala pressen. Läser man Tage Erlanders minnen, där han tar upp Kejneaffären rätt ingående, är en hypotes att sammansättningen av Kejnekommissionen i hög grad styrdes av en vilja att nå politisk enighet, vilket emellertid inte lyckades.²³

Till Kejnes maktbas kan slutligen läggas stödet från Vilhelm Moberg och tidningen *Arbetaren*. Här var inte homosexualitet i sig så värdeladdat men däremot kampen mot bl.a. kungamakt och tidigare tyskvänlighet. Detta uttrycktes bl.a. i attacker mot rättssäkerheten där Kejnes mellanhavande med polisen var en av flera affärer. Här blev Kejnes föreställning om en homosexuell liga i maktens korridorer liksom Haijby's uppfattning om Gustav V:s läggning lämpliga verktyg som förenade pastor Karl-Erik Kejne, författaren och samhällsdebattören Vilhelm Moberg, pastor J.W. Johnsson, läkaren Gerda Kjellberg, språkforskaren Björn Collinder, polisen Bengt Resar och andra i kampen mot den obsöleta överheten.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arbetarrörelsens arkiv

August Lindbergs arkiv volym 5; anteckningsbok från Kejnekommissionen

Arkivet för ljud och bild

Hans Villius/Olle Häger "50-tal; del I rättsaffläerna" TV 2 1974-01-17-2100-2140.

Riksarkivet

Justitiekanslerns arkiv serie E III a volym 1338, 1339 dnr 253.

Professor Nils Herlitz arkiv volym 63-64; Dagböcker 1948-55.

Karl-Erik Kejnes arldxr RA 720550.

Kejnekommissionens arkiv RA 322937.

Stockholms tingsrätts arkiv

Mål B 259/1950.

Svea hovrätts arkiv

Mål B 14/1951.

Tryckta källor

Riksdagens protokoll och handlingar Andra kammaren 1951 och 1953.

Intervjuer

Åke Westerberg, Vanadisvägen 22a, Stockholm, den 2/2 1998.

Tidskrifts- och tidningsmaterial

Arbetaren, 1949/50.

Dagens Nyheter, 1949/50.

Expressen, 1949/50.

²³ Erlander(1974) s.182-195. En god möjlighet att nå politisk enighet hade varit att utse J.W. Johnsson (fp) till ledamot i kommissionen. Möjligen ansågs Johnsson stå för nära Kejne. Folkpartiet representerades i stället av justitierådet Nathanael Gärde (fp). Jmf not 8. Folkpartiet skulle senare profilera sig i rättsröteaffärerna, där särskilt riksdagsmannen agronomen och folkhögskoläraren Waldemar Svensson i Ljungskile företrädde partiet. Även partiledaren Bertil Ohlin (fp) stödde Kejne (Villius/Häger, 1974). I Karl-Erik Kejnes arkiv RA finns belägg för viss begränsad personkontakt mellan Kejne och Ohlin.

Fri kritik mot slentrian – byråkrati och diktatur, 1951.

Stockholmstidningen, 1949/50.

Svenska Dagbladet, 1949/50.

Vår kyrka, 1950.

Se 1950

Bearbetningar

Carlsson, Bo Göran, *Religion, kultur och manlig homosexualitet: En emancipatorisk studie*. Skrifter utgivna av Institutionen för religionskunskap Göteborgs universitet 1996:18.

Carlsson, Sigurd (psedonym för Sigurd Tullberg) *Vad vill Kejne? Pastorns verksamhet granskad*. Stockholm, 1950.

Collinder, Björn (Erik Alfred Torbjörn) *Rättsskandalen X: PM till Sveriges folk*. Stockholm, 1951.

– Är rättsrötan ett hjärnspöke? Facit till medborgarkommissionens utredning Stockholm, 1951.

Erlander, Tage, *1940–1949* Nacka, 1973.

– *1949–1954* Nacka, 1974.

Hadenius, Stig/Nilsson, Torbjörn/Åselius, Gunnar, *Sveriges historia*. Borås, 1996.

Hansson, A. Klas, ”Apelsinmannen: en modern sägen.” *Tvärnitt* 1994:2. s. 16–27.

Helén, Gunnar, ”Årets debatter” *När Var Hur: Aktuell uppslagsbok 1951*. Stockholm, 1950. s. 130–135.

Herlitz, Nils, *Tidsbilder: Upplevelser sedan sekelskiftet*. Stockholm, 1965.

Heuman, Maths, *Rättsaffärerna Kejne och Haijby*. Stockholm, 1978.

Justitiekanslersämbetets utredning rörande påståenden om illegal telefonavlyssning i den s. k. Kejneaffären samt vissa påståenden om ledamöter av Kejnekommissionen m. m. Stockholm, 1951.

Johnsson, Johan Wiktor, *Fakta och problem i Kejneaffären*. Stockholm, 1951.

– *Längs vägen: Memoarer från ett långt kort liv*. Lidköping, 1977.

Kejne, Karl-Erik, *Om dessa tiga...* Stockholm, 1950.

– ”Gubbar och gränder”. Uppsala, 1954.

Kjellberg, Gerda, ”Hänt och sant” Stockholm, 1951.

Larsson, Ulf, ”Nils Quensel.” *Svenskt biografiskt lexikon*. Häfte 144. Stockholm, 1996. s. 565ff.

Lindorm, Per-Erik, *Ett folk på marsch 1947–1959*. Stockholm, 1967.

Moberg, Vilhelm, *Fallet Krukmakaregatan: De försvunna polisapperens gåta*. Stockholm, 1951.

– *Att övervaka överheten*. Stockholm, 1953.

– *Det gamla riket*. Stockholm, 1953

– *Otrons artiklar*. Göteborg, 1973,

– *Domaren: En tragisk komedi i sex scener*. Stockholm, 1958.

Möllerström, Sten, ”Årets debatter, Aktuella namn; Kejneaffären” *När Var Hur* 1952. s. 112–121 Stockholm, 1951.

Norberg, Johan, *Motståndsmannen Vilhelm Moberg*. Stockholm, 1997

Nothin, Torsten, *Från Branting till Erlander*. Stockholm, 1955.

– *Regeringsmakt och rättssäkerhet*. Stockholm, 1953.

Nycop, Carl-Adam, *Nyfiken med sting: En tidningsmans memoarer 1944–1965*. Stockholm, 1971.

Quensel, Nils, *Minnesbilder*. Stockholm, 1973.

Silverstolpe, Fredrik (red), ”Dags att avliva myterna kring Kejne- och Haijbyaffärerna! Hotbilden, motbilden, mytbilden.” Studier för en socialistisk sexualpolitik 5. Stockholm, 1982.

Stenberg, Birgitta, *Apelsinmannen*. Stockholm, 1983.

Svenska Dagbladets årsbok. Tjugoåttonde och tjugonionde årgången (Händelserna 1950–51). Stockholm, 1951–52.

Torbacke, Jarl, *Det betvingade ordet: Press- och opinionshistoriska studier*. Stockholm, 1976.

Utredning angående myndigheternas förhållande i den s. k. Kejneaffären m. m; avgiven av en av Kungl. Maj:t tillsatt kommission. SOU 1951:21 Stockholm, 1951.

Zetterquist Alvar, *Kriminalchefen berättar I–II*. Stockholm, 1977.

Zetterberg, Herman, *Rättsröta?* Stockholm. 1953.

NILS QUENSEL (1894–1971)

Konsultativt statsråd 1936–40 och 1953–51 (partilös), president i Kammarrätten 1940–61. I den första socialdemokratiska efterkrigsregeringen handlade Quensel bl.a. kyrkofrågor. Lämnade regeringen i samband med Kejneaffären. I den postumt utgivna *Minnesbilder* (1973) skildrar Quensel bl.a. sin tid som statsråd.

KARL-ERIK KEJNE (1913–1960)

Recensioner

MARILYN YALOM, *Blodsysstrar: Kvinnors hågkomster av franska revolutionen*. Översättning av Margareta Eklöf. Raben Prisma. 1997.

Kvinnorna spelade en viktig roll under Franska revolutionen. De rasande kvinnohopar ur parisproletariatet, som förde Marie Antoinette och Ludvig XVI från Versailles till Tuilerierna och sedan jublande bevittnade kungaparets avrättning, har skildrats med avståndstagande av flertalet revolutionshistoriker från Thomas Carlyle och framåt. Antirevolutionära historiker och konservativa medicinhistoriker har velat förklara revolutionär verksamhet som tecken på galsenskap, särskilt hos kvinnor.

Egentligen är bilden av kvinnorna och Franska revolutionen motsägelsefull. Flera radikala kvinnliga agitatorer som Anne-Joseph Theroigne de Mericourt har blivit legender. Samtidigt vet vi att kvinnor förbjöds att vara medlemmar i politiska klubbar och församlingar, när revolutionen gick in i sitt mest radikala skede 1793–94. Om kvinnor under Franska revolutionen har den feministiska amerikanska historikern Marilyn Yalom, verksam vid Stanford Institute for Women and Gender, givit ut en bok, som måste betraktas som en av de mest angelägna historiska fackböcker som just nu ligger på bokhandelsdiskarna. Den förenar på ett lysande sätt kvinno- och revolutionshistoria under ett skede då det moderna Europa, på gott och ont, föddes.

Yaloms källor utgörs av memoarer och andra minnesanteckningar. Över tusen personer har på något sätt nedtecknat sina minnen från revolutionsåren, minnen som sedan givits ut i någon form av skrift. Åttio av dessa har varit kvinnor. De finns alla upptagna i en annoterad bibliografi i slutet av Yaloms bok. En del av kvinnorna var illiterata och har fått sina hågkomster nedtecknade av andra. Det gäller t.ex. den informant, som överlevd revolutionen allra längst, modistlärlingen Marie-Victoire Monnard. Hon var vittne till de ohyggliga septembermassakrerna 1792 på fångar och präster och dog först 1869 92 år gammal.

Adelsdamer och borgarhustrur, kungavänner och revolutionärer, också de fåtaliga bonde- och arbetarkvinnor som dikterade sina redogörelser, bands samman av en kollektiv mardröm. Där fanns en "överlevnadsskuld" välbekant för dem som överlevde judeutrotningen och Vietnamkriget. Hela tiden är döden ständigt närvarande. Det märks hos Rosalie Lamorlières, illiterat tjänsteflicka åt Marie Antoinette under drottningens sista dagar i fängelset. Här möter vi en annan Marie Antoinette än i operan av Daniel Börtz, som just nu ges på Folkoperan i Stockholm. Här finns

inga skrönor om drottningen utan en realistisk skildring av en ensam kvinna på väg mot giljotinen efter en av historiens mest inkvisitoriska rättegångar där åklagaren, en dåtida Roland Freisler, inte drog sig för någon nedrighet mot "änkan Capet" hur gemen den än var. Det som gör Rosalies berättelse, dikterad 1837, så gripande och trovärdig är de intima detaljerna: drottningens längtan till barnen, hennes sista tallrik soppa och hennes ständiga vaginalblödningar.

Flertalet av memoarskrivarna är aristokrater och naturligt nog fientliga mot revolutionen. Till undantagen hör Germaine Necker de Staël. Hon var dotter till finansminister Jacques Necker, huvudaktör under revolutionens inledningskede, och var gift med den svenske parisambassadören greve Staël von Holstein. Liksom George Sand och Simone de Beauvoir blev hon i sin livstid känd som roman- och essäförfattare och för sina kärlekshistorier. Hon såg fanatismen hos Robespierre som drivkraften bakom Skräckväldets (*La Terreur*) alla brott och såg med avsky på gatans vilda kvinnohopar. Men 1789 års revolution förblev ändå livet ut hörnstenen i madame de Staëls vision av framåtskridande och politisk och social rättvisa.

En som däremot aldrig tog avstånd från Skräckväldet och revolutionens urartning var Charlotte Robespierre, syster till bröderna Maximilien och Augustin Robespierre. En sentida beundrare till "den omudlige" Albert Laponneraye, mötte Charlotte 1828 och gav 1835, året efter hennes död, ut självbiografin. Som Yalom antyder kan det inte uteslutas att Laponneraye gjort tillägg i manuskriptet. Vad vi möter är en ogenerad politisk helgonförklaring, som var avsedd att motväga den långvariga nedsvärningen av Robespierres rykte. Memoarerna slutar också 1794, då hennes berömda bröder avrättades.

Charlotte Robespierre tillbringade sina sista år i en liten lägenhet på rue de la Pitié. Märkligt nog uppar hon, system till "kungamördaren" Robespierre vars tal vid rättegången mot Ludvig XVI påskyndat kungens död, statspension. Pensionen hade beslutats av Napoleon, som hon kände genom brodern Augustin, och bekräftades senare av den återinsatte bourbonkungen Ludvig XVIII." Den glödande republikanen Charlotte Robespierre var villig att ta emot understöd av Frankrikes kungar noterar Yalom.

140 000 fransmän valde landsflykten, frivilligt eller ofrivilligt, i samband med revolutionen. De förklarades som nationens fiender till dess Napoleon utfärdade allmän amnesti 1802. Emigranterna utgör en fjärdedel av Yaloms memoarskrivare. En av de mest fascinerande skildringarna skrevs i fyra band av markisin-

nan Henriette-Lucie La Tour du Pin. Hon var hovdam hos Marie Antoinette, bevitnade revolutionens första skede i Versailles och Paris och bodde sedan under några år med make och barn i Albany, New York. Lucy, som hon kallades, levde och arbetade med byk, bak och slakt som de andra bondkvinnorna i trakten. När hon 1796 återvände till Europa lät hon frige sina husslavar vid en högtidlig ceremoni inför domstolen i Albany. Franska revolutionens bästa ideal, ursprungligen inspirerade av det amerikanska frihetskriget, hade så att säga gått varvet runt.

Franska revolutionens sociologi är komplicerad. I provinsen Vendée förfasades de konservativa bönderna av kungaparets avrättning, ateismen och massmorden på präster. De gjorde gemensam sak med adel och godsägare mot revolutionärerna. Man räknar med att minst 10 000 Vendéebor arkebuserades eller dränktes i prämar på Loire av den blodtörstiga republikanska ledaren Jean-Baptiste Carrier. De tio Vendéekvinnor, som lät nedteckna sina minnen, var alla kontrarevolutionärer. Bondkvinnan Renee Bordereau, känd som Vendées Jeanne d'Arc, får komma till tals i Yaloms bok. När hennes far och 42 andra släktingar mördats av republikanerna fylldes hon av raseri och förtvivlan: "Från den stunden beslöt jag att offra min kropp åt kungen och min själ åt Gud, och jag svor att slåss till döden eller segern."

Yaloms bok visar övertygande hur "den lilla historien", vardagshistorien, gestaltades under Franska revolutionen. Kvinnornas minnen är alltid hoptvinnade med historier om vård, graviditet och barnafödande. Men den visar också något mer och skrämmande, nämligen det avpersonifierade dödandets mentalitet. "Medborgarinnan" Villiers skrev 1794 en pjäs som sattes upp i Dijon. Den hette "Den republikanska modern". Huvudpersonen säger på ett ställe till sina barn: "En aristokrat är inte vår nästa" (*semblable*). Vi skall då komma ihåg att "aristokrat" betydde fiende till revolutionen. Och hon tillade: "Nej, gudskelov, alla dessa ondskefulla varelser, mänsklighetens skam och gissel, är inte vår nästa, och det enda vi är skyldiga dem är förakt, hat och stränghet". När "andra" klassificeras som stående utanför gemensam mänsklighet, är det känslolokala massmordet nära vare sig det sker med giljotin, kulspruta eller gaskammare.

Lars-Göran Tedebrand

EVERT BAUDOU, *Gustaf Hallström: Arkeolog i världskrigens epok*. Vitterhetsakademiens skriftserie Svenska lärde. Stockholm: Natur och Kultur, 1997. 319 s. Ill., personreg.

Hur påverkas en arkeologisk forskare av den tid han verkar i med stora förändringar i samhället, och vilka miljöer och idéer är avgörande i forskarens liv? Vilken ställning hade arkeologin och arkeologerna i det svenska samhället under den första delen av 1900-talet? Hur påverkades arkeologin av den tidens stora politiska idéer? Detta är centrala frågor i Evert

Baudous bok: *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*, en biografi som inte enbart berör en enskild arkeolog, utan även arkeologins utveckling som vetenskap och arkeologin som ideologisk faktor i det svenska samhället.

Gustaf Hallström (1880–1962) avr den förste arkeologen i Sverige som ägnade sig åt samernas förhistoria och lade grunden till kunskapen om Norrlands förhistoria.

Han växte upp i en folkskolelärmiljö på Söder i Stockholm. Fadern var en god historieberättare, som medryckande förtalade legender och myter om vikingarnas liv. Hos Gustaf och hans båda bröder grundlades en känsla för det förgångna och en stolthet över vårt land och folk. Familjen var mycket traditionsbunden och hyllade starkt konservativa politiska ideal. Faderns hade även stort intresse för natur och friluftsliv, vilket Gustaf sannolikt tog intryck av.

Under första hälften av 1880-talet tillbringade familjen somrarna på Adelsö i Mälaren. Adelsö ligger strax norr om Björkö. Björkö/Birka hade vid den tiden kommit att stå i centrum för forntidsintresset genom Hjalmar Stolpes utgrävningar på ön. Familjen brukade ro över till Björkö, och man lekte vikingar på borgberget och i Hemlanden, samt besökte Hjalmar Stolpes utgrävningar i Svarta jorden. Det är möjligt att dessa sommars upplevelser bidrog till att underblåsa Gustafs arkeologiska intresse.

Gustaf Hallström påbörjade sina studier i Uppsala 1900, samtidigt som ämnet arkeologi etablerades vid universitetet. Han intresserade sig tidigt för Norrland och den samiska kulturen. I Nordskandinavien, norra Finland och på Kolahalvön bedrev han omfattande arkeologisk och etnologisk fältforskning. Hallströms första publikationer behandlar de nordskandinaviska hällristningarna, samt samernas och Norrlands förhistoria. Till skillnad från de flesta samtidiga arkeologiska forskare var han en flitig fotograf, och från hans resor i norr finns flera tusen fotografier bevarade.

Men Gustaf Hallströms liv kom även att präglas av något helt annat än arkeologisk forskning. Han hade ett starkt samhällsengagemang och tog aktiv del i händelser under två världskrig.

1915–17 medföljde han och ledde Röda korsets tåg med förnödenheter till krigsfångar i Sibirien. Inför resan skrev han ett brev om hur lätt det hade varit att fatta beslutet att resa, och vilken tacksamhet han kände över att äntligen få göra nytta. När Finska inbördeskriget bröt ut 1918, var Hallström med och organiserade en svensk frivilligkår, Svenska brigaden, i Stockholm.

Hans engagemang sattes återigen på prov, när nazismen fick fäste i Tyskland. Även inom den kulturhistoriska forskningen hade en nazistiskt präglad syn växt fram under 1930-talet, där den nordiska rasen och dess kulturinsatser förhärligades. Det fanns i Sverige en inställning som med tiden skulle leda till problem för många i den akademiska världen.

Källmaterialet visar att Gustaf Hallström sympatiserade med Tyskland utan att vara nazist. Men när

tyckarna anföll Danmark 1940 tog han aktiv ställning mot Tyskland genom att skriva ett upprop för Norges och Nordens frihet. Detta blev dock inte publicerat på grund av det politiska läget.

I början av 1940-talet samarbetade Hallström med den svenska underrättelsetjänsten – mot tyskarna i Norge och Finland. Hallströms ovanliga kunskaper om Nordfinlands och Nordnorges topografi, bebyggelse och folk var av intresse. 1941 och 1942 reste Hallström dit, under förespeglning att han skulle studera den samiska kulturen. Istället dolumenterades terräng, befästningar och vägar ur ett militärt perspektiv.

Hallström var anställd vid Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum under större delen av sitt yrkesverksamma liv. Dock ansåg han att ämbetsutövningen berövade honom hans personliga och vetenskapliga frihet. Hallström arbetade gärna ensam och följde en egen inriktning inom sin forskning, trots att andra strömningar gjort sig gällande inom den svenska arkeologin. Hallström ville leva sig in i de nordliga folkens levnadssätt. Det var främst därför han gjorde sina skidfärder från Övre Norrland till Norra Ishavet i mitten på 1920-talet.

Hallström visar originalitet i sin förmåga att sammanställa kulturantropologisk/etnologisk forskning, arkeologiska undersökningar och ett ekologiskt synsätt, som är särskilt tydlig i publikationerna rörande sentida och forntida samisk kultur. Detta synsätt fick inte någon omedelbar efterföljd i Sverige. Baudou gör anmärkningen att Hallström läser terrängen och boplatserna som en text. En ansats som tillhör en långt senare arkeologisk forskning.

Genom det rika källmaterial som finns bevarat om Gustaf Hallström söker Evert Baudou inte enbart skapa en forskarbiografi om en forskares liv och verk, utan även en s.k. existentiell biografi med inriktning på att söka en människas personliga liv, hennes moraliska hållning och intentioner.

Biografien har en bestämd inriktning mot Gustaf Hallström och den arkeologiska kretsen. Tolkningen av det arkeologiska materialet är ett av de mest grundläggande och diskuterade problemen i den arkeologiska forskningen i vår tid. Alla arkeologiska fynd tolkas och sätts in i kulturhistoriska sammanhang. Men tolkningen är ingen självständig och fristående process utan är i högsta grad beroende av tidens idéströmmar. En del idéer väljer man, andra tar man till sig omedvetet, men hur allt sedan formas i det arkeologiska sammanhanget är beroende av arkeologens bakgrund. Det blir således lika viktigt att studera arkeologerna i dessas samtida samhällssammanhang, som fyndens forntida sammanhang.

Genom dessa biografiska perspektiv öppnas en fantastisk skildring av Gustaf Hallström och dennes samtid. Man fortsätter läsningen efter öppningskapitlet med höga förväntningar, och man blir inte besviken. För biografien är en mycket känslig beskrivning av en arkeologs liv i både i samhällslivet och den arkeologiska vetenskapskretsen. Som arkeolog känner man igen sig i Gustafs entusiasm över fältarbetet och känslan av frihet, i kontrast till instängdheten på kontoret och

GUSTAF HALLSTRÖM på färd mot Norra ishavet vårvintern 1916.

längtan ut i fält. Man känner även igen vandan över det enformiga rapportarbetet och hotet om ekonomiska problem. Man fylls av beundran inför denne mans entusiasm och enorma arbetsinsats; tyngden i hans arkeologiska upptäckter och hans djupa engagemang i världskrigen.

I biografien porträtteras även Gustafs två bröder, Gunnar och Ivar. Även dessa två valde ovanliga och äventyrliga yrken. Gunnar var konstnär och verkade framför allt på Björkö. Ivar deltog i krig världen över och blev generalmajor på den vita sidan i det ryska inbördeskriget. Tillsammans speglar de tre brödernas dramatiska levnadsöden delar av det svenska samhällets utveckling under åren 1880–1960.

I biografien varvas uppgifterna om huvudpersonens liv med kapitel som behandlar den arkeologiska forskningens utveckling i Sverige från tiden kring sekelskiftet 1900 och fram till mitten av 1900-talet – både med avseende på arkeologins utveckling som universitetsämne och som en gren i den statliga organisationen inordnad i ett ämbetsverk. Dessa kapitel står som en intressant bakgrundsinformation till de idéströmmar som omgav Gustaf Hallström.

Det jag saknar i denna mycket fina biografi är Gustaf Hallströms egen familj: hans hustru och barn. Familjen hade under långa tider stora ekonomiska problem, den äldsta dottern avled 1920, äktenskapet hade kriser, vilket måste vara händelser som hade stor betydelse för Gustaf Hallström. Dessa händelser beskriver Baudou, men porträtten av hustrun Astrid och barnen är inte tillräckligt detaljerade som de av bröderna och föräldrarna.

Evert Baudous biografi som Gustaf Hallström är en

mycket fin skildring av en människa som drev starka moraliska ställningstaganden under världskrigens epok. Hallström undvek inte de avgörande politiska frågorna utan ingrep aktivt efter sin övertygelse. Forskningen var inte viktigast, utan viktigast var att leva som en fri människa.

Maria Hallesjö

LARS OTTO BERG, ed., *Carl Pipers och Carl Gustaf Rehnschiölds mottagna brev 1709–1713*. Handlingar del 20. Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1997. Ill., person- och förbandsreg. 191 s.

Av 1800-talet storslagna urkundsutgivningsprojekt har ett par av de viktigaste havererat. Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling utkommer icke längre av trycket, ej heller Svenska riksrådets protokoll. Dock fortskrider utgivningen av Svenskt diplomatarium, och riksdagens förvaltningskontor avser att påskynda befodran till trycket av ståndstidens handskrivna riksdagsprotokoll. Dessutom är Kungl. Samfundet för utgivandet av handskrifter rörande Skandinaviens historia, stiftat 1815, i hög grad verksamt. Samfundet som tidigare gett ut serierna handlingar rörande Skandinaviens historia (1816–1860) och Historiska handlingar (1860–1979) utger sedan 1972 serien Handlingar. Serien har stor bredd både ämnes- och tidsmässigt. I den ingår även Raven van Barnekows fögderiräkenskaper från 1360-talet likväl som general Carl August Ehrensvärds dagboksanteckningar 1938–1957. Utgivningen 1995–96 utgjordes av riksrådet och landshövdingen Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661 (genom Arne Jansson; rec. i *PHT* 1996, s. 123 f.) samt *Vadstena-diariet* (genom Claes Gejrot). Nu föreligger *Carl Pipers och Carl Gustaf Rehnschiölds mottagna brev 1709–1713*. Utg. Genom Lars Otto Berg.

Den kvalificerade urkundsutgivarens mödor och omsorer får sällan den uppmärksamhet de förtjänar, men Lars Otto Bergs edition är del av en intresseströmning som den är väl ägnad att förstärka. Under 1990-talet har nämligen märkts ett förnyat intresse för Stora nordiska krigets krigsfångar. I Karolinska förbundets årsbok 1990 återfinns Bengt Claréus' uppsats om fångar och fångutväxling efter kriget i Skåne 1709–1710. Andra delen av trebandsverket Närkes militärhistoria (*Krigsmakt och bygd*, 1997) innehåller Gustaf Jonassons uppsats om utländska krigsfångar i Örebro län under Stora nordiska kriget. Och på den institution där Lars Otto Berg tidigare var chef, nämligen Landsarkivet i Uppsala, har 1998 visats utställningen "Orostider i Uppland. Stora nordiska kriget 1700–1721 speglat i länsstyrelsens arkiv". Där har åskådliggjorts både villkoren för de i Uppland inkvarterade krigsfångarna och försöken att hjälpa fångna svenskar. När nu en central källsamling rörande de svenska krigsfångarna i Ryssland – och de ryska i Sverige – utgivits på ett sakkunnigt sätt, bör detta rimligen stimulera fortsatt forskning.

Karl XII:s närmaste män vid tiden för slaget vi

Poltava i juni 1709 var fältmarskalken greve Carl Gustaf Rehnschiöld, vilken förde den svenska armén under kungens febersjukdom, och statsrådet m.m. greve Carl Piper, som var chef för fältkansliet. Bägge tillfångatogs under slaget. Piper avled i fångenskap 1716, medan Rehnschiöld utväxlades 1718 och återvände till Sverige. Mellan de kungliga råden Piper och Rehnschiöld rådde sedan gammalt ett spånt förhållande, men under åren 1709–1714, då de båda vistades i Moskva, samarbetade de till sina fångna landsmäns fromma. Denna hjälpverksamhets kanslifunktion har av efter-världen kallats "fångförvaltningen" eller "fångkontoret", men hade i samtiden inget namn.

Ledande i arbetet var uppenbarligen den rutinerade skrivvarken Piper. Avskriften av en av honom 1709–1714 förd kanslidagbok återfanns 1905 i Griefswald av historikern, politikern och ämbetsmannen Ernst Carlson och utgavs av denne året därpå i Kungl. Samfundets serie Historiska handlingar (del 21:1). Carlson konstaterade att Piper också fört ett registratur över utgående skrivelser. Ett brottstycke därav fanns i rikssarkivet. Med hjälp av i Sverige befintliga brev och koncept av Piper och Renschiöld kunde registraturet i huvudsak rekonstrueras, och "fångförvaltningens" utgående brev utgavs av Per Sörensson i Historiska handlingar (del 21:2) år 1911. När Lars Otto Berg nu vidareför Carlsons och Sörenssons utgivningsarbete är det fråga om brev, som från olika håll sändes till Piper och Rehnschiöld under deras tid i "fångförvaltningens" ledning.

Från Carl Pipers gods Ängsö i Västmanland kommer ett privatarkiv, numera förvarat i Rikssarkivet, som på 1960-talet ordnades och förtecknades. Därvid uppmärksammades en bunden volym med brev till honom och fältmarskalken Rehnschiöld, dagtecknade mellan augusti 1709 och mars 1713. Löst inlagda i bandet finns handlingar som upprättats senare, däribland ytterligare ett brev till "fångförvaltningen" avsänt i oktober 1713 och ankommet i mars 1714. Det är denna volym, jämte de däri inlagda handlingarna, som nu utgivits av trycket. Hur breven hamnat på Ängsö är okänt. I december 1714 förvisades Piper från Moskva till S:t Petersburg, där han utsattes för hård behandling. Detta skedde som repressalie för att ryska krigsfångar förts bort från Stockholm, kanske p.g.a. Pipers motspänstighet i förhandlingar med ryssarna. Möjligen har han i samband med dessa handlingar låtit smugla hem breven.

Breven utgörs huvudsakligen av officiella skrivelser rörande fångutväxling och fångunderhåll, större delen med svenska myndigheter och befattningshavare som avsändare. Utöver skrivelserna finns också andra handlingar, däribland Karl XII:s fullmakt för Piper att handha fångarnas utväxling, daterad Bender den 7 augusti 1709. Denna fullmakt är avfattad på latin. En skrivelse från ryske kanslern greve Gavriil Golokin finns både i ryskt original och i tysk översättning. Återstående brev och deras bilagor är avfattade på tyska eller svenska, med en viss översikt för tyskan. Att svenska brevskrivare skulle skriva på tyska till

Piper och Rehnschiöld var ett ryskt krav för att man lättare skulle kunna ta del av skrivelserna. På baksidorna till många av dem finns antecknat att de granskats av ryssarna innan de lämnats fram. F.ö. är det bara en brevskrivare som varken är svensk eller ryss, nämligen Charles Goodfellow, engelsk konsul i Moskva. Goodfellow, som skriver på tyska, önskar i juni 1711 Pipers hjälp med att återfå ett penninglån till översten Fritz Wachtmeister. Han nämner i brevet sin ”vorige Schriefftliche aufwartung”, som inte ingår bland de bevarade breven

Misstänksamheten mellan svenskar och ryssar var stor. Verkliga eller påstådda förgripelser mot fångna landsmän möttes genast med motåtgärder. Ändå återspeglar ”fångförvaltningens” inkomna brev ett civiliserat förhandlingsspel. Det är värt att understryka inte minst med tanke på parternas tidigare övergrepp mot varandra, exempelvis svenskarnas massaker på fångna ryssar efter Rehnschiölds seger vid Fraustadt 1706. Intressanta är handlingarna ang. gardeslöjtnanten, sedermera riksrådet, Arvid Posses utväxling mot ryske kaptenen Vasilij Sokolnikov (s. 120 ff.). Av rådets skrivelse till Piper och Rehnschiöld 13 juli 1711 framgår att Posse sedan några dagar befann sig i Stockholm på permission. Posse hade avlämnat en skriftlig försäkran att återvända inom sex månader, om han inte på något vis kunde utväxlas inom denna tid. Dessutom hade generalmajorerna Roos och Creutz måst gå i borgen för honom. Solonikov i sin tur hade redan i maj 1710 rest hem på villkor att inom ett halvår åter inställa sig i Stockholm, såvida han inte kunde förmå tsaren att frige just Arvid Posse. Även han hade avgett en skriftlig försäkran och fått ”caution” av en fången förman. Eftersom Sokolnikov inte återvänt ansåg rådet att villkoret för Posses frigivning redan var uppfyllt. Denna utväxling hade således sina komplikationer, men den illustrerar att det fanns vedertagna rutiner för en humanitär hantering av fångutväxlingen. Något för våra civiliseringshistoriska forskare att studera närmare?

Skrivelserna till Piper och Rehnschiöld nämndes för första gången i litteraturen genom Karl Arvid Kling-spors och Bernhard Schlegels bok om Ängsö slott (1877). Lars Otto Berg konstaterar emellertid, att den ende äldre forskare som utnyttjat breven synes vara Carl von Rosen. Det är i hans innehållsrika men, som Berg framhåller, ”tämligen föga använda” arbete *Bidrag till kännedom om de händelser, som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall* (1936). Två vetenskapliga studier, påpekar Berg, tar upp mycket av Pipers arbete med krigsfångarna. Det är Per Sörenssons uppsats ”Grefve Carl Piper och svenskarna i ryska fångenskapen” (Karolinska förbundets årsbok 1912) – lägg märke till att Sörensson året innan gett ut ”fångförvaltningens” utgående brev – och Helge Almquists uppsatser om de ryska fångarna i Sverige och de svenska i Ryssland (Karolinska förbundets årsböcker 1942–1945). Ingen av dessa forskare har använt Ängsöarkivets Piperbrev. Breven utgör alltså inte bara en för den karoliska krigsfångeforskningen central källa,

de är också föga nyttjade. När de genom Lars Otto Berg uttytts, kommenterats och försetts med register, har kommande forskning gjorts en stor tjänst.

Björn Asker

THORBJÖRN FÄLLDIN/ARVID LAGERCRANTZ, *En bonde blir statsminister: Thorbjörn Fälldin samtalar med Arvid Lagercrantz*. Stockholm: Bonniers, 1998. III. 341 s.

I mina ögon är Thorbjörn Fälldin en både intellektuellt och moraliskt ovanlig rese i svensk politik. Det förvånar inte att han hade högst IQ vid mönstringen. Hans överblickande medvetenhet, hans sammansatt-het som han förmår att uttrycka koncist, ofta med en ironisk knorr, paras med en sällsynt prövande hållning. Jag får intrycket av denna fångslände samtalsbiografi, att han genom läsning och samtal brett sätter sig in i allt som är relevant för fattande av beslut som kommer till dessa efter moget övervägande. Sedan står han vid dem. Avsteget – sveket – ifråga om Bar-sebäck II framtvingades av ett dilemma: antingen tillsammans med borgerliga bröder äntligen bryta socialdemokraternas regeringsinnehav eller stå vid löftet att aldrig dagtinga i fråga om kärnkraften.

THORBJÖRN FÄLLDIN, centerpartiets ledare 1971–85, tecknad av EWK.

Hans senare fasthållande av villkorlagen för all kärnkraftshandtering, hans anslutning till Hannes Alfvéns syn på kärnkraften visar, att han har fast fotfäste för sin hållning. Fällidin är så långt ifrån en svikare eller vingelpetter någon kan vara. Även vi som anser att kärnkraften skall utnyttjas så länge intet miljövänligare alternativ står till buds måste inse att hans farhågor är rationellt grundade och uttryck för en högst respektabel samvetshållning. Fällidin är på en gång helgjutten och komplicerad. Helgjutten i sin värderings-samhörighet med den miljö där han har sin uppväxt: en småbrukarson från Högsjö med fäderne- och moderneärvd frihetlig individualism och bondsk nitältskan om äganderätten, bolags- och kommunisthotad. Lättänd i vrede, behärskad, är han mot all flockmentalitet. När han 1950 efterträder fadern i Högsjö kommunalfullmäktige, läser han lagen bokstavligen och därefter bildligen för länsarkitekt, landshövding och generaldirektör.

Han är av födsel och fostran en rese, faller aldrig i farstun för någon, därför att han tagit reda på vad som finns innanför farstun. Det är ena sidan av hans Ramviksmetod: att bemöta expertisen genom att göra sig till autodidakt expert. Den andra är att han slugt utnyttjade sin saktmodiga sävlighet i vetenskap om att det gick hem i duellerna med Olof Palme. Klok eftertanke i lugnt tempo kontrasterar fördelaktigt mot ettrigt kulsprutesmatter. Fällidin frågar sig inför svåra avgöranden vilken reventy den skogs- eller lantbrukande ådalingen kunde ha av det som bestämts. Hans tänkande präglas av en pendling mellan idéer i stort och den möjliga tillämpningen i det lilla, i praktiken. Han tycks mig just besitta vad John Landquist avser med det judiciösa omdömet, det som är en teknisk eller metodisk frukt av varaktigt, noggrant och idogt manuellt och/eller intellektuellt arbete. Det är den formella bildningens kärna, en transfer (överföring) av både förståndsmässig och karaktärsässig art.

Här berättas om tvåårsperioden i riksdagen 1958–1960, återkomsten 1966 (till första kammaren), vice ordförandeskapet i centern 1969 under den sig lätt distancerade men renhåriga Gunnar Hedlund och partiordförandeskapet vid dennes avgång 1971. Det innehade han sen fjorton år, tills han skamlöst fick foten per telefon av valberedningens ordförande och bakom häckande och hukande skamgrupp. På sätt och vis ett stilenligt slut på en storstilad tillskuren reses avundade karriär.

Mest handlar förstås boken om de politiska turerna före och efter 1976. Men förvånansvärt mycket annat finns med av privat eller halvprivat natur, uppväxten, idrottsintresset, studierna, föreningsumgänget, resorna, kärleken, till hembygd och familj, den föga kärleksfulla relationen till den svärbegriplige Palme. Denne hade bl.a. fått för sig att Fällidin inte var hederlig – i själva verket Fällidins kardinaldygd!

Det har av någon anmälare framhållits att biografien håller måttet politiskt i beskrivningen av den rävsax Fällidin och medagerande fastade i, då de inte "nådde ända fram" men är undflyende i teckningen av Fällidin,

inte tillåter honom att ge en bild av sig själv. På den punkten har jag en avvikande mening. Morfar och morbröder gjorde honom tidigt aktpågiven på fantasirik och åskådlig ångermanländska.

Genom sina rappa repliker och genom sin observans av det språkligt träffande i andras, genom sin medvetenhet om metaforers laddade innebörd och sin egen förmåga att friska upp slitna bilder visar Fällidin en avancerad stilistikers insikt, något som rimmar väl med hans intellektuella utrustning i övrigt. Fällidin, den genomhederlige, skvalar aldrig i omtal om andra personer, psykologiserande är honom främmande. Men sakliga personbeskrivningar i förening med dialogreferat och därtill fogade, träffande bilder upplyser mer än hekatomber av psykologiskt prat.

Jag avhåller mig avsiktligt från beläggande citat. Läsaren skall beredas tillfälle att njuta den även språkligt rikt begåvade Fällidin på egen hand. Att det är bäst har hans insiktsfulla intervjuare förstått.

Gunnar på Lidarände, som Fällidin både en fridens och en stridens man, förråddes av hustrun Hallgerd, som vägrade ge honom en sträng ur sitt hår till bäge.

Solveig, Thorbjörns hustru, hyllas för sitt aldrig sviktande stöd. Men en flock ger honom "foten".

I Heidenstams dikt om Gunnar på Lidarände är Gunnar "en ensam man". Kring hans stråt har länge smugit "den avund, vilken är berömmets skugga". Storman Thorbjörn har ännu många hedrande uppdrag, en älskad familj och hembygd. Med fasta tågor är han förbunden med denna och mitt i sin rörlighet (och humor) nog den ende som, *mutatis mutandis*, skulle kunna göra Gunnars ord till sina utan att det skulle låta flåspatetiskt:

Han talte sakta: – Fager blommor liden.

Hon aldrig tycktes mig mer fager förr.

Min gula åker väntar skördeiden.

För mig finns ingen väg från hemmets dörr.

Bo Magnusson

EVA HELEN ULVROS, *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880*. Historiska Media, Lund 1998. 269 s., ill.

Ett släktarkivs rika brevsamlingar ligger till grund för en bred och innehållsrik kulturskildring av historikern Eva Helen Ulvros, som 1996 disputerade på avhandlingen *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*. Samma ämnesområde behandlas i *Kärlekens villkor*, som på ett plan är en livfull krönika över en välbärgad köpmansfamilj i Blekinge, men samtidigt på ett mera allmängiltigt plan blir till en spegling av det samhälle familjen levde i och detta samhälles gradvisa förändring under 1800-talets lopp. Framställningen, som tar sin början i det sena 1700-talet, fokuserar på tre kvinnliga medlemmar av släkten. Vi möter inledningsvis grosshandlardottern *Bernera Santesson (1781–1814)* just när hon lämnat flickpensionen i Växjö och kliver ut i vuxenlivet för att göra ett klokt

gifte. Lämpliga friare saknas alls inte, men Bernera tvekar länge. Efter en ur familjens synvinkel olämplig förälskelse i en italienare vid namn Casanova (!) gifter hon sig 27 år gammal med en köpman från Stockholm, Johan Ulric Winberg. Sex år och fyra barn senare dör Bernera i sviterna efter den sista förlösningen. Johan Ulric gifter snart om sig med en tjänstemannadotter, *Helena Långren* (1791–1857), som föder honom ytterligare fyra barn. Det Winberg-ska handelshuset är framgångsrikt och familjen kan hålla sig med både ståndsmässig bostad i Karlshamn och en lantegendom utanför staden, där Helena är flitigt verksam i hushåll och jordbruk. Berättelsen går till sist vidare genom Helenas och Johan Ulrics dotter *Carolina Winberg* (1815–1882). Carolina förlover sig i unga år, men sedan fästmannen dukat under för lunginflammation innan bröllopet hinner bli av lever hon ogift livet ut. Den bevarade korrespondensen tecknar bilden av en språkkunnig kvinna med starka intellektuella intressen.

Ulvros väver skickligt samman talrika citat ur familjen Santesson-Winbergs brev med kortfattade förklaringar och tolkningar som placerar människornas handlingar och tankar i ett större historiskt sammanhang. Brevens innehåll och skribenternas sätt att uttrycka sig föranleder intressanta om än något fragmentariska utblickar mot olika aspekter av det dåtida samhället – politiskt, socialt och kulturellt. Så redogörs t.ex. för utbildningen för flickor, synen på sexualitet och tidens brevkultur. Därtill lämnas upplysningar om en mängd mer eller mindre vardagliga företeelser i människornas liv, bl.a. hur postväsendet var organiserat, brunnsdrickningens särskilda ritual liksom fakta kring de fruktade farshoterna kolera och smittkoppor. En föredömlig, kapitelvis indelad litteraturlista underlättar fördjupade studier för den intresserade. Som läsare noterar man vidare med intresse detaljer som tycks minska avståndet mellan människor då och nu och som ibland kullkastar förutfattade meningar. Bernera Santessons ihärdiga beundrare Carl Rappe berättar i ett brev från 1797 att han ”håller nu på med ett arbete som jag skall kalla min Juhlklapp ... Jag sticker mig själv, ett par strumpor”. Hennes make Johan Ulric visar senare stort engagemang för småbarnsvård och amning. Den gängse bilden av borgerlighetens kvinnor som syslölösa salongsvarelser visar sig dessutom dåligt stämma med verkligheten i självhushållningens tidevarv, där Helena Winberg och hennes gelikar har ansvaret för byk och bak, slakt och syltning. Ur mängden av bakgrundsfakta utkristalliseras emellertid även en djupare analys, där det centrala temat är kvinnans manöverutrymme i tidens borgerliga kretsar och hennes relationer till sin omgivning. Möjligheterna till utbildning och egen försörjning var små, och hon förväntades – stick i stäv med de romantiska ideal som då bredde ut sig – snarare gifta sig med förstånd än av kärlek. Skillnaden mellan den gifta husmoderns relativa auktoritet och ogifta hemmadöttrars utsatta position blir tydligt illustrerad i släkten Santesson-Winbergs kvinnoöden. Den som husfru stadgade Helena Winberg kontrasteras mot den ogifta dottern

Carolina, som uppenbarligen inte är tillfreds med sin lott som omyndig andrarangsmedborgare, förmenad rätten att studera och resa. Märkligt är dock att hon, i likhet med sina medsyster, ändå poängterar sin egen ringare betydelse. I Carolinas brev förekommer ofta påståenden som ”... jag intet har att säga som förtjenar att vetas”, medan svägerskan Henriette Schmidt i brev till sin man beskriver sin syn på hur könen förhåller sig till varandra på följande vis: ”...ty hvad kunna vi vara för stöd för Er? Ni är ju stammen, hvarvid de svaga rankorna stödjä sig, hvarom de slingra sig”. Problematiken kring tolkning av brev och dagböcker från en äldre tid uppmärksammas, liksom etiska frågor vid användning av personnära material av denna typ.

Kärlekens villkor är en välskriven historia. Den lite missledande titeln förbryllar dock. Visserligen är kärleken ett återkommande tema, men boken sträcker sig trots allt över ett betydligt större fält. Författaren säger i förordet att det var ett nöje att skriva boken – det är även ett nöje att läsa den.

Lena Ånimmer

GEORGES DUBY, *Makten och kärleken: Om äktenskapet i feodaltidens Frankrike*. Övers. Britt-Sofi Isaksson och Michael Nordberg. Stockholm: Atlantis, 1998

Den epok som länge lämnade sämst eftermäle var medeltiden. Perioden skildrades som mörk. Invånarna hade svälten som ständig följeslagare och livegenskapen kättrade människan till torvan. Kulmen på eländet kom vid mitten av 1300-talet då Svarta döden (Digerdöden) grasserade och skördade en tredjedel av Europas dåtida befolkning.

Senare tids forskning har i stort vederlagt denna dystra bild av medeltiden och pekar istället på dynamiken och framåtskridandet som inträffar under perioden. Under den tidiga medeltiden drevs människor av lusten att röva och nödvändigheten av att skänka bort eller köpa lojalitet. Den antika världens lyx hägrade och invaggade många människor i en förhoppning om ett flärdfullt liv, men rövertågen blev snart olönsamma. Här fick godset större betydelse. Tekniken utvecklades med fler inslag av järnverktyg och antalet dragdjur ökade. De tekniska innovationerna förbättrade böndernas arbetssituation och stimulerade produktiviteten. Samtidigt ökade med teknikens hjälp antalet nyodlingar av tidigare relativt otillgängliga marker. De livegna lämnade i allt större utsträckning godsen. Feodalherrarna tvingades att bli allt mer rädda om sin arbetskraft. För att knyta de livegna närmare godset byggdes bl.a. kvarnar, där dessa fick mala sin säd mot en penningavgift. I denna veva erlades även rätten (arrendeavgiften), i rena pengar. Den europeiska ekonomin upplevde således ett uppsving mellan 600- och 1200-talen; det feodala systemet luckrades successivt upp så att de livegnas tyngande börda lätade. Detta är en förhållandevis ljus bild av det medeltida samhället; en bild av förnyelse och utveckling träder fram.

Ytterligare ett bidrag i denna genre är den franske medeltidshistorikern Georges Dubys bok *Makten och kärleken: Om äktenskapet i feodaltidens Frankrike*, som kommit ut i nyutgåva på Atlantis förlag. Redan 1981 publicerades den i Frankrike och 1985 kom den för första gången ut på svenska, då på Norstedts förlag.

Den centrala frågan för Duby är hur äktenskapet omvandlas till en institution. Kyrkans syn på äktenskapet är nämligen inte densamma under hela medeltiden. Duby skriver om äktenskaps historia som en maktkamp mellan kyrkan, feodalsystemet och kvinnorna. Till en början fram till ungefär 1000-talet var kyrkan måttligt intresserad av äktenskapet. Det förknippades med människans "låga" sexuella drifter och påverkade ett rent andligt liv. På så sätt blev äktenskapet en privatsak. Alla människor, både kungar och gemene man, fick ha sexuell umgänge inom eller utanför äktenskapet, och de flesta valde bort giftermål. Också präster fick ha sex – celibatet var frivilligt. Varför var kyrkan före 1000-talet så frimodig i sin inställning till äktenskapet?

Kanske låg här ett gemensamt intresse mellan stat och kyrka. Under tiden fram till 1000-talet hände mycket som svetsade stat och kyrka samman. De germanska stammarna mötte ett sönderfallande imperium och en växande och vital kyrka. Germanernas brist på erfarenhet av statliga angelägenheter utnyttjade kyrkan. Den stärkte sin makt, och ett kristet samväldie tog form. Detta samväldie hotades under tiden före 1000-talet av angrepp från vikingar i norr och muslimska sjörövare i söder, vilket ytterligare svetsade den andliga och världsliga makten samman. Mot denna bakgrund framstod troligen kampen om äktenskapet som en underordnad angelägenhet. För adeln var ju friheten att välja bort äktenskapet betydelsefull. Adelsmännen kunde om kvinnan de valt visade sig ofruktbar, lätt välja en annan. De kunde också välja ett bättre ekonomiskt byta om tillfälle gavs. Kyrkan behövde adelns militära skydd av den ansamling rikedomar som feodalherrar efter sin död ofta gav till kyrkan och som nu var hett villebråd för rövare från norr och söder. Denna intressekoalition kan mycket väl ha bidragit till kyrkans ointresse.

Under 1000-talet förändrades successivt kyrkans synsätt och värderingar på äktenskap och sexualitet. Kyrkans män reste krav på fasta regler som omfattade hela samvaron mellan könen. Denna offensiv hämtade näring ur Bibeln och drevs ytterligare framåt av "kättarrörelsen" som ifrågasatte hela kyrkan. Kättarna fördömde äktenskapet som "en köttlig historia", alla andens representanter skulle hålla sig borta från allt detta "smutsiga" och syndfulla i livet. Präster som hade konkubiner och adelsherrar som ville slippa äktenskaps tvingande principer gav kättarna sitt stöd, men kyrkans ledning ville befästa sin maktställning; medlen att nå målet blev att man stramade upp kravet på celibat för präster och ritualiserade relationerna mellan könen.

Motståndet från aristokratin hårdnade. Vilhelm Erövraren föddes i en fri förbindelse och kallades därför av sina vedersakare för Vilhelm Bastarden, men

bland de egna var han lika legitim som alla andra. Aristokratin höll sig ofta med konkubiner och adelsmännen ville behålla denna frihet. Striden slutade med en kompromiss. Kyrkan fick rätt att viga och legitimerade därmed aristokratin arvingar, men kyrkan gav på vissa punkter efter; man visade viss förståelse för den världsliga maktens köttliga behov. När väl äktenskapet etablerades som institution under 1000-talet blev resultatet en konsolidering av feodalismen. Georges Duby visar hur kampen kring relationen mellan könen driver det medeltida samhället i riktning mot ökad feodalism.

Lars-Erik Hansen

GUNNAR RICHARDSON, *Torsten Rudenschöld: Samhällskritiker och Skolreformator*. Stockholm: Carlssons bokförlag, 1998. 218 s. inb.

Torsten Rudenschöld (1798–1859) hade en rad spridda verksamheter bakom sig, innan han gjort sig omtalad som samhällsreformator och originell pedagogisk tänkare. Född greve, men i en fattig familj, såg han dagens ljus i Vämland. I unga år kom han till Uppsala, men fullbordade aldrig sina juridiska studier. I stället ägnade han en period av sin yngre mannaålder åt krigsmakten som officer. Därefter var han förvaltare, anställd av Uddeholmsbolaget under några år. Det var under denna tid hans samhällseliga patos började träda fram. I ett långt och uppmärksammat anförande vid Uddeholms bolagsstämma 1833 påtalade han den nöd som många av de anställda tvangs leva under. Friheten att antaga eller förkasta de villkor som företaget erbjöd var illusorisk, eftersom andra utkomstmöjligheter inte fanns på mils avstånd. Rudenschöld föreslog förbättrade arbetsvillkor, eftersom både bolaget och de anställda skulle vinna på en sådan omläggning av företagens attityd. Folkets moraliska nivå skulle dessutom med all sannolikhet höjas.

Även om Rudenschöld inte vuxit upp i välbeställd rikedom, hade han ändå erfarenheter från en tillvaro med herrgårdsnöjen, studentliv och officersbaler. Den nöd som han i egenskap av förvaltare med egna ögon kunde se under sina tre år i Uddeholmsbolagets tjänst var delar av en annan värld än den han tidigare rört sig i. Sannolikt erhöll han under dessa år avgörande impulser för sitt samhällseliga patos – en vilja att ändra på förutsättningar och villkor så att också de sämst ställda kunde få större del av livets goda. "Min bittra erfarenhet af Livvet har i min själ upptändt en eld, som för hvarje dag eller år ökats", skrev Rudenschöld till vännen J.G. Richert 1842.

Efter ett misslyckat försök att ägna sig åt jordbruk under 1840-talets första år, kom Rudenschöld att för resten av livet syssla med undervisning, reformtänkande inom pedagogiken och strävan att förändra samhället i stort. Hans från trycket utgivna skrifter *Tankar om ståndscirkulation* (1845) och *Tankar om ståndscirkulationens verkställighet* (1846) pläderade för en annan tingens ordning i det svenska samhället än den som var

TORSTEN RUDENSCHÖLD

för handen. Rudenschöld månade om en ökad rörlighet mellan stånden men uttryckte aldrig sympati för tanken att ståndsskillnaderna skulle utplånas. Han ivrade för vad som med ett missvisande namn kallats "ståndscirkulation" men motsatte sig "ståndsnivellering". En social elit behövdes: Herrskapsklassens bestämmelse bestod i att vara "den stora menighetens ledare till andlig upplysning och ädelhet samt till lekamligt välstånd". Att utnyttja en privilegierad ställning till sinnliga njutningar eller sysslolös vällevnad var att förskriva sig åt "lyxens landsfördärliga och människoförsoffande smitta". Ett antal flärdfrihetsföreningar tillkom under 1800-talet. Rudenschöld verkade för svensk del som en viktig inspiratör för dessa.

Att historikern Gunnar Richardson nu skrivit en biografi över Torsten Rudenschöld hänger rimligen samman med denne samhällskritikers insatser just inom skolans och undervisningens områden. Richardson är sedan länge känd som framstående skolforskare och utbildningshistoriker, dessutom själv pedagog av facket. Rudenschöld, hans insatser och öde, har inspirerat Richardson att åstadkomma en välskriven och behändig biografi, buren av kunskap och engagemang. Att just Rudenschöld fångat intresset beror säkert på den avgörande roll denne spelat för folkskolans uppbyggnad och genomförande under ett kritiskt skede på 1850-talet, ett årtionde efter riksdagsbeslutet 1842 om införandet av en allmän skola. Rudenschöld hade på Läckö slott och på Källandsö inrättat skolor, där barn skulle lära sig läsning och katekes. Hans metoder skilde sig fördelaktigt från rådande system med s.k. växelundervisning enligt lancastermodellen, ett system där elever i klasser på över hundra kunde drillas samtidigt av en enda lärare, ibland med hjälp av äldre elever, kallade monitörer. Rudenschöld differentierade efter ålders- och kunskapsnivåer, och hade dessutom mindre klasser. Nybörjarna undervisades av en 16-årig hjälplärare: lågstadiet som skolform och lågstadieläraryrket hade därmed frambragts.

Genom goda kontakter med styrande kretsar i Stockholm utverkade Rudenschöld så småningom att han blev anställd som resande skolinspektör. När riksdagen beslöt om införandet av allmän folkskola 1842 hade man räknat med att det hela skulle vara möjligt att genomföra under loppet av fem år. Men mycket återstod att göra: utbildning av folkskollärare, byggande av skolhus, framställande av vissa hjälpmedel till undervisningens främjande, gångbara pedagogiska metoder, utvärdering. Allt detta visade sig taga mycket längre tid man kunnat förutse, och hela projektet syntes ett årtionde efter riksdagsbeslutet på väg att gå i stå. Rudenschöld ryckte nu in som ledande kraft för att lotsa skolprojektet i hamn.

Richardsons bok kastar ljus över en av de viktigaste gestalterna i 1800-talets galleri av engagerade samhällsreformatorer. Rudenschöld skiljer sig kanske inte ifråga om entusiasm och samhällskritiskt tänkande från åtskilliga andra under detta sekel. Däremot avviker han markant i kraft av att aldrig stå handfallen inför uppgiften att söka omsätta sina idéer i praktisk handling. Genom svårsonen S.A. Hedlund – redaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 1852–1900 – fördes hans liberala tankar vidare. Att han under ett kritiskt skede betytt mycket för uppbyggandet av svensk undervisning står utom tvivel. Richardsons bok ger på ett utomordentligt sätt besked om hur denne från början rätt excentriska man fann sin livsuppgift och fullföljde den med bravur.

Olof Hägerstrand

PER NORDENVALL, ed., *Kungliga serafimerorden 1748–1998*. Stockholm: Kungl. Maj:ts Orden. III., personreg. 654 s.

Uttrycket "praktverk" är en smula slitet, men det kan med rätta användas om den utomordentligt vackra volymen *Kungliga Serafimerorden 1748–1998* redigerad av ordens historiograf Per Nordenvall. Bokens utförande är i samklang med dess ämne, ty den handlar om Sveriges förnämsta utmärkelse, som i april 1998 firat sitt 250-årsjubileum. Åmnets höjd markeras också av företalet; för det svarar de kungl. Svenska riddarordnarnas stormästare, kung Carl XVI Gustaf.

Bokens huvudavsnitt utgörs av en matrikel med kortbiografier över samtliga 823 innehavare av Serafimerorden t.o.m. september 1997, från Fredrik I till österrikiske förbundspresidenten Thomas Klestil. Matrikeln, som sammanställts av bokens redaktör, illustreras med färgfoton av innehavarnas serafimervapensköldar. Tre instruktiva uppsatser ingår också i volymen. Den första, författad av Ordens f.d. vice kansler Fredrik Löwenhielm, är en översikt över belöningsväsendet och utmärkelsetecknens historia, särskilt i Sverige. I den ingår en praktisk sammanställning av dagens svenska officiella och halvofficiella utmärkelsetecken. Därefter presenterar Per Nordenvall serafimerstamboken, ett år 1848 avbrutet försök att föra en

stambok vari riddarnas vapen skulle målas i färg och deras levnadsbeskrivningar inskrivas. Slutligen tecknas serfimervapensköldarnas historia av den nuvarande vapenmålaren, Bengt Olof Kälde.

Att denna bok är av stort biografiskt intresse är självklart. För personhistoriken är ju noggranna, välavvägda och välavgränsade matriklar av största värde. Nordenvalls verk fyller härvidlag högt ställda anspråk även om det, som han själv påpekar i sin inledning, är oundvikligt att en del fel insmugit sig. För recensenten känns det angeläget att framhålla att man vid valet av riktlinjer för matrikeluppgifternas utformning i flera fall fattat rätt beslut, när man lätt nog kunde valt en annan, mindre lycklig, princip. Strävan har uppenbarligen varit att göra biografierna precis så omfattande att personerna otvetydigt identifieras och karakteriseras, men att undvika överflödiga uppgifter. Ett utmärkt grepp är att biografierna rubriceras med ordensinnehavarnas namn och titlar vid den tidpunkt då de erhöll orden, inte deras ev. senare namn och titlar; man ser alltså omedelbart personernas status vid utnämningstillfället. Biografierna innehåller också uppgifter om vederbörandes övriga svenska utmärkelsetecken, redovisade i tidsföljd med årtalsuppgift. Personernas avancemang i ordenshierarkin kan således direkt utläsas. Serafimerordens utdelande har aldrig åtföljts av några officiella motiveringar, men då det är bekant i vilket sammanhang orden utdelats anges detta i matrikeln. Att dessa uppgifter redovisas är lovvärt inte minst därför att de bidrar till att belysa de faktorer som styrde serafimerordens utdelande. Det är exempelvis inte oväsentligt att Benito Mussolinis utnämning till serafimerriddare 1930 föranleddes av drottning Victorias frånfälle i Rom, även om vi inte därmed får kunskap om de närmare motiven. En smula ovan känns det att man helt övergett bruket att försvenska namnen på furstliga personer. Istället för Fredrik II (av Preussen) och Katarina II (av Ryssland) möter vi alltså i denna matrikel Friedrich II och Jekaterina. Att gå motsatta vägen och till exempel kalla den nuvarande kungen av Spanien, serafimerriddare 1979, för "Joahn Karl I" hade naturligtvis varit löjväckande. Men kanske man bore ha valt att försvenska furstenamnen fram till en viss tidpunkt, förslagsvis 1950. Sedvanan har ibland ett egenvärde.

Det är naturligtvis inte ointressant vilka personer som tilldelats Sveriges högsta utmärkelse. Detta avsnitt av den statliga belöningspolitikens historia kan nu studeras med föreliggande matrikel som underlag. Studierna underlättas av att matrikeln försetts med utmärkta sökhjälpmedel, förutom de alfabetiska registren över svenska resp. utländska innehavare också en landvis kronologisk förteckning. Recensenten har gjort några sammanställningar och kan konstatera, att utdelningen för vissa styrts av hänsyn till innehavda ämbeten men också till personernas andra förtjänster. Vilka ämbeten som gjort innehavaren till tänkbar innehavare av serafimerorden har också ändrats över tiden. Och efter 1974 har den inte längre kunnat tillfalla svenska utnämningar för kungahuset. Idag är endast en sådan se-

rafimerriddare i livet, f.d. riksmarskalken och presidenten i Svea hovrätt Sten Rudholm. En sammansättning av svenskar som fått orden under 1900-talet visar att nästan alla kan räknas till statsförvaltningens verkliga spetsar: stats- och utrikesministrar, riksmarskalkar, överståthållare, presidenter i Svea hovrätt, generalstabschefer och därefter överbefälhavare, ärkebiskopar och universitetskanslerer. Serafimerinnehavare som blott nått landshövding- eller biskopsnivå är sällsynta. Några av riksdagens talmän har tilldelats orden. Endast två personer har varken varit stats tjänstemän eller talmän i riksdagen. Båda hette Marcus Wallenberg; senior fick orden 1931, junior 1974. Familjen Wallenbergs unika position i 1900-talets svenska samhälle kunde väl knappast symboliserats tydligare än så. Lägg därtill att Enskilda bankens tidigare chef Knut Wallenberg blev serafimerriddare 1916, under sin tid som utrikesminister.

Inte alla ämbetsmän av de kategorier som nämnts ovan har mottagit orden. Somliga har lämnat sitt ämbete innan de hunnit få den – i regel tilldelas orden först efter några år i ämbetet – andra har, som bekant, inte velat ta emot utmärkelsen. Rätt många har, p.g.a. politisk inriktning, knappast varit kandidater vare sig i ordens herres och mästars eller i egna ögon. Man noterar utan förvåning att ganska få socialdemokratiska politiker eller f.d. politiker blivit serafimerriddare: överståthållaren Torsten Nothin blev 1949 den förste, följd av Andra kammarens talman August Sävström 1953, universitetskanslern Arthur Thomson 1958 och Andra kammarens talman Fridolf Thapper 1968. Allan Nordenstam, den siste överståthållaren, serfimeriddare 1971, var också socialdemokrat men hade trots en period som konsultativt statsråd aldrig profilerat sig som politiker.

Bland de utländska serafimerriddarna finns ett inslag av tyska små och stora furstar, som ända till 1913 ständigt förnyades. Det utgör en påminnelse dels om hur viktiga och livliga kontakterna med Tyskland varit, dels om hur många parter man samtidigt måste underhålla förbindelserna med. De serafimerordnar som tillfallit Storbritannien och dess kungahus har däremot varit anmärkningsvärt få. Under drygt hundra år efter 1748 mottog överhuvudtaget ingen brittisk monark eller undersåte denna orden; den förste var drottning Victorias gemål, prins Albert, år 1856. Sambandet med det utrikespolitiska läget vid Krimkriget slut är uppenbart. Överhuvudtaget satte de utrikespolitiska konjunkturen under 1700- och 1800-talen tydliga spår i serafimerordenslängden. Ingen dansk fick orden mellan 1787 och 1836. Påfallande är den stora andelen ryssar bland de fåtaliga utländska serafimerordensmottagarna på 1810-, 20- och 30-talen, liksom serafimerordensregnet över Napoleon III:s Frankrike på 1850- och 1860-talen. Utomeuropeiska serafimerriddare var länge ovanliga. Den förste var kejsar Pedro I av Brasilien (1830), därpå följde kejsar Maximilian av Mexiko, Napoleons III:s protégé (1865). Först bland de icke-kristna serafimerriddarna var sultan Abdul Hamid II av Turkiet (1879), kejsar

Mutushito av Japan (1881) och kung Chulalonkorn av Thailand (1887). Kina har haft endast en serafimerridare. Varken mottagaren eller tidpunkten framstår som lyckträffar; den sålunda hedrade var president Chiang Kai-shek, och året var 1948.

Personhistorien och heraldikens historia har med denna jubileumsbok fått ett förnämligt tillskott, som dessutom har något att ge även den som studerar samhälls- och politikens historia. Och den tillhör ju på sitt sätt själv samhällshistorien. Som en självmedveten manifestation av Kungl. Maj:ts Orden är jubileumsboken helt och hållet "i tiden", för att anknyta till ordensstormästarens valspråk. Om det svenska ordensväsendet undgått 1974 års vingklippning, inte hade det råkat illa ut några år senare, eller idag?!

Björn Asker

NISSES ANDERS ERSSON, *En släktbok med glimtar ur Gagnefs historia*. Förord: Sune Garmo. Karlstad, 1998. 152 s.

Ättlingarna till hemmansägaren Nisses Anders Ersson (1829–1911) på Nissesgården i byn Nordåker i Gagnefs socken i Dalarna har under årens lopp publicerat en rad skrifter om sin släkt.

Den första var, *Register över Nisses-släkten från år 1829* (Borlänge 1953; 10 s.), som har en bild från sekelskiftet av fädernegården på omslaget och redovisar Nisses Anders Erssons ättlingar i fyra led.

Nästa släktbok blev *Nisses Anders Ersson – en släktbok* (Falun, 1973; 80 s.). Den inledes med en presentation av Nisses Anders Ersson, av vilken ett foto från omkr. 1910 pryder omslaget. Han var nämndeman 1873–1885, vice ordförande i sockenstämma och kommunalnämnd 1876–1878, Tallbackens Missionsförnings förste ordförande 1883–1890 och kyrkvård 1885–1902. Sin ärvda fastighet ökade han genom fyra senare förvärv, så att han efterlämnade betydligt mer än han ärvt. Efter denna inledning följer en presentation av "Nisses släkten två register", undertecknad av stamfadernas sondotterson dåvarande stiftsadjunkten Sune Garmo. I enlighet med denna består boken huvudsakligen av dels ett fullföljande av 1953 års släktregister (s. 7–29), som nu kommit att omfatta 8 barn, 36 barnbarn, 66 barnbarns barn. 192 barnbarns barn och 15 barnbarns barnbarns barn förutom ingifta, dels uppgifter om Nisses Anders Erssons och hans hustrus förfäder i fyra led (s. 30–57). Till de senare har fogats 18 bilagor (s. 58–68), bestående av editioner av dödbokapersonalier över förfäder som dött från 1740– till 1770-talen. Anuppgifterna kommenteras i uppsatsen "En släkt och dess socken" (s. 69–77) med kulturhistoriskt och ekonomiskhistoriskt intressanta fakta av Nisses Anders Erssons sondotterson (Garmos kusin), dåvarande universitetslektorn sedermera riksarkivarien Sven Lundkvist. På bokens sista sida publiceras en dikt om hembygden av hans morbror, tillsynsläraren Erik Nisses-Gagnef, vilken även tecknat vinjetter till de olika släktgrenarna.

Ett supplement till 1973 års släktbok utgavs av släktkommittén genom den förutnämnde Sune Garmo (Rättvik, 1978; 21 s.). Det inledes med ett släktfoto från 1953, följt av en liten historik för Nissesgården, till vilken Nisses Anders Erssons farfar Nisses Per Ersson flyttat från Gärde i Gagnef 1787. Den illustreras med en kopia av en storskifteskarta från 1816. Efter E. A. Marthéns lilla skrift *Den andliga rörelsen i Gagnef, dess uppkomst och utveckling* (1921) återges sonen Pers skildring av sin far Nisses Anders Ersson. I det lilla häftet ingår också foton från början av 1900-talet av Nisses Anders Ersson och av hans söner Per och Erik med familjer, ett stycke om Nisses Anders Erssons svärfars morfars farbror Rättvikskaplän Olof Forsström (1712–1760), Nisses Anders Erssons sonson kyrkoherde Oskar Nisses skildring av sina farbröder Olle och Per som lärare i söndagsskolan samt Sven Lundkvists referat av en rättegång mot Nisses Anders Ersson som kommunal uppborädsman. Häftet avslutas med kompletteringar till 1973 års släktregister.

Nästa släktbok var *Nisses Anders Ersson, släktbok 1983* (Gävle, 1983; 44 s.). På en inledande sida presenteras den å släktkommitténs vägnar av Nisses Anders Erssons son Olles sonson överläkare Lars-Olof Nordesjö såsom bestående av dels minnesteckningar med foton, dels släktregister. Varje minnesteckning omfattar en släktgren och har utformats av någon av dess medlemmar. Nisses Anders Erssons äldsta dotter Kersting gift med bonden Matses Olof Olsson i Västtjärna, Gagnef, och hennes ättlingar presenteras av sondottern Edna Bringsell. Den andra dottern Brita, gift med bonden Jönis Olof Nordin i Nordåker, Gagnef, och hennes ättlingar skildras av dottersonen arkitekt Rune Rodestam. Den äldste sonen, bonden och bysmeden Nisses Erik Andersson i Moje, Gagnef, med familj behandlas av dottersonen byggnadskontrollanten Gottfrid Widenbringe. Den andre sonen, bonden och häradsdomaren Nisses Anders Andersson i Nordåker med familj, redovisas av hans förutnämnde son kyrkoherde Oskar Nisses.

Den tredje sonen bonden Nisses Per Andersson i Gagnefsbyn, med barn presenteras av dottersonen Sven Lundkvist. Den yngsta dottern, Anna, gift med folkskolläraren Oljons Olof Andersson i Gråda, Gagnef, och hennes barn skildras av hennes sons änka, sjuksköterskan Ingrid Andersson, född Åsberg, och Sven Lundkvist. Den yngste sonen, läraren Nisses Olof Andersson i Nordåker, och hans ättlingar behandlas av hans son provinsialläkare Olof Nordesjö, Lars-Olof Nordesjöns far. Jag har relativt utförligt dröjt vid dessa minnesteckningar och deras författare, eftersom de ger en intressant bild av modern ståndscirkulation.

Den förutnämnde Lars-Olof Nordesjö har å släktkommitténs vägnar också undertecknat förordet till *Nisses Anders Ersson, släktbok 1988* (28 s.), som utslutande är ett släktregister.

Betydligt mer omfattande än de tidigare släktböckerna är den senaste, *Nisses Anders Ersson. en släktbok med glimtar ur Gagnefs historia* (Karlstad, 1998; 152 s.). Förordet är denna gång liksom presentationen 1973

undertecknat av sondottersonen Sune Garmo, numera kontraktsprost i Rättvik. Liksom 1973 består boken huvudsakligen av vad som nu i utvidgat skick kallats Rötterna – släkttavlan ansedlar (s. 18–108), sammantfattade i en grafisk antavla (s. 16–17) av Sune Garmos kusin inredningsarkitekten Karin Holger, född Nisses-Gagnér, och Ättlingarnas stora skara (s. 124–148), den senare sammanställd av Lars-Olof Nordesjö, vilken även skrivit om Nissesgården i byn Nordåker (s. 116–123), Sven Lundkvist, som enligt förordet liksom Karin Holger hjälpt Sune Garmo med anorna inte minst när det gäller den äldsta generationen, har denna gång även bidragit med två grundlärdade och högintressanta uppsatser, ”Gagnef problem kring socknens äldre historia” (s. 6–15), och ”Det tidiga 1600-talets Gagnef, Nils Olofssons och Marit Ersdotters hembygd” (s. 109–115), båda med förteckningar över såväl otryckta källor som tryckt litteratur.

Även frånsatt för framför allt släktmedlemmarna intressanta genealogiska fakta och belysningen av Gagnefs historia ger dessa släktböcker ett rikt material för svensk socialhistoria. I antavlan frapperas man framför allt av släktens genuina Gagnef-härstamning. Man får gå åtskilliga led tillbaka, innan man finner utsocknes förfäder från Leksand och Mockfjärd.

Det är svårt för en recensent att i myllret av fakta finna något att kritisera. På s. 99 i den senaste släktboken uppges dock Hans Olsson i Säl och hans hustru vara ”probandens morfars morfars farmors far” resp. mor, medan deras dotter Anna Hansdotter på s. 76 kallas ”probandens farmors farmors farmor”, vilket torde vara det riktiga. På nämnda s. 99 hänvisas också till ett äldre anpar med beteckningen ”IX:340–341”, som torde återfinnas endast i manuskriptet. Gemensamt för alla de nämnda släktböckerna är att Nisses Anders Erssons sons sons, rättshistorikern professor Sten Gagnér i München första hustru, sedermera professor Birgitta Odén Dunér, förbigåtts. Särskilt den sista stora släktboken skulle ha blivit lättare att utnyttja, om den försetts åtminstone med personregister, helst även ortregister.

Hans Gillingstam

HARRY JÄRV, *Prometheus' eld: Försvaret mot maktmissbruk från mytisk tid till 1900-talet*. Stockholm: Atlantis, 1998. 445 s. inb.

Harry Järv var 18 när han gick till sjöss. Från tidiga år påverkad av sjöromaner och sjöhistoriska böcker, tänkte sig den oförvägne gymnasisten en framtid som kapten med eget fartyg ute på världens hav, bara studentexamen hade klarats av. Men först ville han under några feriemånader känna på hur själivet tedde sig ombord på ett verkligt, modernt skepp. Så blev det. När fartyget anlöpte hamnen i New York denna sommar fick den unge sjömanslärlingen stå till rors. På sensommaren angjordes Göteborg, där fartyget lossade styckegods, mest maskiner. Därefter skulle båten fortsätta till Gdynia i Polen, nu lastad med

amerikanskt metallskrot. Polackerna väntade ett tyskt anfall inom en snar framtid och behövde allt järnskröt som gick att få för att gissningsvis smälta och gjuta om till vapen. Den första september denna sommar – 1939 – kunde Järv och hans fartygskamrater läsa på löpsedlarna i Göteborg att Polen redan anfällt av Hitler. Resan till Gdynia blev aldrig av. Polackerna fick inte det amerikanska järnskröt de kunde gjort kanoner av. Järv och hans fartyg tvangs nu återvända till hemmahamnen i Finland.

Alltifrån den där septemberdagen i Göteborg har Järvs liv överskuggats av den stormaktspolitik som så brutalt under dessa år bröt upp livsvillkoren för miljoner människor. När fortsättningskriget var slut 1944 hade den blivande sjömannen blivit krigsinvalid, sedan en trampmina sprängt bort hans ena ben under ett nattligt uppdrag 1943. Tankarna på att återvända till sjön övergavs. I stället blev det universitetsstudier i humaniora, först i Helsingfors och sedan i Uppsala. Konsthistoria, teoretisk filosofi och litteraturhistoria var ämnen som ingick i grundexamen. Licentiatavhandlingen i litteraturhistoria för Viktor Svanberg ägnades Kafka, vilkens symbolspråk Järv uttolkade efter freudianska mönster.

Med skriften *Kritik av den nya kritiken* (1953) hamnade Järv på kollisionskurs med en stor del av sin generations litteratursyn. Den från anglosaxiskt område inlånade nya kritiken hävdade att varje enskild litterär text måste tolkas och förstås enbart utifrån sig själv. Författarens egna avsikter, biografiska detaljer från hans liv liksom den tid eller det samhälle där texten skrivits var ovidkommande, utomlitterära faktorer, vilka inte borde beaktas vid uttolkning. Järv å sin sida menade att all slags kunskap – biografisk, kulturhistorisk, politisk etc. – som kunde underlätta den litterära textens förståelse borde användas. Varför som nykritikerna doktrinärt avsäga sig de hjälpmiddel som står till buds?

Järv var från och med nu ett tungt vägande namn i den litteraturteoretiska debatten i Sverige. Som svensk redaktör för den i Vasa i Österbotten utgivna kulturtidskriften *Horisont* under åren 1954–77 kom han att göra en stor insats som essäist, översättare och introduktör av utländsk diktning från skilda tider och språkområden. Den kulturjournalistiska ambitionen speglades även i de tidskrifter Järv redigerat därefter: *Radix* (1978–81) och *Fenix* (1983–98).

En rad essäböcker utgick med åren från den flitige redaktörens skrivbord. Av översättningar han publicerat kan nämnas *Klassisk horisont: Essäer från fem sekler* (1960), *Den seriöse konstnären: Essäer och andra texter från 800-talet till 1960-talet* (1969) liksom Hermann Brochs roman *Vergilii död* (1966) och Stéphane Mallarmés dikter *En fauns eftermiddag & Eit tämningskast* (1972). I samarbete med Dagmar Chvojková-Pallasová har han från tjeckiska till svenska överfört arbeten av Vladimír Holan, Milan Kundera och Jan Procházka. På egen hand har Järv från tjeckiska översatt dikter av Jaroslav Seifert i volymerna *Mozart i Prag* (1984) och *Strängar av*

HARRY JÄRV

spindelväv (1985). Och det mesta av allt detta har varit nattliga mödors resultat. På dagarna har Järv haft sin gärning på Kungliga biblioteket i Stockholm, först som chef för dess handskriftsavdelning (1963–81) och därefter som biblioteksråd 1981–87. Naturligtvis har hans dagliga värv ävenledes avsatt en rad verk såsom bibliografier, skrifter inom biblioteksvetenskap och redigering av andras texter som t.ex. i de två volymerna *Strindbergsfejden I-II* (1968) och *Den svenska boken 500 år* (1983).

Järvs senaste verk är essäsamlingen *Prometheus' eld: Försvaret mot maktmissbruk från mytisk tid till 1900-talet*. I tolv essäer behandlas här makt och maktutövning från olika infallsvinklar. Utmärkande för Järv i det mesta han skrivit är grundlig lärdom och tematisk bredd. Tar han sig före att behandla makten som politisk och filosofisk företeelse utgår han från äldsta tid. Fornegyptiska dokument och antika hellenska tänkares betraktelser kring ämnet blir självklara referenser i en framställning som sträcker sig fram till vår egen tid, inte sällan med hänvisningar till författarens personliga erfarenheter. Järv är det slags skribent som skriver "jag" – försiktigt operonliga uttryck är inte hans gebit. Världspolitiken ingrep tidigt i hans liv, och han vet vad politisk ansvarslöshet ställer till med för dem som är satta att utföra eller bemästra nyckfulla beslut i det konkreta livet. Som övertygad demokrat hävdar han sin rätt att fritt uttala sina åsikter med samma eftertryck som yrkespolitiker och professionella åsiktsorakel.

Som pojke hade Järv tre stora förebilder: Pjotr Krapotkin, Blixt Gordon och Bertrand Russell. I hög grad har han under sitt fortsatta liv förblivit dessa idoler trogen. Politiskt är han syndikalist och ivrar även för lika lön som allmän princip. Han ogillar all slags makt-

utövning och ansluter sig till den ryske anarkistens tro på solidaritet och broderskap som möjliga principer i det mänskliga umgänget. Järv är samtidigt realist: i vissa fall är det ofrånkomligt att man måste gripa till vapen för att hävda oundgängliga värden. Hans aktivism är lika litet som Blixt Gordons nödbedd. Som filosofiska följeslagare har han valt bl.a. Russell och Popper, men även Bacon och Hume tillhör husapoteket. Tänkare han i hög grad ogillar är Platon och Aristoteles, i synnerhet den förstnämnde. Platon utpekades som impulsivare till de stora totalitära systemen under 1900-talet. Både Lenin, Stalin och Hitler kunde hämta argument för sin politik hos Platon. Även Aristoteles framstår som avskyvärd till följd av den självtrickliga gradering av människovärdet han uttryckte. Hans makedoniske elev däremot, Alexander den store, visade i det avseendet betydligt större fördomsfrihet i sin strävan att jämka samman införlivade territoriers folkslag med det hellenska arvet utan att förringa värdet av det främmande.

Uppfattningen att naturen förlänat människor olika värde och förutbestämt dem till att vara härskare eller slavar, filosofer eller skomakare förfäktades både av Platon och Aristoteles. För Järv utgör denna börds-tanke ett sabotage mot allt anständigt samhällsliv. De hierarkiska samhällsmönster som genom Platon och Aristoteles fått filosofisk sanktion har enbart varit av ondo, hävdar Järv. I hans utopi är olikheter mellan människor till följd av karaktär, begåvning och kunskaper av godo – men varje form av social gradering som alstrar någon form av elitvälde representerar urartning. Olikhet, ja – ojämlikhet, nej!

Belysning av teman som dessa går igen i Järvs hela författarskap – också i den nya boken. I essäer om bondeuppror, utopister, jämlikhet, civilkurage och ohör-samhet visavi statsmaktens fordringar diskuteras han med inlevelse och klokhet viktiga frågor för varje slags samhälle som månar om medborgarrätt och frihet. Makt är något ofrånkomligt i ett samhälle – Järv är inte naiv på den punkten. Men när makten inte begränsas av mot varandra balanserande institutioner, stäcks möjligheterna för individer och medborgargrupper att påverka sina egna livsvillkor. En underström av moraliskt patos bär upp Järvs resonemang om makt och maktutövning. Helst skulle han vilja se att makten i görligaste mån eliminerades, eftersom den i så många avseenden är skadlig för civilisationen. Han vet att varje utopi har förbisedda egenskaper, men bestrider därför inte utopiernas värde som drivkraft till samhällelig förändring. Utopier ger riktning och kraft i arbetet att bygga om. I Järvs utopi saknas makt, maktthavare och därmed maktmissbruk.

Essän "Den rätrådige herden" återberättar och analyserar han historien om historiens första kända revolutionsledare, utgående från *Ipu den vises tal*, en text som bevarats i en papyr. Här skildras hur det faraonska Gamla riket gick under omkring 2270 f.Kr. till följd av att statsmakten uppenbarligen försummat att tillgodose elementära behov hos folkflertalet. Järv ser denna folkliga revolt som ett uttryck för rättvisetänkande och

följer sedan upprorstemat genom nedslag i historien. Att Karl R. Popper – upphovsman till den glödande uppgörelsen med Platons, Hegels och Marx´ statsteorier i *The open society and its enemies* (1945) – ägnas en genomlysning av Järv i denna bok tycks självklart. Legeringen av förnuft och kritisk distans i verklighetsuppfattningen liksom själva rättfärdighetslidelsen binder samman de två. I essän "Nietzsches maktfilosofi" uppbenas ett ämne som visar sig rymma åtskilliga ingångar, inte sällan till oväntade rum. Nietzsche sade många saker under sitt skrivande liv, och motsade inte sällan sig själv i senare utsagor. Järv som är väl inläst i litteraturen om Nietzsche – artikeln i *Nationalencyklopedin* om den tyske tänkaren är signerad "HJV" – förmedlar en flerskiktad bild, där viljelilosofen träder fram utan missvisande kopplingar till nazistiska läror. Kanske har Järv befriat Nietzsche alltför mycket från denna senare tillkomna bråte; den som läst Melker Johnssons *Nietzsche och Tredje riket* (1943) vet att Zarathustras författare våldsamt kunde rusa åstad på tankevägar som tveklöst ledde ned i en avgrund, varifrån vett och sans förflyktigats.

Mycket finns att lära i Järvs essäer. Vida utblickar öppnas. En studie som "Maktspel kring Östersjön" ger en bred orientering av ett politiskt spänningsfält som präglats av totalitära makters hänsynslösa rovdrift på människoliv och kulturvärden. Det är en text som varje medborgare i Norden – politiker och opinionsbildare inte minst – borde ägna rejäl tid åt att studera. Orimliga påståenden till följd av politiskt uppamnad lögnaktighet eller ren okunskap som dem författaren Gösta Ågren i Österbotten eller journalisten Dieter Strand i *Aftonbladet* gjort sig skyldiga till skulle då bli omöjliga att publicera.

Järv är bokälskare och tidningsman i egensinnig kombination. Var och en som genom åren följt detta stridbara författarskap vet att texter från denne mans arbetsbord alltid ledsagas av fyndiga och slagkraftiga illustrationer. Omdömet gäller också för denna volym. En slösande mångfald av sköna och dramatiska, ibland komiska och inte sällan drastiska konterfej och situationsbilder skärper texternas innebörd och historiens närvaro.

I Järvs händer brinner Prometheus´ eld med en klar och obarmhärtigt avslöjande låga. Värden som är oavvisliga vare sig det gäller kultur eller politik hålls i hävd av texter som dessa.

Olof Hägerstrand

GUNNAR BRUSEWITZ, *Den otåliga pennan: Bildligt talat*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1996. 341 s.

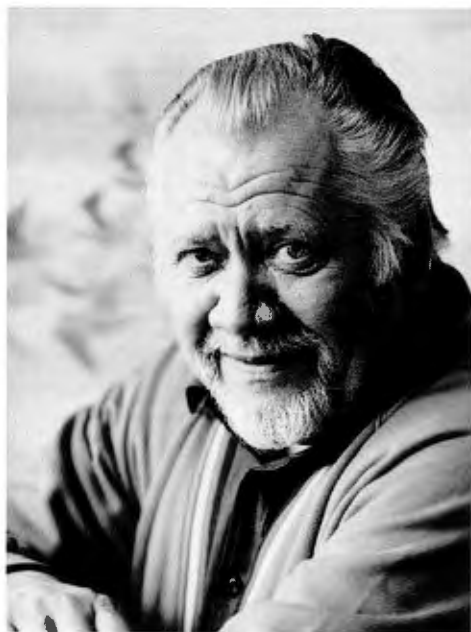
Om en problematisk uppväxt berättade Gunnar Brusewitz i första delen av sin memoarsvit – *Vägens barn* (1994). Boken anmäldes i *PHT* 1995:2 av Wilhelm Odelberg. När läsaren lämnade den unge konstnären och naturessäisten i första volymen hade denne hunnit bli 22 år gammal. De splittrade familjeförhå-

landena tycktes vara ett överkommet stadium. Den unge mannen hade knutit samman sitt öde med Ingrid, sin stora kärlek från skolåren. Och han hade flera utvecklingsbara förbindelser med publicistikens värld, bl.a. som tecknade medarbetare i Arvid Fredborgs konservativa idétidskrift *OBS!*

Den 1996 utgivna andra delen av Gunnar Brusewitz´ självbiografi har fått namnet *Den otåliga pennan*. Här berättas om den unge tidningsmannens första år i Klara. I maj 1947 hade han knutits till *Stockholms-Tidningen*, vid den tiden rikets tredje största tidning med en upplaga på 158 900 exemplar. Bara *GP* och *Dagens Nyheter* var större med upplagor på 197 000 och 206 700 exemplar. De följande åren kom han alltså att vistas i förpliktade närhet av den staty som föreställde den man som var morbror till hans farmors mor – Lars-Johan Hierta.

Åren i Klara gav erfarenheter och fruktbara personkontakter både med tidningstecknare och murvlar, redaktörer och finansärer. Brusewitz förmedlar tidskänsla och atmosfär. De många udda existenser som passerar revy ger relief åt tidningsepoken i Klara, och berättar också om hur och på vilka improviserade grunder reportage ofta gjordes. I en rad både ömsinta och festliga ordporträtt berättar författaren om många av sina skrivande kolleger. Här möter namn som Uno Florén, Torsten Ehrenmark, Guido Valentin, Lars-Eric Örtregen och många fler. Självklart intager illustratörer och reportagetecknare en framträdande plats i hans galleri. Här möter nästan alla de stora ritstiften från årtiondena närmast efter kriget: Birger Lundquist, Georg Lagerstedt, Nils Melander, Mark Sylwan, Björn Berg. I snabba situationsbilder karaktäriseras de personer Brusewitz skildrar. Han ger prov på skarpt öga för det slående, egenskaper vilka naturligtvis är mer eller mindre oundgängliga för varje tidningstecknare. Men han vill mer än enbart avbilda: han söker en inre kvalitet hos den han skriver om eller avkonterfejar med ritpennan. Med gillande citerar han Werner Aspenströms ord om tecknandet: "Ett sätt att leva försjunken." Det säger sig självt, att det inte kan ha varit alldeles lätt för den som bar en sådan uppfattning om teckningskonsten att skyffla runt mellan remissdebatter, stadsfullmäktigesammanträden och småstäder för att avbilda dagsaktuella personer.

Ett särskilt kapitel ägnas Gustaf Näsström, *Stockholms-Tidningens* kulturredaktör och Brusewitz´ läromästare inom reportaget och kulturhistorien. Näsström framstår som en okuvlig arbetsmänniska med sällspord förmåga att improvisera sig fram både som föreläsare och skribent. Under otaliga resor i när och fjärran samarbetade Brusewitz med detta lärda orakel, på samma gång en elegant ordsmed och elokvent aristokrat med farligt skarpslipade don i de buketter han så ridderligt överlämnade. Trots att Näsström och hans illustratör färdades tillsammans under så många resor, kan Brusewitz aldrig få grepp om denne mans personlighet. Näsström kunde utförligt och med briljans tala om allt – utom om sig själv. "Gustaf vet mycket om oss – men ingen vet något om

GUNNAR BRUSEWITZ

honom! Har han egentligen en 'tro' och har han formulerat ett estetiskt program?" utlät sig vid ett tillfälle Sven Stolpe.

Som reportage-tecknare och småningom även tecknande kåsör med naturen som bevakningsområde kom Brusewitz att färdas kors och tvärs genom landet, men även periodvis att styra kosan utrikes. Som illustratör åt en skrivande reporter fick han inblick i de politiska centra som formade 1950-talets folkhemsbygge, dess institutioner och opinioner, dess härskande värderingar och ledande principer. Inte så litet av skröpligheter i det omskrutna samhällsexperimentet tycks också ha blotats.

"Nå vad tänker du göra när du blir stor då, Gunnar? Ja, jag menar, du räknar väl inte med att rita gubbar restan av livet, eller hur?" ställde den mångsidige Mark Sylwan en gång frågan till sin yngre kollega. För Brusewitz var ännu tidningslivet fyllt av nyhetens behag, och han måste dessutom tänka på att försörja en familj som nu också inrymde två döttrar. Efter det osnyggå ägoskiftet 1956, då "Stocken" fördes över från Krugersfären till LO kände sig många av tidningens medarbetare desorienterade och svikna. I affärsöversenskommelsen ingick, att den politiska kursen till att börja med inte skulle ändras. Men ganska snart kom krav från olika LO-förbund om att tidningens socialdemokratiska kurs skulle synliggöras. Fackföreningsfolk och ekonomer gjorde sig allt bredare vid utformningen av "Stocken" – andan hade blivit en annan. Skribenter och tecknare var inte längre de som hade inflytande över tidningssidorna. En ström av

medarbetare sökte sig till andra fora, och för Brusewitz' del blev 1961 *Svenska Dagbladet* en ny hemvist. Här kunde han som fri medarbetare fortsätta att skriva om "tofsvipor och humlor", ting som inte hade fallit den nya regimen i "Stocken" på läppen. Men Mark Sylwans fråga låg och gnagde: Var tidningstecknandet tillräckligt intressant för att hålla ett arbetsliv ända ut?

En öppning för annan verksamhet gavs i bokillustrering. Brusewitz lotsades redan i slutet av 1940-talet in i en alltmer omfattande verksamhet som bokillustratör. En rad både svenska och utländska klassiker har under årens lopp tryffrats med utsökta och kongeniala bilder av detta ritstift. Carl A. Anderssons *Vingårdsvandring* (1953), Clas Livijns *Spader Dame*, C.J.L. Almqvists *Det går an* liksom Frans G. Bengtssons *Samlade skrifter* och Carl von Linnés landskapsresor var några av de verk som redan under 1950-talet lystes upp av hans penna. Bilderna i böcker som dessa gav besked om att han funnit sin särart som illustratör. Här samsades den tidstypiska historiska detaljen i kläddräkt eller interiör med den kärleksfulla omsorgen i framställningen av landskap och årstider. Tofsviporna, humlorna, råbockarna, grävlingarna och alla de andra inslagen i faunan fanns med, men en fördjupad ekologisk natursyn påverkade uppenbarligen hans tecknande. Sedan han 1955 hade förvärvat fastigheten Fågelsången i Väsby by i Roslagen, kunde han mer planmässigt studera naturens gång och odlingslandskapets förändringar sedan jordbrukare och torpare försvunnit in till stordäderna. *Det föränderliga landskapet* – den bok Brusewitz tillsammans med kulturgeografen Lars Emmelin gav ut 1985 – dokumenterar 30 års iakttagelser av vad som sker när odlad jord läggs ned, och naturen börjar sitt återtagande av förlorad terräng.

I arbetet som bokillustratör blev Brusewitz snart bekant med åtskilliga författare och diktare. Här skildras möten med Frans G. Bengtsson, Lorenz von Numers, Harry Martinson, Björn von Rosen, Carl Kempe, Per Hallström och andra. De minnesbilder som dessa sammanträffanden avkastar leder kanske inte till mer djupgående förståelse av personligheterna bakom, men likafullt är det lärorikt att se dessa ordkonstruörer med illustratörens blick. Man noterar tecknarens svårigheter med att fånga Harry Martinsons anletsdrag – en uppgift Brusewitz inte någon gång anser sig ha klarat av till fyllest, enligt vad han själv tror på grund av att diktarens ansikte hela tiden levde och skiftade i uttryck.

Det är trivsamt hela tiden i Brusewitz sällskap. Han skriver lättsamt men blir aldrig lödvtviktig. Han äger kunskaper och beläsenhet, god personkänsla och avsevärd livserfarenhet. Han berättar med humor och tecknar skarpsynt även när han skriver. Var och en som läst hans naturkäserier i *Svenska Dagbladet* eller annorstädes vet besked därom.

I *Den otåliga pennan* berättas åtskilligt om resor och vistelser i främmande världsdelar och länder, inte sällan tillsammans med gode vännen Sven Gillsäter. Det konstnärliga arbetet med Nobelprisdiplom och sammanträffanden med diktare som Yasunari Kawabata,

Giorgios Seferis och Patrick White ger intressanta sidobelysningar av betydande dikt i vår tid. Men för svensk hemmapublik känns möjligen skildringen av hur de uppskattade naturprogrammen ”Korsnäsgården” kom till mer angeläget.

Om rikedomar och märkvärdigheter både uti naturens värld och i människans berättas i denna bok med glädje och styrka. Som sig bör är volymen ymnigt illustrerad – inte minst bör de många tecknade porträtten av människor som kommit i tecknarens väg nämnas. Att följa hur tidningsmannen Gunnar Brusewitz utvecklat sin teknik till en starkt personlig illustrationskonst är förvisso intressant. Som naturskildrare har Brusewitz berikat och förtydligt en lång rad viktiga texter under årens lopp. Men hans naturteckningar är märkvärdiga i egen rätt. Att rasta en stund därborta i gläntan under grenarna i väntan på morkullsträcket i skymningen är ögonblick förädlad till värde.

Olof Hägerstrand

OLLE GELLERMAN, S. A. Hedlund: *Legendarisk tidningsman och liberal politiker*. Stockholm: Atlantis, 1998. Inb. 235 s.

”Vår tid behöver praktiskt folk, det är åt detta ni bör ägna er”, hade Erik Gustaf Geijer rått den unge studenten Sven Adolf Hedlund någon gång under 1840-talets första år. Hedlund hade nog aldrig bevistat den ryktbare historieprofessorns föreläsningar, men hade till följd av sitt politiska intresse och sin sociala talang kunnat komma i samspråk med Geijer.

Verksam inom diverse pratiska områden blev utan tvekan den unge studenten. Som publicist och huvudredaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT)* från 1852 kom han att under årtienden påverka svensk politisk debatt och även att ta initiativ till flera viktiga institutioner, inte minst i sin hemstad Göteborg. Som stridbar parlamentariker satt han i Sveriges riksdag under fyra omgångar: i Andra kammaren 1867–69 och 1879–83 och i Första kammaren 1875–76 och 1886–89. För en litterärt orienterad allmänhet torde S.A. Hedlund nog mest vara bekant som Viktor Rydbergs mentor under formativa år för den unge diktaren.

S.A. Hedlund: Legendarisk tidningsman och liberal politiker heter en biografi, skriven av gamle *GHT*-medarbetaren och statsvetaren Olle Gellerman. Boken är en brett upplagd studie över Hedlund i alla hans roller – som publicist, liberal ideolog, uppslagsrik och outröttlig kampanjmakare för politiska projekt men också som taktisk kompromissarie med goda förbindelser in i regeringskretsen, inte minst under de perioder då Louis De Geer och J.A. Gripenstedt innehade tunga poster som statsråd. Gellermans bok är en grundlig och välskriven biografi om en av förra seklets verkligt betydande liberaler, vilkens insatser lade grunden vid formandet av det liberala parti som växte fram vid 1900-talets ingång – Liberala samlingspartiet.

S.A. Hedlund föddes 1821. Fadern var kronoarren-

ator på Eldgarn, en ö i Mälaren vid Svartsjölandet. Modern Regina stammade från gården Houg nära Stenungsund i Bohuslän. Pojken visade i unga år intresse för läsning. Tanken att han skulle gå i faderns spår och ägna sitt liv åt jordbruket tycktes redan tidigt hopplös. Hans håg stod inte till praktiskt arbete av det slaget. I stället blev det bokliga studier och småningom två sejourer vid akademien i Uppsala: 1840–42 och 1843 till utgången av 1844. Men dessförinnan hade den unge mannen väckts till intresse för politiken. Under en anställning 1839 som informator hos häradshövding Ribbing på Bråneryd hade han träffat den konservative politikern August von Hartmansdorff, fru Ribbings syster. En diskussion med den berömde statssekreteraren i ekklesiastikexpeditionen och hovkanslern om böndernas svåra belägenhet till följd av de betungande grundskatterna hade fått bondeättlingen Hedlund att brusa upp ordentligt. Det var inte sista gången han skulle få anledning att gräma sig över sitt häftiga lynne. Men von Hartmansdorff hade väckt hans intresse för samhällsfrågor och politik, även om ingen som fick reda på de vilka ämnen i Uppsala han ägnade sin möda kunde dra den slutsatsen.

Under åren i Uppsala studerade Hedlund sanskrit och flera andra främmande språk. Därtill botanik. Under första vistelsen tenderade han dessutom för graden i nationalekonomi och teologi. Ytterst syftade han till att bli jurist och akademisk lärare. När han i slutet av 1844 lämnade universitetet hade han just fått en disputation i sanskrit godkänd. Ännu vid denna tid förekom att avhandlingar som kandidater disputerade på hade författats av professorer i ämnet, varför man inte kan dra alltför vittgående slutsatser om hans vetenskapliga förmåga med utgångspunkt från detta faktum. En godkänd disputation ledde till filosofie magisterexamen, men Hedlund genomgick aldrig promoveringsceremonin, varför hans akademiska grad blev filosofie kandidat. Han hade överbetyg i sju ämnen i sin examen och kom att kallas ”magistern” under resten av sitt offentliga liv.

Revolutionsåret 1848 blev avgörande för Hedlunds framtid. Han hade nu börjat publicera sig och även framträtt som talare vid ett möte som Reformvännernas sällskap anordnat detta år. Tidens stora fråga gällde rösträtten och representationen till riksdagen. De bildade klasserna måste känna sitt ansvar och hjälpa kroppsarbetarna att uppnå en sådan själens bildning att de rätt kunde bruka den politiska makt som deras antal skulle ge dem den dag de förlänades rätt till representation. En högstämd, retorisk kristen idealism och tro på människors medfödda strävan till förkovran och vilja att arbeta för det allmänna utmärkte Hedlunds tankevärld alltifrån denna tid.

Som korrespondent för *Dagligt Allehanda*, den näst *Aftonbladet* inflytelserikaste radikala tidningen, skickades Hedlund till Paris för att skriva om hur Februarierevolutionen återverkat inom det franska samhället. Vistelsen i Paris radikaliserade hans politiska åskådning. Efter besöket i Frankrike var han övertygad republikan. Som politiker kommer han senare att ton

S. A. HEDLUND OCH VIKTOR RYDBERG.

ned denna sida, och uppehåller faktiskt längre fram goda relationer med kung Carl XV. Men intrycket förblir likafullt, att han i djupet av sitt väsen bejakade den republikanska statsformen livet ut, även om Gellerman inte närmare uppehåller sig vid just den frågan.

Parisbesöket hade också kastat ljus över revolutionens farlighet. Det betydde inte att Hedlund förnekade våldet som berättigat medel, om inga andra utvägar gavs. Senare i livet såg han med fruktan på den oreserverade våldsbejakelse som kommunistiska teoretiker och organisationer hängav sig åt. Tron på att människan måste genomgå en inre disciplinering innan de yttre institutionerna i samhället förändras genomsytrade längre fram hans politiska förkunnelse. Hedlunds radikalism hade alltid en andlig dimension: övertygelsen att varje människa utan hindrande band måste få utveckla sitt andliga väsen.

Sådana tankar kunde Hedlund snart föra till torgs i *Örebro Tidning*, som han tillträdde chefredaktörskapet för 1849. Framför allt var det i kravet på en ny riksdagsordning som hans reformiver sökte sig uttryck. Det var i Örebro som hans ryktbarhet som stridbar kämpe för nya idéer lades. Konventikelplakatet från 1726 fanns fortfarande kvar. Privat organiserade bönemöten var strängeligen förbjudna, och anhängare av kristna uppfattningar som icke sanktionerats av staten förföljdes skoningslöst. Den som vägrade taga Herrens nattvard enligt statskyrkans ritual kunde tvångsmatas med vin och oblat; baptisternas barn tvångsdöptes mot föräldrarnas vilja. Som regel dömdes

de som förbrutit sig mot konventikelplakatet till fängelsevistelse på bröd och vatten. Allt detta väckte frihetsmannen Hedlunds heliga vrede. Hans artiklar i *Örebro Tidning* riktade sig mot statskyrkotvång, mot ett bevarat privilegiesamhälle och pläderade för reformer till de fattigas och arbetarnas välfärd. Värt att notera i detta sammanhang är, att hans argumentering för avskaffande av statlig kontroll av det religiösa livet stötte på patroll hos tidens ledande liberale publicist, Lars Johan Hierta i *Aftonbladet*. Hierta såg med förakt på alla former av läseri och fann det berättigat att staten genom länsman sökte gallra i den snåriga undervegetationen av frireligiösa sekter.

Den broschyr Hedlund gav ut 1850 – *Hvarföre är en förändring i vår nuvarande riksdags sammansättning nödvändig?* – yrkade kraftfullt för en reformering av riksdagen och dess rekrytering. Att adeln skulle utgöra ett eget riksdagsstånd var en urmodighet. Som stånd var adeln blott "skuggan av ett namn" numera. En mer folkligt representativ sammansättning av Sveriges riksdag måste till, om inte de oroligheter som nyligen skakat flera av Europas stater skulle bli verklighet också här som en protest mot ett orättfärdigt politiskt system. Den kristna broderskapstanken var grunden för Hedlunds reformatoriska patos.

Trots motsättningar till Lars Johan Hierta hamnade Hedlund för en kort tid 1851 på *Aftonbladet*. Han var redaktionschef på tidningen från slutet av augusti till mitten av oktober under Hiertas utlandsresa. När Hierta sedan hösten 1851 sålde sin tidning och magister Carl Fredrik Bergstedt, Hedlunds lärare i sanskrit i Uppsala, utnämndes till chefredaktör insåg snart den tillförordnade redaktionschefen att hans saga vid denna tidning var all. De drömmar han ev. hyst att ta över *Aftonbladet* måste i hast skrotas. Bergstedt var inte den som var nådig i sin bedömning av den forne sanskritlärjungen. I ett brev från 1848 omtalade Bergstedt Hedlund som "en oförsämd slyngel" och "galning". Att samverka under sådana omständigheter lät sig inte göra. Förhållandena till Bergstedt förblev kyliga genom åren, inte minst sedan denne upprätthöll goda förbindelser med Hedlunds värste antagonist i Göteborg, redaktören för *Göteborgs-Posten* Fredrik Åkerblom.

1852 sökte och vann Hedlund redaktörskapet för *GHT*. Den unge Viktor Rydberg fanns redan i huset; denne hade tjuo år gammal följt med ägaren och redaktören Johan Sandwall från *Jönköpingsbladet*, där han börjat som korrekturläsare. Under Sandwalls redaktörstid förvandlades *GHT* till en farligt radikal tidning. Sandwall hade tagit ställning för Februarirevolutionen, backat upp reformrörelsen och stod Stockholms-socialisterna nära. Under hans egid fördubblades *GHT*:s upplaga från 790 till 1 720 exemplar. Sandwall skulle likväl inte visa sig hålla måttet i andra avseenden. Han hade kroniskt usel ekonomi och rymde snart till Amerika, medförande tidningens prenumerationsskassa. Gamle ägaren Magnus Prytz fick ta över ännu en gång, och nu kvarstod Viktor Rydberg. Det var alltså en redaktion med oroligt förflutet som Hedlund skulle chefa för.

I kraft av sin verksamhetsiver och sitt öppna väsen blev Hedlund snart en pulserande kraft i Göteborgs, ja snart i hela Sveriges politiska liv. I Göteborgs universitetsbibliotek finns omkring 17 000 brev som ställts till honom. Han drogs in i åtskilliga kontroverser och kunde till följd av rätt burdusa skrivelser väcka ont blod. Särskilt tycks han ha svårt att försona sig med den självmedvetna köpmannaklass som sedan länge dominerade den gamla hamnstadens sociala liv. Bondens nedärvda misstänksamhet mot köpstadens handelsintressen spelade här säkert in. I den miljö där Hedlund formats ansågs varans producent viktigare än handelsmannen som förmedlade köpet.

Under de år som följer nu kommer Hedlund att både som publicist och riksdagsman ivra för klassiska liberala ideal. Han motsätter sig hämmande ekonomiska regleringar inom näringslivet och vill att Sverige skall ta upp lån utomlands för att finansiera utbyggnaden av järnvägarna. Han ivrar för frihandel och bejakar 1865 års handelstraktat med Frankrike som i realiteten gör Sverige till ett frihandelsområde, en förändring som ganska snart visar sig ödesdiger för den inhemska jordbruksnäringsen. Han motsätter sig det personliga kungadömet och är särskilt sträng, när kunglig inblandning i den förda utrikespolitiken uppdagas. Carl XV hade i den danska motsättningen med Preussen angående hertigdömena Slesvig-Holstein ställt i utsikt svensk medverkan på Danmarks sida till försvar av Ejdergränsen i händelse av en militär konflikt med den tyska grannen i söder. Inom den svenska regeringen fanns stark opposition mot den kungliga aktivismen, och Hedlunds vän Gripenstedt såg det ekonomiska program för landet han hade gjort upp äventyrat av en svensk uppslutning på dansk sida. Hedlund erhöll av Gripenstedt viktig information och kunde på sitt håll motarbeta den kungliga utrikespolitiska inblandningen. När kriget kom 1864 lämnades Danmark åt sitt öde, och de två hertigdömena i södra Jylland införlivades snart med Preussen. Skandinavismen hade fått sin knäck.

För Hedlund var freden viktigt att värna om. Han såg ett bestående hot mot Europas stabilitet i förekomsten av stående arméer. I stället för yrkesarméer borde ländernas försvarsmakt vila på allmän värnplikt, resonerade han. Försvaret var en medborgerlig angelägenhet, och införandet av milissystem kunde kombineras med utvidgade medborgerliga rättigheter – utvidgad rösträtt och breddad representation i parlamenten. För svensk del vore det därför befogat att snarast avskaffa indelningsverket från Carl XI:s dagar och införa allmän värnplikt. Skedde detta kunde samtidigt de förhatliga grundskatterna för bönderna avskaffas. Någon större framgång i sin strävan till ett reformerat försvar fick aldrig Hedlund uppleva: allmän värnplikt som ersättning för indelningsverket med roteknektar infördes först 1901 – ett år efter hans död – och grundskatterna avskaffades inte förrän 1903.

För en övertygad liberal utgjorde all militarism ett överhängande hot om förtryck och krig. Att Hedlund

hörde till grundarna av Svenska freds- och skiljedomsföreningen verkar i sin ordning. Han var faktiskt Svenska freds förste ordförande.

Hyggliga livsvillkor också för fattigt folk var en av hans paroller. Även obemedlade kunde vara i behov av juridisk expertis när de hamnat i knipa. För att avhjälpa denna brist föreslog Hedlund i en motion 1872 i fullmäktige i Göteborg att kommunen skulle anställa fattigsakförare. Förslaget gick igenom vid omröstningen. Inspirerad av framgången för denna idé tog en annan av den dåtida svenska liberalismens framträdande namn – S.A. Hedin – initiativ till en motsvarande reform i Stockholm. Snart följde kommuner i det övriga landet efter, och den landsnomsfattande rättshjälpen var småningom ett faktum.

En av sina viktigaste insatser gjorde Hedlund som skoldebattör. Påverkad av sin svärfar, skolreformatorn Torsten Rudenschöld, såg han brister i det förhärskande undervisningssystemet. I läroverk och gymnasier dominerade latinkulturen, och de studerande fick ingen eller ringa kunskap om den värld de skulle verka i. I motsvarande grad undanhölls den kroppssarbete befolkningens barn väsentliga kunskaper vid sidan av katekes och biblisk historia. Praktiska inslag borde införas i läroverkens undervisning. De klassiska språken borde göra sig till förmån för träslöjd, musik och teckning. Hedlund ansåg det viktigt att ge ungdomen också estetisk fostran. Och naturligtvis ansåg han som liberal att kyrkans starka inflytande över undervisningsplaner och skola radikalt skulle minskas.

I sin hemstad verkade han för att en högskola fri från examenstvång skulle införas. Grundtvigs idéer hade spridit sig över Skandinavien, och Hedlund var en av dem som ryckts med. Nu blev med tiden inte den akademi som tillskapades så folklig och informell som han önskat sig. Men en uppryckning för den högre utbildningen i Västsverige förde i alla fall hans initiativ med sig. För Viktor Rydberg öppnade sig en ny karriär som folkbildande föreläsare och forskare. 1876 lämnade denne *GHT* för gott och avsåg att i fortsättningen försörja sig helt på denna nya verksamhet. Under åren som skribent på Hedlunds tidning åstadkom diktaren flera av sina väsentligaste verk.

Inför det tilltagande politiska mullret ute i samhället kände Hedlund obehag. Socialistiska agitatorer ordade alldeles för lättvindigt om de ting som stod att vinna genom en revolution. Under sin Parisvistelse 1848 hade han på nära håll sett hur stor skada samhälleligt våld kunde åstadkomma, även om detta våld kunde te sig berättigat. Förbättringar för arbetarklassen stod hellre att vinna genom "associationer" – alltså fackföreningar och Kooperation, menade denne liberal. Amerika tycktes ha gått i bränslen för dessa organisationsformer.

Dessutom borde superiet, ett av landets och familjelivets värsta gissel, stävjas. Till den änden var Hedlund med om att ta initiativ till utskänkingsbegränsningar i Göteborg. Det s.k. Göteborgssystemet skulle senare

genomföras i hela riket och införandet av motbok skulle minska brännvinsflödet drastiskt.

Ibland kan man i Hedlunds personliga framtoning ana blinda fläckar: hans obändiga verksamhetsiver och initiativlust kunde verka utmanande för en samtid som inte lika vaket iakttog de orosmoln som hopade sig vid synranden. Som skribent och talare kunde han spänna mellan det burdusa till det patetiska. Något tålte han alltså möjligen skrattas åt, men hedras likafullt desto mer. Få politiker och publicister under 1800-talet sådde så många idéer och satte igång så många processer som skulle ge resultat i framtiden. Som publicist och samhällsdebattör med ett inre moraliskt patos som drivkraft blev S.A. Hedlund en av förra seklets stora gestalter.

Olof Hägerstrand

ERIK KRUSKOPF, *En konstens världsman: Bertel Hintze 1901–1969*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1998. 206 s. hft.

Bertel Hintze (1901–1969) spelade under många år en framträdande roll i finländskt konstliv. Han var konsthistoriker, kritiker och från 1928 i fyrtio år framåt chef för Helsingfors konsthall. Därutöver fylldes hans arbetsdag av en rad andra uppdrag såsom ordförandeskap i Föreningen Nutidskonst och sekreterarskap i Finska konstföreningen, medlemskap i ett otal juryer, kommittéer och delegationer. För konstdebatten i Finland och introduktionen i republiken av modern europeisk konst spelade denne man en oerhört viktig roll. Hans insatser och liv har i volymen *En konstens världsman* nu skildrats av Erik Kruskopf.

Konstskaparnas och solisternas roll inom ett lands kulturliv är naturligtvis oomtvistlig. Men för att deras alster skall nå en publik och för att ett offentligt samtal skall kunna föras kring deras verk fordras en rad insatser av arbetare bakom och under den publika scenen. Debattörer, kritiker, forskare, utställningsfolk, sponsorer drager alla sitt strå till stacken för att ett kulturliv skall hållas vitalt och berikas med nya impulser. En sådan "scenarbetare" var Bertel Hintze.

Han tillträdde som förste chef för Helsingfors konsthall drygt tio år efter republikens utropande. Även om Finland dittills kunnat uppvisa flera betydande bildkonstnärer, var konstlivet tämligen nationellt avskärmat. Finska Konstföreningens tavelssamling som grundats 1849 och som från 1888 fanns inrymd i byggnaden Atenenum vid Järnvägstorget i Helsingfors innehöll förvisso också en hel del utländsk konst, men knappast av modernt slag. Det formspråk som växte fram under 1800-talets senare del nere på kontinenten – främst i Frankrike – och som åren före Första världskriget sökte sig allt djärvare, icke-naturalistiska uttryck, hade tills nu inte uppmärksammats i Finland. Hintze blev den som för finländsk publik skulle introducera denna svärm av nyheter, av vilka somliga redan hunnit få en mansålder på nacken. Skolad i den klassiska och realistiska konstens bildspråk kände han sig

till en början ofta själv främmande inför nymodigheter han lät hänga på Konsthallens väggar. Men han visade sig förvånansvärt öppen och hade rätt snart tränat upp sin förmåga att tolka den moderna konstens uttryck. För nyorienteringen inom finländsk bildkonst betydde hans insatser som konsthallschef oerhört mycket. Kruskopf följer Hintze i spåren, refererar brev och redovisar samtal med personer i Hintzes omgivning och urskiljer de preferenser som verkade styrande för Konsthallens visningspolicy. Även om estetiska värderingar i huvudsak låg till grund, tycks personliga kontakter och vänskap ha spelat in. Goda inblickar i skandinaviskt konstliv och inte minst konstpolitiska intressegemenskaper förmedlas av Kruskopfs bok.

Biografien över Hintze ger även inblickar i dennes konsthistoriska författarskap. Hintzes magnum opus blev verket i tre delar om Albert Edelfelt (1942, 1945). Av konsthistoriker har detta arbete rubricerats som mönstergillt i kraft av inlevelse och skarpsynt bildanalys. I sin anmälan i *Dagens Nyheter* klassade Carl Nordenfalk verket som "en av de mest fulländade konstnärsmonografierna på svenskt språk".

Men Hintze hade långt dessförinnan framträtt som författare. Tjugotre år gammal framträdde han med *Renässansmedaljer* (1924), ett arbete som med insikt och temperament karterade ett område som dittills för skandinaviska forskare tett sig avlägset och exotiskt. Två år senare disputerade Hintze på en avhandling om den äländske målaren Karl Emanuel Jansson (1846–1874), och året därpå utgav han den beskrivande förteckningen *Helsingfors universitets porträttsamling* (1927). Hintzes forskning och publicistik hade tills nu huvudsakligen rört sig inom äldre föreställande konst. Med tvåbandsverket *Modern konst* (1928, 1930) gav han sig i kast med det moderna skedets utveckling från 1800-talet och in i det egna århundradet. Som uttolkare av den moderna konstens formvärld var det viktigt för Hintze att taga avstånd från den utbredda uppfattningen att konsthistorien bara är en berättelse om formspråkets förändring – kritikerns roll borde inte inskränka sig till att utreda målarens eller bildhuggarens förmålla syntax. Konsten var uttryck för så mycket mer: en spegling av djupt rotade karaktärsdrag i människan och hennes kultur – "en livets quinta essentia". De två volymerna om 1800- och 1900-talets moderna konst blev snart kursböcker vid universitet både i Finland och Sverige.

Kruskopf tecknar Hintze i heltäckande figur och följer tullinspektörssonen från Brahestad under hela hans liv: studier, skrivande, utställningsverksamhet, forskning, resor, samlarverksamhet och privatliv. Ett mångsidigt och arbetskrävande öde har tecknats i monografien över Hintze. Utan insatser som Hintzes skulle inga nya kanaler utåt öppnas, åtminstone inte för den stora publiken. I så måtto är "scenarbetare" som Hintze ovärderliga. Att denne under vissa tider entusiastiskt arbetade för Konsthallen utan lön, när institutionens ekonomi till följd av krig och vacklande konjunkturer inte kunde bevilja honom en dylik ersättning, gör bara hans insatser desto märkvärdigare. Det

enda man känner sorg över när man läser redogörelsen för detta liv är att Hintze aldrig fick tid att skriva sin bok om ryska ikoner. Han torde ha varit en av de främsta kännarna inom detta område under sin tid.

Olof Hågerstrand

MAIJA RUNCIS, *Steriliseringar i folkhemmet*. Stockholm: Ordfront, 1998.

Idéer om raser och sterilisering i Sverige har under senare tid varit livligt omdebatterade i framför allt *Dagens Nyheter*. Maciej Zaremba beskyllde socialdemokratin för steriliseringspolitiken, medan andra framhöll att också de borgerliga partierna var delaktiga och lika pådrivande. Sedan en tid kan alla som ansåg att debatten hade en alltför stark politisk slagsida ta del av en avhandling i historia om dessa steriliseringar, skriven av Majja Runcis.

Majja Runcis lägger inte tyngdpunkten på steriliseringsidéernas ursprung. Hon är mer intresserad av politiken bakom steriliseringarna än av de idéhistoriska sammanhangen. Detta kan vid ett ytligt påseende förefalla som en brist, men mot bakgrund av tidigare mer idéhistorisk forskning på området utförd av Mattias Tydén och Gunnar Broberg är Majja Runcis avhandling ett komplement.

Till en början dominerade, enligt Runcis, rashygieniska skäl och motiv bakom steriliseringarna. Begreppet *eugenik* blev ett biologiskt modeord, dess syfte var att ge de bättre anpassade och högre begåvade människorna fler möjligheter än de som var mindre begåvade och välanpassade. Denna biologiska/naturvetenskapliga forskning byggde på genetik och den fysiska antropologin: man hävdade att mänsklighetens huvudraser inte bara kulturellt utan även genetiskt var olika, och att det leder till skada för de högre utvecklade raserna att korsa sig med de lägre stående raserna, i förlängningen till kulturförfall och samhällslig upplösning. I linje med dessa teorier förespråkade man rashygien, enligt vilket det åvilade samhället att främja familjebildning med stora barnkullar bland de fysiskt och intellektuellt välutrustade inom folkstammen, och förhindra de sämre utrustade att sätta barn till världen.

På 20- och 30-talen talades alltså ofta om att "skydda den svenska folkstammens renhet", och detta alls inte, som Runcis visar, bara bland nazister utan alla etablerade politiska grupperingar från höger till vänster. Om inte fler barn föddes och folkmaterialet förbättrades skulle svenskarna dö ut. Runcis framhåller att Gunnar och Alva Myrdal var djupt engagerade i den här frågan på trettioalet.

Eugeniken var som starkast i länder som USA, England, Frankrike, Schweiz och de nordiska länderna. I trettioalets Tyskland genomfördes de mest radikala steriliseringslagarna, men det finns inget liktydigt samband mellan eugenik och nazism eller rasism, i betydelsen förakt för andra folk.

I Sverige tillsatte riksdagen steriliseringsutredningar och studier gjordes till Hitlers Tyskland. Sverige fick, erinrar Runcis, en egen steriliseringslag

1934, som utvidgades 1941. Mellan 1935–1975, då lagstiftningen upphävdes, steriliserades inte mindre än 66 888, varav hela 93 procent var kvinnor. I Runcis avhandling får man följa många enskilda exempel på detta i de 2 500 steriliseringsakter hon undersökt. Det var i mötet med denna brutala verklighet den gryende feminismen senare under 1900-talet hämtade delar av sin inspiration framhåller Runcis. I takt med att motiven för steriliseringarna förändrades från rashygien under mellankrigstiden till 1960-talets tal om preventivmedel växte opinionen mot denna metod.

Majja Runcis visar på ett förnämligt sätt skillnaden mellan de olika politiska partiernas ställningstagande i steriliseringsfrågan. Högern argumenterade tydligt för rashygien, de delade med många vid denna tid en idé om rasernas olika värde och att det var speciellt värdefullt att bevara en sund folkstam. Detta synsätt medförde många gånger en restriktiv hållning till steriliseringar, eftersom det vid denna tid var svårt att fastställa vilka sjukdomar som var ärftliga etc. För socialdemokraterna handlade steriliseringarna mer om att skapa ett hållbart samhälle där så många som möjligt skulle bidra till folkhemmets framåtskridande. Här hade jag gärna satt att Runcis utvecklade sin idé om socialdemokratin som pådrivande kraft, att hon mer försökte tränga in i det dåtida tänkesättet.

Att Hjalmar Branting och flera andra ledande socialdemokrater understödde bl a inrättandet av ett rasbiologiskt institut i Uppsala och därpå följande rashygieniska argument bör inte tolkas som uttryck för att SAP varit "rasistiskt" eller när det gäller steriliseringspolitiken inspirerade av nazismen, utan mer som ett uttryck för anpassning till det dåtida "vetenskapliga synsättet". Majja Runcis påpekar dessutom att socialdemokratin steriliseringspolitik framför allt förde fram arvshygieniska argument som steriliseringsmotiv och inte som i vårt södra grannland, Tyskland, rasbiologi parat med rashygien. Arvshygien och steriliseringspolitik var för socialdemokratin uttryck för framstegstro som först slog igenom med upplysningsfilosofin på 1700-talet.

På 1800-talet – med den industriella revolutionen – tilltog denna framstegstro, förnuftstro och utvecklingsoptimism, både bland liberaler och socialister. Socialdemokratin hade som marxistiskt parti (de vetenskapliga socialisterna) alltid varit mån om att vara "vetenskaplig" och "modern". På 20-talet var det "vetenskapligt" och "modern" att tala om "rasegenskaper" och varna för "skadlig rasblandning". Eugeniken ansågs då vetenskapligt solid och sterilisering uppfattades som en metod att förbättra folkhälsan genom att "få fram en sundare folkstam". För socialdemokratin var, enligt Runcis, steriliseringspolitiken social ingenjörskonst. Om samhället hindrade de mindre välanpassade att skaffa barn minskade antalet människor som låg det allmänna till last och förbättrade välfärdstatens och folkhemmets funktion. Ett folk av friska, starka och välanpassade svenskar var målet, vilket lätt kan förväxlas med idéer från det nazistiska Tyskland, men

som var allmänt och accepterat i många politiska läger och länder i världen vid denna tid.

Maija Runcis har skrivit en avhandling som är högaktuell i debatten om vårt förflutna. Den är kanske aningen tungläst på sina håll, men kunskapen i ämnet och engagemanget för "historia underifrån" går inte att ta miste på.

Lars-Erik Hansen

FOLKE LUDWIG m.fl., *Riksarkivets beståndsoversikt, del 2, Riksdagen och dess verk, Allmänna kyrkomötet*. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet, Sthlm 1998.

Ett för forskningen oundgängligt hjälpmedel är översikter och register över större arkivbestånd. Sådana översikter ger överblick och goda inkörsportar och skapar därmed bättre förutsättningar för den enskilde forskaren att hitta sökvägar i arkiven. Det bör dock påpekas att det sedan alltid gäller att via specialiserade förteckningar och hjälpregistret slutligen söka sig fram till de relevanta handlingarna i arkiven och samlingarna.

Riksarkivet håller nu på att fullborda en stor kulturgärning genom att systematiskt i bokform presentera sitt stora bestånd av statliga och enskilda arkiv. *Riksarkivets beståndsoversikter* omfattar redan K.M.:s kansli, dvs. den centrala regeringsmakten inkl. Utrikesdepartementet, vidare Kommittéväsendet (de statliga utredningarna) och Kammararkivet, dvs. det centraliserade skatteväsendet.

Den nu föreliggande volymen om Riksdagens och dess verk, samt Allmänna kyrkomötet, täcker en viktig del av den svenska rikshistorien. Den svenska riksdagen är en av Europas äldsta nationella representationer med anor från 1400-talet. Riksmötet 1435 i Arboga räknas traditionellt som det första och firades med pompa och ståt år 1935, då även ett vetenskapligt jubileumsverk om 15 band utgavs med mycken för sin tid gedigen forskning. (Senare forskning har dock ifrågasatt om Arbogamötet bör räknas som det första riksmötet.) Det äldsta i original bevarade riksdagsbeslutet är från riksdagen i Stockholm i januari 1569.

Redovisningarna i volymen är föredömliga. Först ges en orientering om beståndet och en historisk och administrativ bakgrund. Därefter presenteras beståndet (arkivet) i fråga om tid, omfång, innehåll med arkivserier samt hjälpmedel i form av förteckningar, register, utredningar, litteratur osv. Redovisningen av arkivserierna är givetvis nyckeln till förståelsen av uppbyggnaden av varje arkiv eller samling. Huvudavdelningarna i boken är:

Riksdagsbeslut och pergamentsurkunder 2) Ständertidens riksdagar 3) Riksdagshandlingar från K.M.:s kansli m.m. under ständertiden, 4) Tvåkammarriksdagen 5) Riksbanken, 6) Riksgäldsarkiven, 7) Riksdagens ombudsmän och revisorer samt 8) Allmänna kyrkomötet.

Illustrationerna förhöjer värdet av boken och ger intressanta exempel på vilken typ av material som göms

i de digra arkiven. Några exempel: Under frihetstiden 1720–72 var kungamakten svag medan riksens ständer (riksdagen) och de tidiga partibildningarna hattar och mössor utövade den politiska makten. Detta kan bl.a. utforskas i arkiven efter det sekreta utskottet och de många ständerdeputationerna. Den svenska statens glupande lånebehov är ingen ny företeelse och kan här studeras både i riksens ständers och riksbankens arkiv samt i riksgäldsarkiven. Vidare noterar jag att svenska staten redan 1771–73 inrättade det s.k. Nummerlotteriet för att dra in inkomster via lotterimedel. Gustav III lät Bellman få en tjänst i Nummerlotteriet, vilket var en sinekur, som slutade med att Bellman i sin tur hyrde ut sin tjänst.

Riksdagens befattning med utrikesärenden har efterhand ökat genom hemliga utskottet 1895–1920 och utrikesnämnden från 1921. Utrikesnämndens protokoll återfinns dock både i Riksdagens och i UD:s arkiv, vilket forskaren bör observera. (Till detta kommer riksdagens utrikesutskott.)

Slutligen noterar jag Ständernas uppsägelseskraft till kung Sigismund år 1605, i vilken man uppsäger den katolske kungen av Polen och Sverige tro och loven. Denna handling avsändes till kungen i Polen men återkom till Sverige som krigsbyte från Polen 1656 – så underliga kan arkivhandlingars öden gestalta sig.

Sammanfattningsvis kan sägas att Riksarkivet har all heder av denna beståndsoversikt över Riksdagen och dess verk. Nu väntar vi med spänning på de avslutande delarna om de centrala ämbetsverken och de enskilda arkiven.

Kent Zetterberg

PER SVENSSON, *Frostviken: Ett reportage om Per Olof Sundman, nazismen och tigandet*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1998. 224 s.

Den officiella bilden av Per Olof Sundmans livsbana är onekligen imponerande och ägnad att väcka beundran. Efter en bohemisk uppväxt i Stockholm lämnar den tjugotreåriga ynglingen storstaden hösten 1945 – utan pengar och utbildning – för att bege sig till Härjedalen och leva vildmarksliv. Fyra år senare har han etablerat sig som nygift pensionatsägare i Jämtland. Fjällgården i Frostvikens kommun skulle enligt den litterärt intresserade innehavarens planer även fungera som en plats där unga författare kunde finna arbetsro.

Tio år efter upprottet från huvudstaden är Sundman vice ordförande i kommunalnämnden och medlem av Bondeförbundet. 1957 gör han en uppmärksam debut med novellsamlingen *Jägarna*. Under det följande decenniet publicerar han sju böcker, sist av dem den mäktiga dokumentärromanen *Ingenjör Andréés luftfärd*, vilken på en och samma dag tilldelas Nordiska rådets litteraturpris och Stora romanpriset. Då är han sedan en tid återbördad till Stockholm.

Karriären fortsätter såväl på det politiska som det litterära planet. 1968 väljs Sundman in i Riksdagen och fem år senare tar han säte i Svenska Akademien. Han

PER OLOF SUNDMAN

samlar på styrelseuppdrag och positioner: Nordiska rådet, Sveriges Radio, Författarförbundet. En post som kulturminister hägrar.

Men de år han har kvar att leva fram till sitt frånfälle, sjuttio år gammal 1992, förbittras av besvikelser och motgångar. Han tvingas lämna Riksdagen med motive-ringen att han inte ägnat tillräckligt mycket tid åt vardagsarbetet inom partiet, det andra äktenskapet have-rerar, som diktare tystnar han. Hans nästa bok, den lilla *Berättelsen om Säm*, ges ut först 1977 och får ett svalt mottagande. Den stora roman om Nobel han förbereder blir oskriven. "Alkohol. Isolering. Sjukdom."

Även tidigare hade det funnits stunder av motvind. Jan Stolpe och Tobias Berggren gick i två essäer i *BLM 1970* till generalangrepp mot Sundmans texter. De tyckte sig där finna "en fascination och lockelse inför starka män", en underliggande uppfattning av samhället såsom militärt organiserat, "där var och en har att sköta sina plikter och lojalt lyda order utan att fråga varför".

När Per Svensson, som står för dessa formuleringar, försöker lyfta fram dominerande motiv och teman i det sundmanska författarskapet, betonar han förtigandet, jakten, flykten och skulden. Mot bakgrund av de avslöjanden som journalisten Jonas Fogelqvist gjorde i *Arbetaren* 1996 rörande Sundmans medlemskap i en nazistisk ungdomsorganisation, får dessa grundtankar vidgad innebörd.

I rapportboken *Frostviken* gräver frilansskribenten Per Svensson djupare i det bevarade arkivmaterialet, ned mot en lika solig som emellanåt sorglig verklighet. Bisarra händelseförlopp med mer eller mindre excentriska aktörer avlöser varandra. Beklagligtvis har Svensson inte lagt upp sin framställning kronologiskt och han underlåter tämligen ofta att nämna sina

källor. Dispositionen blir därför tämligen slingrande mellan olika ämnen och epoker och upprepningar är inte sällsynta. Möjligtvis vill författaren med genrebeteckningen "reportage" antyda och ursäktla den impressionistiska prägeln, liksom det jargongbetonade och lätt vårdslösa språket ("sticka till", "kompisar", "som sagt", "plåta", "ragga").

Somliga kapitel eller delar av kapitel har en mer bakgrundsinformande karaktär och beskriver framväxten av en svensk "Hitler-Jugend". Embryot spåras tillbaka till Sveriges fascistiska kamporganisation 1926 som efter några år bytt namn till Svenska nationalsocialistiska partiet under ledning av veterinären Birger Furugård och furiren Sven Olov Lindholm. Motsättningar leder till att partiet splittras och Lindholmsanhängarna avgår med segern. Arne Clementson utses att förestå ungdomsrörelsen Nordisk ungdom. Snart nog kommer Clementson på kant med Lindholm – det tycks ha handlat om att den förstnämnde försummat den antisemitiska propagandan – och bildar en egen organisation, vilken av ekonomiska skäl snart läggs ner.

Våren 1938 begär Per Olof Sundman inträde i Nordisk ungdom, där han fungerar som "lagledare". Under schismen väljer han att följa Clementson men återvänder under den följande våren till Lindholmsfalangens ungdomsavdelning. I augusti 1942 är han enrullerad i Fosterländsk Enad Ungdom och han återfinns senare som föreningssekreterare eller ombudsman i högerns ungdomsförbund.

Åtskilliga gånger vidgar Svensson sitt perspektiv och behandlar hela det nazistiska fenomenet samt till exempel de hemliga flyktvägar som upprättades genom Danmark och Sverige för att smuggla ut komprometterade personer. "Tredje rikets vänner var många", skriver han, och anför som förskräckande belägg de listor militärledningen 1940 begärt att säkerhetspolisen skulle upprätta över svenska officerare som var medlemmar i nazistorganisationer. Samma intryck ger förteckningen över de skåningar som fortfarande sommaren 1942 var anslutna till Riksföreningen Sverige – Tyskland, "idell grevar, bankdirektörer och näringslivstoppar". Han betonar samtidigt att skälet till att de nazistiska partiernas valframgångar var tämligen måttliga låg i att dessas idégodas "fanns företrädare och inmängda också i mer salongsfärdiga och etablerade politiska rörelser".

Försöken att ringa in och analysera Sundmans politiska engagemang störs också av den mängd digressioner som kretsar kring personer vilka rört sig i Sundmans omgivning, en snarast osannolik skara av drömmare, fantaster och opålitliga, skrävlande mytomaner, agerande på gränsen till det kriminella. Man kan i sammanhanget samtidigt ställa sig tvivlande till dessas tillförlitlighet i egenskap av vittnen till sundmanska förlöppningar.

Otvivelaktigt är dock att Sundman sommaren 1941 reste till Finland med en kamrat för att som frivillig delta i fortsättningskriget, ett företag som slutade hastigt och snöpligt. Lika otvivelaktigt är att den snart

myndige Sundman greps av stockholmspolisen den 11 februari 1943 och förhördes, misstänkt för "olaga försäljning och innehav av skjutvapen, samt visst annat brott". Han döms senare till dagsböter. Under en kortare tid är han också föremål för post- och telefonkontroll. På sommaren samma år förefaller han också ha läckt informationer till tidingen *Se* "om en värnningssentral för Waffen SS på Grev Turegatan i Stockholm". Som om detta inte vore nog dyker hans namn upp också i ett PM till helsingborgspolisen i december 1945. Där meddelas att Sundman för vänner uppgivit att han en månad tidigare träffat och samtalat med Hitlers ställföreträdare Martin Bormann !!!

I de ungnazistiska publikationerna är det inte svårt att hitta spår efter Sundmans skolkamrater och umgängesvänner. (Svensson anför några roande, uppbyggliga och scouthurtiga noveller och referat ur kamptidningar som *Stormfacklan* och *Ungt Folk*.) Han själv framträder dock ytterst sparsamt. Enligt egen uppgift lämnade han redan 1943 den nazistiska rörelsen, men, vilket Svensson påtalar, det går inte att bortse från att han långt senare har kvar kontakten med de forna kumpanerna. Sålunda bjuder han upp Arne Clementson till Frostviken, dock utan resultat, och så sent som 1962 sammanträffar han med flera av dem.

Det är naturligtvis oundvikligt att ställa frågan om skälen till Sundmans ungnazistiska period. Hypotesen att det endast handlar om "vanlig slyngelverksamhet", pojksteck, rövarromantik och ungdomsmyrer avfärdas. Därtill var och blev kontakterna de gamla vännerna emellan alltför djupa och varaktiga. – En annan förklaringsmodell utgår från Freud. Uppgåendet i den nazistiska ideologin har sin rot i tomrummet efter den tidigt bortgångne fadern, i det problematiska förhållandet till modern och konflikten med styvfadern. Nazismen blir faderssubstitut, jagförstärkare eller provokation.

En tredje strategi är att koppla samman den politiska aktiviteten med den säregna sundmanska berättartekniken och människosynen. I sina litterära skapelser framträder diktaren ofta som en observatör, kontrollant eller utredare, vilken med alla medel försöker fånga en verklighet som i sista instans upplöses i motsägelsefullhet eller gåtfulla fragment. Den behavioristiska sakligheten är "negativ mot spekulationer i människors inre liv och drivkrafter, envist fixerad vid det iakttagbara, vid beteenden, handlingar, repliker". Den så kallade ovetbarhetsdogmen hävdar bestämt att vi omöjliga kan förstå eller kommunicera med varandra. Vi vet aldrig varför någon betar sig på ett visst sätt. Därför skall vi inte heller döma. Sundmans estetik kommer till som ett led i ett pågående självvråttfärdigande. Den är samtidigt en flykt från påträngande skuldkänslor. Svensson sammanfattar lakoniskt: "Den var också en livslögn. Naturligtvis trodde han inte på den!"

Emellanåt faller utredaren för äventyrliga spekulationer: vad skulle det ha blivit av Sundman om Tyskland vunnit kriget? Vad skulle han ha anfört om han kunnat deltaga i debatten om sina ungdomliga villfarelser? Tog han sitt nazistiska förflutna på allvar

eller ej? Han tycks inte ha vidrört ämnet ens inför dem som stod honom närmast. Skall man söka motivationerna till författarskapet i en vilja till bikt och botgöring eller ej? – Betydligt mer intressanta är Svenssons tankar kring Sundmans förtigande av sin hemlighet. Den senare fungerar på en gång som förlossare och förgörare och blir den centrala erfarenheten i hans liv. Han skriver för att bli sedd och synlig, men fruktar samtidigt att bli sedd och synlig. Det dolda tjänar som egelse till hans skapande, men om det kapslas in så effektivt att ingenting läcker ut tynar också den kreativa impulsen. Här finns den fundamentala kluvenheten i hans person och dikt.

Den kommer till synes i hans egendomliga benägenhet att leka med elden, att strö antydningar om sitt förflutna kring sig. Naturligtvis måste Sundman ha varit medveten om att åtskilliga personer hade kännedom om fakta i målet. Andra tvingade dock aldrig honom att tala och tystnaden måste ha blivit ett växande problem ju mer offentlig han blev i sina roller. Då tog han saken i egna händer, som om han "försökte provocera fram en demaskering". I en självbiografisk skiss i *BLM* 1961 refererar han till de fascistiska poeterna Marinetti och Örnulf Tigerstedt (den senare knappast så okänd som Svensson vill göra gällande om man erinrar sig Göran O:son Waltås avhandling från 1993). Till P. O. Enquist nämner han att "i gymnasiet gick vi alla i bruna stövlar" osv.

Vid sidan av den egentliga, fascinerande och styckevis upprörande berättelsen finns en annan, vilken leder tankarna till Enquists *Legionärerna* från 1968. Bredvid de intensiva försöken att klarlägga ett faktiskt händelseförlopp – baltutlämningen respektive Sundmans nazism – sker en förtgående granskning av den egna undersökningen. Går det att nå fram till förståelse och någon form av sanning? Är hela företaget etiskt försvarbart? Svensson sitter i Rom, på UB i Lund och KB i Stockholm. Han skildrar sina resor och intervjuer samt de förhoppningar, glädjeämnen och besvikelser som följer i forskningens spår. Reduceras inte bilden av Sundman till något banalt och trivialt? Reportern upplever sig som en besatt inkvisitor och rättsshaverist. Sysslar han inte med gravskändning och vilken rätt har han som i unga år svärmade för en totalitär ideologi att slunga ur sig anklagelser? – Här stiger framställningen ur sina ursprungliga ramar och växer till en djupt sympatisk och tankeväckande moralisk diskussion och självuppörelse.

Pär Hellström

RUNE PÅR OLOFSSON, *Georg Stiernhielm – diktare, domare, duellant: En levnadsteckning*. Hedemora: Gidlunds förlag, 1998. 222 s.

För litteraturvetare är en obligatorisk Herculesstudie samma mandomsprov som en Lutheravhandling för teologer, påstår Rune Pär Olofsson med en inte föraktlig överdrift. Men visst är det sant att många av 1900-talets lärdomsbjässar ägnat sina mödor åt att

GEORG STIERNHIELM (1598–1672)
Teckning av Hasse Erikson.

tränga in i Stiernhielms mångskiftande och förbryllande värld: Sven Delblanc, Sten Lindroth, Johan Nordström och Bernt Olsson, för att nämna några. En populärbiografisk skildring av heltäckande karaktär har dock saknats och lagom till 400-årsminnet av renässanshumanistens födelse har poeten, romanförfattaren och journalisten Olofsson känt sig kallad att rätta till denna brist.

I 22 kapitel, om inledningen räknas med, har författaren försökt sig på den väldiga uppgiften att röra sig över de flesta av Stiernhielms verksamhetsfält. Med tanke på den avsedda publikens förutsättningar är alla texter på latin översatta till svenska, något som hör till volymens förtjänster. Det medför samtidigt att latinpoesin (inalles 38 skaldestycken) och de så länge undångömda pornografiska dikterna får en viss uppmärksamhet. Alstren i den senare genren var inte sällan nedskrivna på utländskt tungomål. Eftersom originaltexterna dessutom trycks av får läsaren en god inblick i det ytterst förfinade formspråket – till exempel palindromer och anagram – där det in absurdam konstlade uttrycket skjuter innehållet i bakgrunden. En förändring av mer diskutabelt slag är normaliseringen av 1600-talssvenskan. Men den bokstavsmagi och det klangvärde som var så väsentliga för Stiernhielm har föranlett en viss återhållsamhet på denna punkt.

Teckningen av Jöran eller Georg Lilius släktbakgrund är rapsodisk och snårig. Det tycks emellertid stå klart att bergsmannaätten innehade stora jordegendomar, skogar och gruvor, men att det vid Gustav Vasas tid bar utför i socialt och ekonomiskt hänseende. Till och med frälset gick förlorat. Mellan åren 1611 och 1613 är Stiernhielm inskriven i Johannes Rud-

beckius' Collegium privatum i Uppsala (fattigdomen i hemmet kan alltså inte ha varit överdrivet svår). Två år senare dyker han upp vid universitetet i Greifswald för den första av sina två kontinentala studieperioder. När den senare avslutas återvänder han till Sverige och blir efter en tid lärare vid Johan Skyttes Collegium illustre i Stockholm, en läroanstalt för adelns söner. Han blir också lärare för Skyttes barn. 1630 följer han sin rektor till Livland, för att arbeta som jurist och ämbetsman. Året därpå adlas han.

Han har utnämnts till biträdande domare vid den nyinrättade hovrätten över Livland, men är även febrilt verksam på åtskilliga andra områden och kommer att sitta med i så gott som alla domstolar som finns. Förutom i hovrätten återfinns han i lantdomstolarna, i det överkonsistorium som hade till uppgift att få kyrkolivet att fungera och döma i kyrkliga mål samt i privilegierevisionen, som ålagts att bringa reda i det tilltrasslade nätet av donationer och förläningar. Det säger sig självt att möjligheterna var stora att skaffa sig inflytelserika fiender genom dessa uppdrag, i synnerhet som svenskarna i gemen var illa tålda. Stiernhielms temperament tycks inte heller ha varit av det blidare slaget. Han hade lätt att komma i delo med folk, särskilt under alkoholens inverkan, och drabbades redan under sitt första år i Livland av två åtal för ärekränkning. Under ett uppträde vid ett barnsöl i Dorpat utväxlas värjhugg mellan ett antal personer och Stiernhielms högerhand blir obrukbar för all framtid.

Under dessa förhållanden måste givetvis det vetenskapliga och litterära arbetet sättas på undantag. En växande familj bidrog också till att göra den ekonomiska situationen ohållbar. Lönen utbetalades därtill

sällan i tid och med fullt belopp. Den enda utvägen var att anhålla om någon typ av förläning hos regeringen. Vid några tillfällen var Stiernhielm lyckosam i sina äskanden i detta avseende, men det medförde knappast någon arbetsro utan drog i stället in honom i en häxkit-tel av processer och överklaganden. En egendom han trodde sig ha fått 1639 kom i hans besittning först efter tjugotre år och ett annat gods pantsatte han! Någon rikssvensk förläning kom honom aldrig till del och det står utom tvivel att han aldrig behandlades efter förtjänst. När han avled 1672 bisattes kistan i sexton år i Klara likhus i väntan på att kronan skulle betala sin skuld till honom och därmed begravningskostnader och gravplats.

Framställningen är i de partier som berör stats-tjänstemannen Stiernhielm tungläst och svårbegriplig. En anledning till detta är den osammanhängande presentationen, som hoppar fram och tillbaka mellan skilda ämnen, samt svårigheten att slå fast den egentliga innebörden av och innehållet i den mängd titlar och funktioner som anförs. Man är därför tacksam för de partier som fokuserar Stiernhielm som människa och som interfolierar redogörelsen i övrigt. Huvudkäl-lan har självfallet varit Samuel Columbus, den troliga initiativtagaren till att samla Stiernhielms poesi i *Musæ Suethizantes* (1668), medarbetaren till den dramatise-rade *Herculis Wägewal* (1669) samt diktarens hand-sekretäre.

I statens tjänst verkade Stiernhielm också genom att leda befästningsarbeten. Han blev riksarkivarie och riksantikvarie, sitter med i 1642 och 1643 års lagkom-missioner och är riksdagsman. Men det är mot två andra grenar av hans rastlösa verksamhetsiver Olofs-son riktar sin uppmärksamhet: vetenskapen och dikt-ningen. Avseende det förstnämnda området fram-träder han i tre roller: som naturvetare, som språkman och fornforskare samt som filosof. – Det tidiga in-teresset för astronomi trängs snart undan av frågor rörande matematik och mekanik, och 1644 utger han den första naturvetenskapliga avhandling som skrivits på svenska – *Archimedes Reformatus* – inledd med den första sonetten på svenska! Här behandlas metoder för att beräkna specifika vikter och ädelmetallhalter. Se-nare skapar han med sin ”Carlstaf” det måttsystem som senare ersätts av metersystemet.

Som filolog sysslade han med gamla landskapslagar och isländska handskrifter och utgav utkast till ord-böcker. Hans språkteoretiska och språkfilosofiska spekulationer, tillkomna efter Johannes Bureus men före Rudbecks *Atlantica*, har dock tilldragit sig störst intresse, måhända därför att de har betydelse för hans lyrik. Utgångspunkten för Stiernhielm är att nå fram till det urspråk som talades i paradiset, där ”harmonia vocum et rerum” (uttryckens och tingens harmoni), dvs. det förhållandet att ljuden/orden speglar och artikulerar tingens väsen, har nått sin mest fulländade gestalt. Han avvisar tanken att detta urspråk skulle åter-finnas i hebreiskan och hänvisar i stället till svenskan som det idiom som förbistrats minst. Hans engage-mang för att rensa ut lånord och återuppliva fornord-

iska glosor har alltså en vidare syftning än purism och patriotism och utvecklas till en dunkel lära om vokalers och konsonanterns samband med ljuset och materien, två av tillvarons tre grundprinciper.

I förordet varnar Olofsson för avsnitten om naturve-taren, språkmannen och filosofen, men vad beträffar de förstnämnda är varningen obefogad. Stoffet är svår-tillgängligt men diskussionen klar och informativ. Det gäller dock inte om det kapitel som behandlar filosofen Stiernhielm. Här finns spridda ansatser att ta upp aris-totelism, stoicism och nyplatonism. Amos Comenius’ pansofi och Giordano Bruno, men det sker håglöst och till synes utan förhoppningar att göra tankarna begrip-liga. Det är förstaeligt eftersom källorna i mångt och mycket består av fragment, utkast och minnesanteck-ningar. Till och med självaste Johan Nordström tycks ha givit upp hoppet om att skapa ordning i oredan och strukturera upp materialet. Men att fylla ut kapitlet med anekdoter och sidolånga citat ur brev och andra texter är att göra det väl lätt för sig och samtidigt lura läsaren.

Diktaren Stiernhielm tycks märkligt nog vara den som får minst uppmärksamhet, men man bör kanske ha i åtanke att hans ambitioner att sjunga på svenska endast sträckte sig över ett tiotal år. Under några peri-oder befinner han sig i Stockholm och framträder som hovpoet. Han skriver ett antal hyllningsdikter till drott-ning Kristina under ett uppehåll vid 1640-talets början och vid decennieskiftet debuterar han som författare av ”programblad” till fem baletter och upptåg. Ibland håller han sig nära den franska förlagan – originalitet var ju ännu inte på ett och ett halvt sekel ett honnörsord – men ofta går han sin egen väg. I den politiska alle-gorins form förhårligas Kristinas politik och fredens fördelar prisas i anmärkningsvärt intensiva strofer.

Beträffande *Hercules* (1658) betonas föga förvä-nande den 521 rader långa diktens karaktär av adels-traktat och dygdpredikan. Adelskap förpliktar och den nyvordna stormakten Sverige hade ett ansenligt behov av ett bokligt utbildat fräse för att administrera och förvalta det nya riket. I dikten pläderar Stiernhielm för detta nya adelsideal, men han åstadkommer också någonting nytt på den svenska litteraturens fält genom att här ta upp de antika versmåten i en lärd konst-diktning, i detta fall orimrad hexameter. – *Bröl-lopsbesvärs Ihugkommelse* (tryckt först 1818) består av 533 versrader och skulle alltså vara diktarens mest omfattningsrika verk, om han nu är dess upphovsman. Så tycks Olofsson anse i likhet med de flesta andra och han argumenterar för att texten är ”en parodi eller pastisch på ett bröllopskväde i tidens stil”, men att överdrifterna blivit så stora och grova att dikten inte kunde pub-liceras. (Det är egenartat att notera att författaren i annat sammanhang anför en artikel i *Nordisk familjebok* som källa, men inte nämner Magnus von Platens upplysande och välskrivna uppsats i *Tviste-frågor i svensk litteraturforskning* (1966) avseende denna bröllopsdikt.)

Här och var dyker frågan om Stiernhielms ren-lärighet i religiösa spörsmål upp, men något direkt svar levereras aldrig. Columbus var bekyrnad och vid en

disputation i Uppsala 1653 angrep hans mentor Bibelns auktoritet. Det är säkert att diktaren hyste många åsikter som stred mot vad kyrkan lärde, men om detta förde honom mot en icke-kristen tro är omöjligt att avgöra.

Columbus fördömer starkt sin mästars mångsyssleri, vilket medförde att ett otal projekt inleddes utan att nå fram till ett slut. Eller berodde de aldrig fullbordade uppslagen på perfektionism, var de resultaten av ett krav att alltid tränga djupare, formulera sig precisare? I föreliggande studie benämns han "vår kulturs störste misshushållare". Sakläget måste givetvis få konsekvenser för levnadstecknaren som tvingas ila från disciplin till disciplin. Men splittringen hade inte behövt ha blivit så påfallande som den är här. Dispositionen är varken tematisk eller kronologisk. En välvillig läsare kan måhända skönja en kombination av båda, men det förblivande intrycket är att författaren använt sig av hugskotts- eller ullstrumpemetoden, dvs. det gäller att bara gå på.

Tankeflykt och digressioner är legio. Några sidor in i avsnittet om Stiernhielms verksamhet i Livland "måste vi göra halt ett tag" och av obekant anledning behandla landets historia. Insprängt i partiet om hovpoesin kommer en redogörelse för hur huvudstaden byggs om. Under rubriken "Krigsrådet" förekommer sju rader om ämnet, men de övriga två sidorna ägnas vänskapen till Magnus Gabriel De la Gardie, Silverbibelns öden och den åldrade Stiernhielms inval i Royal Society i London. Men det skall inte förnekas

att somliga utvinkningar ger must och mærg åt skildringen. Olofssons förflutna som präst gör honom till en pålitlig vägledare på det ecklesiastiska området, så till exempel när han berättar om hur viktigt det var under detta skede att undvika katolska lärosäten och hålla sig till de evangeliska. I värsta fall kunde man annars riskera att straffas med landsflykt och arvlöshet, ett öde som drabbade en av Stiernhielms närmaste ungdomsvänner. Olofsson citerar ett brev där han får "intrycket att Göran Lilia var införstådd" med vad vännen hittat på och "känslan" att han också var nära att erkänna att han själv bevistat förbjudna studieorter. De så kallade tystnadsbevis som på andra ställen helt korrekt förkastas utnyttjas när det kommer till pass.

Ett annat irritationsmoment gäller språket, såväl de citatkataloger som sällan binds samman genom kommentarer som den devota, bugande och bockande hållningen, utmärkt illustrerad av det inledande kapitlets titel, "Ett tack – och en ursäkt...". Utrop, frågor och svar överflödar – "Hjälp!", "Nå", "Jo", "Visst", "Märk väl" – när biografen uttalar sig om "Georg". Läsaren informeras om att författarens svensklärare på gymnasiet varnade honom för manierism, och det är bara att beklaga att dessa visa ord föll på hälleberget.

Tyvär saknas fortfarande en populärbiografi över Stiernhielm.

Pär Hellström

Tidskriftsöversikt

Elbogen: Malmö forminnesförenings årsskrift 1997. Anders Reisnert om Malmö medeltida befästningar. Thomas Sörensen om social & politisk oro i Malmö för hundra år sedan. Hans Holmberg om att möta Thorvaldsen på Malmö gamla begravningsplats. Anne-Lis Nilsson om Malmö tandläkarhögskola. Karl Osterman om den legendariska kryssningskönheten Stella Polaris.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1998. Peter Lundqvist om S:t Nicolai kyrka. Bror Jansson om Halmstad som pilgrimsort. Benkt Högstedt om Lars Montin. Tuwe Jepson om Oscar Jepsens handelsbod. Gunnel Jungmar om logen Vega. Björn Petersen om ett tidigt hyreshus i Halmstad. Sven Aremar om tre Halmstadsbors äventyr på barken Talisman 1916. Kurt Andréasson om söndagspromenader med besök hos mormor och morfar. Bertil Nordqvist om en promenad genom Halmstad 1925. Hans Mayer om Halmstadprofilen Johan Nilsson. Lennart Lundborg om den nedlagda konstnärskroger Vårdshuset Laxen. Gösta Eriksson om löparen Fritiof Holmgren. Åke R. Johansson om en frisörmästares öden 1920–98.

Genealogen: Medlemsblad för Norsk Slekthistorisk Forening. 1998:1 Yngve Nedrebø: "Bløeff eller fakta. Om uektefødte barns fedre i eldre tid." Arvid Skogseth: "Kven var Ivar Mikkelsen? Eit slektsproblem frå Fedje."

Genos: Tidskrift utgiven av Genealogiska samfundet i Finland. 1998:2 Jyrki Paaskoski: "Den ideologiska bakgrunden till det biografiska uppslagsverket *Russkij Biografitjeskij Slovar*." Veli-Matti Autio: "Släktartiklarna i *Kansallinen Elämäkerrasto*." Aulikki Litzen: "Nationalbiografins innehåll, redaktionella principer och publikationer." Ilpo Toivonen: "De äldsta kommunieböckerna i Loimijoki." Tapio Vähäkangas: "Förfäderna till släkten Granberg i Lochteå."

1998:3 Georg Haggrén: "Arkeologin rörande historisk tid och den personhistoriska forskningen." Lena Huldén: "Maktstrukturer i det tidiga finska 1500-talssamhället." Olav Rundt: "Karin Månsdotter, fakta och myter."

Tapio Vähäkangas: "Peder Danskes avkomlingar."

Historisk tidskrift. 1998:1 Åsa Linderberg & Cecilia Trenter: "Historiografi – att famna eller kritiskt betrakta det förflutna." Torbjörn Nilsson: "Historielöshet i kritisk förklädning." Peter Aronsson: "En lomhörd dialog? Den historievetenskapliga debatten på 1990-talet."

1998:2 Jacob Westberg: "När ord får mening – författarskap och tolkningssammanhang i Quentin Skinners analys av språkanvändning hos Bolingbroke, Machiavelli och Hobbes." Jan Lindegren: "System i funktion – ett forskarporträtt av Sven A. Nilsson (1914–1997)."

1998:3 Erik Lönnroth: "Svensk historisk skrivning under 1900-talet." Gunnela Björk: "Det bekönade medborgarskapet: Skoarbeterskor, fackförening och parti under 1920- och 30-talen." Paulina de los Reyes: "Det problematiska systemskapet: Om 'svenskhet' och 'invandrarskap' inom svensk genushistorisk forskning." Björn Horgby: "Från jämlikhet till marknad: En diskursanalys av kommunalpolitiken i Linköping efter 1970."

Journal of Women's History. Summer 1998: Deborah A. Symonds: "Reconstructing rural infanticide in eighteenth-century Scotland." Angela Woollacott: "From moral to professional authority: Secularism, social work, and middle-class women's self-construction in World War I Britain." Rudolf Michel Dekker: "Women in the Medieval and early modern Netherlands." Marilyn E. Hegarty: "Patriot or prostitute? Sexual discourses, print media, and American women during World War II." Lena Sommestad & Sally McMurry: "Farm daughters and industrialization: A comparative analysis of dairying in New York and Sweden, 1860–1920."

Lychnos: Lärdomshistoriska samfundets årsskrift 1998. David Östlund: "Ett manifest för processtolkande idéhistoria: 100 teser om tänkandet och dess historiskskrivning." Monica Aase & Mikael Hård: "'Det norska Athen': Trondheim som lärdomsstad under 1700-talets andra hälft." Solveig Jülich: "Medicinen och fotografiets mekaniska objektivitet: Carl Cur-

man och tillkomsten av Karolinska institutets fotografiska ateljé 1861." Åsa Bergenheim: "Brottet, offret och förövaren: Om synen på incest och sexuella övergrepp mot barn 1850–1910." Nils Uddenberg: "Arvet, fostran och det rättfärdiga samhället." Karin Johansson: "Humaniora, humanism, historia: Installationsföreläsning den 7 november 1997." Stig Strömholm: "När föddes studenten?" Claes Ekenstam: "Om kärleken och den sociala konstruktivismen: I dialog med Arne Jarrick."

Norsk Slekthistorisk Tidsskrift 1997: Bind XXXVI/Hefte 2 Terje Gudbrandson: "Lars Prytz og brevene hans till slektninger."

Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1998. Lennart Elmevik om ortnamnet Ervalla. Staffan Fridell om "Häggumpergamentet" – ett götiskt falsifikat. Karl Axel Holmberg om fornlämningar och bebyggelsers namn. Bo Magnusson om "Kiällareskiäret" vid Kalmar. Karl Inge Sandred om Rune Forsberg 1908–97. Svante Strandberg om ljudutvecklingen i det sömländska ortnamnet "Goglund". Henrik Williams om etymologi och namnvård med utgångspunkt från det småländska ortnamnet *Rugstorp/Ruggstorp*.

Personalhistorisk Tidsskrift: Tidsskrift udgivet af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie. 1998:1 Edvard Paludan: "Slaegtsnavnet Paludan i Danmark og Norge." Jörgen Mikkelsen: "1700-tallets købstaeder – stagnation eller dynamik?"

Presshistorisk årsbok 1998. Mohammad Fazl-hashemi: "'Att civilisera ett röfvarland': Den svenska pressens syn på svenska officerare i Persien 1911–1915." Madeleine Kleberg: "Radikal kvinnosyn i TV:s hem- och familjeprogram." Carl Strand: "Eterkrig – Radiopropaganda riktad till Sverige 1940." Stig Hadenius: "Sejerstedt och Tingsten – två publicistiska profiler." Bror-Erik Ohlsson: "Lokalpressen och lokalhistorien i Eskilstuna." Örjan Romefors: "Anders Jeurling – från *Gotlands Allehanda* till sekelskiftets tidningskung." Folke Johansson: "Tryckfriheten, etiken och pengarna." Barbro Fischerström: "En bransch i förändring." Lars Rumar: "Sensur och selv-sensur i nordisk presse."

Scandia: Tidsskrift för historisk forskning. 1997: 1 Stephen A. Mitchell: "Nordic witchcraft in transition: Impotence, heresy, and diabolism in 14th-century Bergen." Erik Lönnroth: "Kodicillen till Gustaf III:s testamente." Patrik Lundell: "Upplysningen i provinserna: Om lärostandet i Linköping på 1790-

talet." Sven Lilja: "Städerna och den unge Odhner." Marion Leffler: "Lillebror eller kamrat – men aldrig syster? Bilden av lantarbetarna i LO-tidningen *Fackföreningsrörelsen* 1920–1931."

1997:2 Maria Sjöberg: "Kvinnans sociala underordning: Om makt, arv och giftermål i det äldre samhället." Kekke Stadin: "Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktionen av genus." Monika Edgren: "Makt, sexualitet och våld: Lagen, rätten och det sociala livet genom ett våldtäktsmål i Helsingborgs kämnrätt 1821." Dick Harrison: "Murder and execution within the political sphere in fifteenth century Scandinavia."

1998:1 Martin Gjerstad: "600 daler silvermynt: Ett inslag i den stora reduktionen." Heiko Droste: "Språk och livsform: Patronage i 1600-talets Sverige." Elin Frykman: "Sockerförsöket." Om kariesexperiment utförda på sinnesslöa i Sverige och riksdagsdebatten i samband därmed.

Släktforskarnas årsbok 1998. Urban Silkeborg: "Om släktforskning och källkritik." Carl Henrik Carlsson om Svenskt biografiskt lexikon. Pontus Möller om släkten Sasse. Magnus Olsson: "Om Carl XVI Gustafs härstamning från kungliga huset Vasa." Olof Cronberg om Palmiskiöldska samlingen i UUB. Ulf Berggren om smedsläktsnamn genom tiderna (Hammarberg, Jernström, Spik, Stålhandske etc.). Inger Rudberg om vardagsliv i en skånsk prästfamilj på 1700–1800-talet, speglat i brev. Ingrid Ridbäck om finansmannen Anders Walls härstamning. Bernhard Granholm om släktforskarens villrådighet inför anteckningen "Fader okänd" i kyrkböckerna. Urban Sikeborg intervjuar nestorn inom svensk släkt- och personhistorisk forskning – Hans Gillingstam. Hans Gillingstam om Änga-ätten. Ragnar Fornö om "Svedjefinnar i konflikt med järnbruk."

Släkthistoriskt forum. 1998:3 Harri Talvoje om släktforskning i Estland. Pontus Möller om utgången av adliga ätten Stråle af Ekna. Björn Lippold om Gustaf Daléns släktbakgrund. Ingvor Dahl om Bure-släkten.

1998:4 Elisabeth Thorsell om svensken Nils Collin som deltog i amerikanska frihetskriget. Pontus Möller om adliga ätten Möllerstierna. Ullagreta Carlsson om begravningskostnader i 1890-talets Filipstad. Gustaf von Gertten om villkoren för den som vill släktforska i Pommerns svensksbygder. Orientering om nya Personuppgiftslagen (PUL) som trädde i kraft 24 okt. 1998 och därmed ersatte den gamla Datalagen från 1973.

1998:5 Lars-Gunnar Sander om Gränsläkten Skotte. Sune Lindqvist undrar om guldsmiderna Sten & Marcus Sturk i Kalmar på 1600-talet. Christer Tronje skriver om sina småländska anor. Harald Runblom om migration inom Norden. Tommy Eriksson om Riksarkivets Arningefilial.

Släkt och hävd. **1998:1** Christopher von Warnstedt om invandrare till Sverige i äldre tid. Samme förf. om "Befäl och stabsbetjänter vid Kungl. Livregementet till Häst åren 1680–1709." Kompletteringar och rättelser till genealogiska arbeten.

1998:2 Torleif Ericson: "Vem var Bielkeättens stamfar?" Pontus Möller: "Herrarna till Borg och Lundby (Casper Fredric Knorring och hans familj)." Christopher von Warnstedt: "Befäl och stabsbetjänter vid Kungl. Livregementet till Häst åren 1680–1709." Kompletteringar och rättelser till genealogiska arbeten.

Swedish American Genealogist. **March 1998**

Peter Stebbins Craig: "New Sweden settlers, 1638–1644. Part 5." James E. Erickson: "Dale Covenant Church, Hawley, MN, Members 1886–1954." Nils William Olsson & Ted Rosvall: "Inheritance cases in the archives of the Swedish Foreign Ministry of Swedes who died in America. Part 2." Eva M.K. Pihl & Rogers B. Finch: "Christina Tornberg's Bible." Ted Rosvall: "Swedish telephone book on CD." Emigrantprojektet: "Swedish genealogy web site." Genealogical queries. Dag Blanck: "Swenson Center news."

June 1998 Kåa Wennberg & James E. Erickson: "Gustaf Schröder's unknown son." John L. Page: "Knox County, Illinois: Swedish immigrants serving in World War I." Nils William Olsson & Ted Rosvall: "Inheritance cases in the archives of the Swedish Foreign Ministry of Swedes who died in America. Part 3." Ted Rosvall: "The Nyberg file: A double serendipity." James E. Erickson: "Dale Covenant Church, Hawley, MN, Families."

September 1998 Peter Stebbins Craig: "New Sweden settlers, 1638–1664. Part 6." Paul G. Hayes: "Edward James Nelander 1855–1915." Nils William Olsson & Ted Rosvall: "Inheritance cases in the archives of the Swedish Foreign Ministry of Swedes who died in America. Part 4." Robert B. Porter: "Chicago lake Swedes and the Methodist church." Margaretha Hedblom: "Erik Wikén 1905–1998."

Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1998: "Krig och fred i källorna". Erik Norberg: "Krig och fred i källorna." Marie-Louise Rodén: "Westfaliska freden." Lars Ericson: "Hur Jöran Tomasson kom till Prag: De svenska arméerna i Tyskland under Trettioåriga kriget: Sammansättning och styrka." Sven Lundkvist: "Sveriges krigs- och fredsmål under Trettioåriga kriget." Helmut Backhaus: "Att förvalta kriget: Den svenska militära förvaltningen i Tyskland under Trettioåriga kriget: Räkenskaperna i Riksarkivet och Krigsarkivet." Björn Gäfvert: "Kartor och krig: Svensk militär kartering under Trettioåriga kriget." Berndt Fredriksson: "Hur har man haft råd att föra krig? Om källor till krigsfinansiell forskning." Lars-Olof Skoglund: "Också freden har sina segrare: Två bönder och en springare: De svenska sändebunden till westfaliska fredskongressen." Christer Danielson: "200 hästar och lika många männskor: Vad de diplomatiska räkenskaperna berättar om den svenska representationen vid westfaliska fredskongressen." Marie-Louise Rodén: "Fabio Chigi vid westfaliska fredskongressen: Ett möte mellan påvedömet och stormaktstidens Sverige." Anders Burius: "'At man nu om frijdh må siunga': Böcker om fred och böcker i fredstid." Folke Ludwigs: "Ännu ylar krigets hundar: De tyska krigsgravarna i Sverige." Bengt Rur: "Värjans egg: Några svenska militärer hemma och ute." Lars-Erik Hansen: "Önskas: Frisk 3-års arisk flicka: Flyktinghjälp 1938–1948 speglad i ett personarkiv."

Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1998

Personhistoriska samfundets årsmöte 1998 ägde rum på Krigsarkivet den 12 maj.

På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 1997 års förvaltning.

Till ny ordförande i samfundet valdes på styrelsens förslag fil. lic. Lars Rumar, tidigare landsarkivarie i Östersund och numera pressarkivarie på Riksarkivet. Till styrelseledamöter omvaldes FD Björn Asker, FD Lars Ericson, FD Björn Gäfvert, FD Gunnar Åselius samt fil. kand. Lena Ånimmer. Professor Göran Dahlbäck, FD Ulla Johanson och FD Solfrid Söderlund hade undanbett sig omval. I deras ställe invaldes professor Bo Lindberg, FD Olof Hägerstrand och fil. lic. Evabritta Wallberg.

Avgående redaktören Gunnar Åselius valdes att tillsammans med ordföranden och den tillträdande redaktören Olof Hägerstrand ingå i redaktionsutskottet för *PHT*. Den tillträdande redaktören fick i det sammanhanget tillfälle att presentera sig. Olof Hägerstrand är FD i Idé- och lärdomshistoria i Uppsala och har tidigare varit redaktör i Sverige för den finlandssvenska kulturtidskriften *Horisont* (1978-86), för den rikssvenska *Allt om Böcker* 1988-90 och har därtill varit recensitionsredaktör under åren 1993-98 för Lärdomshistoriska samfundets årsskrift *Lychnos*, utgiven i Uppsala.

Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Lars-Olof Skoglund. Till revisorssuppleant omvaldes FD Andreas Tjerneld.

Avgående ordföranden Erik Norberg delade ut det nyinrättade stipendiet för personhistorisk forskning om 5 000 kr till prof. Göran B. Nilsson för dennes framstående insatser inom detta område. Efter årsmötet höll FD Lars Ericson ett föredrag med utgångspunkt från sin nyligen utgivna bok - *Lasse i gatan* - om kaparen Lars Gatenhielm.

Personregister

- Achmed Köprillo Pascha, osmansk storvesir, 16.
Ahlenius, Holger, litteraturkritiker, förlagsman, 61.
Ahlgren, Stig, publicist, förf., 62.
Ahlin, Lars, förf., 52–63.
Ahnlund, Nils, historiker, prof., 108, 111, 113, 120.
Alströmer, Jonas, friherre, 43.
Ambjörnsson, Ronny, idéhistoriker, prof., 66.
Anckarswärd, Carl Henrik, officer, politiker, 39.
Andræ, Tor, religionshistoriker, prof., 103, 110f, 114–119, 124.
Appelboom, Harald, svensk legat, 7f.
Arendt, Hannah, tysk-amerikansk filosof, 131.
Arvastson, Allan, hymnolog, teol. dr, 102, 108, 119f, 124.
Asla Agan, osmansk ambassadör, 3–19.
Aslan Aga Tokat Bey, osmansk ambassadör, 12.
Atterbom, Per Daniel Amadeus, skald, litteraturkritiker, prof., 29f, 33.
Aulén, Gustaf, biskop, 108, 116, 118f, 125.

Barthes, Roland, fransk kritiker, prof., 65.
Bauer, Otto, österrik. politiker (socialdemokrat), 132.
Beckmann, Jakob, schw. kammarsekr., 86, 95.
Bengtson, Torsten, riksdagsman (bf/c), 139, 142.
Bergegren, Henrik ("Hinke"), socialistisk agitator, 131.
Bergson, Henri, fransk filosof, 124.
Bergsten, Staffan, litteraturhistoriker, doc., 53.
Beskow, Nathanael, teol. dr, 108.
Bhaskar, Roy, filosof, 123.
Bielke, Sten Nilsson, riksskattmästare, s. 18.
Billing, Einar, biskop, 109, 111, 115, 119.
Birckholtz, Hieronymus von, svensk underrättelseman, 76, 78–98.
Björck, Gertrud, psalmdiktare, 112f.
Björkquist, Manfred, biskop, 107, 109, 111ff, 116–120, 138, 141, 143.
Björnson, Björnstjerne, norsk förf., 32.
Blücher, Reimar, 96.
Brahe, Niels, greve, generallöjtn., rådsherre, 9f.
Branting, Hjalmar, politiker (s), statsminister, 167.
Bravo, Johan, dansk konstn., 30f.
Bring, Ragnar, teolog, prof., 125.
Brokes, Heinrich, lybsk borgm., 84f.
Brusewitz, Gunnar, konstnär., förf., 161ff.
Burckhardt, Jacob, schw. kulturhistoriker, prof., 72.
Byström, Johan Niklas, skulptör, 29f, 33.

Carlander, C.M., förf., 34.
Cassirer, Ernst, tysk filosof, prof., 69–71.
Cassirer, Toni, tysk förf., 70.

Chemnitz, Bogislaw Philipp von, svensk hovhistoriograf, 96.
Chemnitz, Martin, kansler i Pommern-Stettin, 86f, 92, 94ff.
Chesnecopherus, Nils, ämbetsman, 97.
Claussen, Johannes, dansk biskop, 30f.
Collinder, Björn, språkforskare, prof., 144.
Crona, Sven, jur. kand., 115.

Dahl, Göran, 131.
Dahlby, Frithiof, hymnolog, 104, 122.
Darwin, Charles, britt. naturforskare, 65f.
De Geer, Gerard, konsul, 8.
De la Gardie, Magnus Gabriel, ämbetsmaan, rikskansler, 5–19.
Derrida, Jacques, fransk filosof, prof., 65.
Desmond, Adrian, britt. vetenskapshistoriker, 65.
Dijck, Jacob van, svensk diplomat, 84.

Eckersberg, Christoffer Wilhelm, 26.
Eidund, Erling, biskop, 107f.
Eklund, J.A., psalmdiktare, biskop, 99f, 100, 103f, 106ff, 112, 125f.
Ekman, Hans-Göran, litteraturhistoriker, doc., 53.
Ekström, Gunnar, hymnolog, 102, 118.
Elver, Hieronymus, brandenburgsk rådsman, 83f, 86f, 89–96.
Enander, Nicolaus, bildhuggare, 20ff.
Engberg, Arthur, tidningsman, ecklesiastikmin.(s), 99, 103, 115, 118f, 124, 128f.
Erlander, Tage, statsmin. (s), 129f, 138, 143.

Fahlborg, Birger, fil. dr, 5.
Fangen, Ronald, norsk förf., 112, 117.
Firx, polsk diplomat, 90.
Fleming, Anna, 79.
Fleming, Clas, krigare, 79.
Fleming, Erich, riksråd, 21f.
Fogelberg, Bengt Erland, skulptör, 29f, 33.
Fogelqvist, Torsten, litteraturkritiker, redaktör, 99–196.
Folkesson, Johan, riksråd, 73–75.
Foucault, Michel, fransk idéhistoriker, filosof, prof., 65.
Franzén, Frans Michael, diktare, biskop, 111, 122.
Fredriksson, Karl ("Nordens Karlsson"), tidningsman, 128.
Freud, Sigmund, österr. läkare, förf., 66.
Freund, Ernst Herman, dansk konstnär, 26.
Frischmann, Christoph, brandenburgsk postmästare, 86ff, 95.

- Frostenson, Anders, psalmdiktare, kyrkoherde, 112, 114, 122.
- Furuland, Lars, litteraturhistoriker, prof., 52.
- Fälldin, Thorbjörn, statsmin. (c), 152f.
- Gamosej, Se *Gamotsky*.
- Gamotsky, armensk-polsk adelsman i svensk tjänst, 11f.
- Geete, Erik. Se *Tranewård-Geete, Erik Eriksson*.
- Geijer, Erik Gustaf, skald, historiker, prof., 111, 122, 125.
- Gore, Charles, britt. biskop, 54.
- Gullberg, Hjalmar, skald, 112.
- Gunnarsson, Lars, historiker, fil. dr, 123.
- Gustaf II Adolf, svensk konung, 79f, 82, 84f, 87, 91, 96.
- Gustaf V, svensk konung, 138, 144.
- Gustafsson, Lars, förf., fil. dr, 68.
- Gärde, Nathanael, justitieråd, 139, 144.
- Göransson, Hardy, fångvårdsdir., 142f.
- Habermas, Jürgen, tysk sociolog & filosof, 123.
- Hagberg, Knut, litteraturkritiker, essäist, 112f, 115.
- Haijby, Kurt, 138, 144.
- Hallqvist, Britt G., förf., övers., 121f.
- Hallström, Gustaf, arkeolog, antikvarie, 149ff.
- Hallström, Per, förf., 106, 111, 115.
- Hansson, Per Albin, statsmin. (s), 99, 128, 132, 134, 143.
- Harrie, Ivar, tidningsman, förf., 139.
- Hayek, Friedrich A. von, österr.-brittisk national-ekonom & politisk filosof, 131.
- Hedberg, Herman, diakon, präst, 52–63.
- Hedborn, Samuel, psalmdiktare, 102, 111, 118, 122.
- Hedenius, Ingemar, filosof, prof., 69.
- Hedlund, S.A., tidningsman, liberal politiker, 163–166.
- Hedvig Eleonora, svensk drottning, 20.
- Helander, Dick, biskop, 102.
- Helfrich, Bernhard, kongl. sector, 97.
- Heller, Hermann, tysk socialdemokrat, 132.
- Henricson, Olof, hymnolog, 102.
- Herztz, Nils, 138, 140.
- Herlitz, Nils, historiker, statsvetare, jurist, politiker, prof., 139.
- Heuman, Maths, riksåklagare, 139.
- Hildebrand, Karl-Gustaf, skald, ekonomhistoriker, prof., 109.
- Hintze, Bertel, finl. museiman, 166f.
- Hund, Daniel Hansson, hovmästare & krönikeförf., 79.
- Huntenborch, Cordt, köpman, 91.
- Hägerström, Axel, filosof, prof., 69f.
- Höglund, Zeth ("Zäta"), riksdagsman (s), 128.
- Höijer, Johan Leonard, musikskriftställare, tonsät-tare, 37.
- James, William, amerik. filosof, 124.
- Jaurés, Jean, fransk politiker, socialist, 132.
- Johan III, svensk konung, 79.
- Johann Sigismund, brandenburgsk kurfurste, 80.
- Johnsson, Johan Wiktor, riksdagsman (fp), 138, 144.
- Jones, Arne, skulptör, 55–62.
- Jändel, Ragnar, förf., 112.
- Järv, Harry, biblioteksråd, fil. dr, publicist, övers., 159ff.
- Kale, Caspar, lybsk juvelerare, 86, 90, 95f.
- Karitz, Anders, filosof, prof., 69.
- Karl IX, svensk konung, 79, 91, 94.
- Karl X Gustaf, svensk konung, 4f.
- Karl XI, svensk konung, 5, 9 12, 15f.
- Karleby, Nils, publicist, politiker (s), 128, 131.
- Karlfeldt, Erik Axel, skald, 115.
- Kasimir, Johan, pfalzgreve vid Rhen, hertig av Bay-ern, 77, 84.
- Kelsen, Hans, österr. rättslärd, prof., 70.
- Kejne, Karl-Erik, pastor, 136–147.
- Keynes, John Maynard, britt. nationalekonom, 134.
- Kingo, Thomas, dansk biskop, psalmdiktare, 119ff.
- Kjellberg, Gerda, läkare, 139, 144.
- Klarner, Hans Felix, brandenburgsk övertygmästare, 83, 86.
- Klestil, Thomas, österr. förbundspres., 156.
- Kovalevsky, Sonia, rysk-svensk matematiker, prof., 67.
- Kruse, Lorenz, köpman, 84.
- Kurck, Knut, greve, 10.
- Küchler, Albert, dansk konstnär, 30.
- Kälde, Bengt Olof, vapenmålare, 157.
- Köppen, Johann, svensk underrättelseman, 91f.
- Köppen, Thomas, advokat, svensk underrättelseman, 81, 84, 86, 88–96.
- Lagerkvist, Pär, förf., 112.
- Lagerlöf, Selma, förf., 103.
- Landquist, John, litteraturkritiker, prof., 121.
- Larsson, Lars-Olof, historiker, prof., 73.
- Lehman, Behrendt, sachsiskt sändebud, 14.
- Lehman, M., 3f, 17.
- Lemming, Eric, idrottsman (spjutkastare), 114.
- Lenin, rysk kommunistisk teoretiker, bolsjevikledare, 131.
- Lewin, Leif, statsvetare, prof., 128.
- Liedgren, Emil, hymnolog, lektor, 102–126.
- Lindberg, August, fackföreningsman, ordf. i LO, 139–142.
- Lindberg, Hugo, advokat, 139.
- Linder, Erik Hjalmar, litteraturhistoriker, prof., 53.
- Linderholm, Emanuel, kyrkohistoriker, prof., 104, 125.
- Lindström, Rickard, tidningsman, riksdagsman (s), 127–135.
- Ljungquist, Ivar, tidningsman, förf., 124.
- Lucidor, Lasse, skald, 104.
- Lundgren, Egron, konstnär, 30.
- Lundgren, Valborg, advokat, 142.
- Lundkvist, Sven, historiker, prof., riksarkivarie, 158f.
- Lundström, Augusta (f. Tamm), 37.
- Luxemburg, Rosa, polsk-tysk socialist, 131.
- Längren, Helena, 154.

- Malmberg, Gösta, präst, 136–141.
Malmström, Bernhard Elis, skald, konst- & litteraturhistoriker, prof., 30.
Man, Hendrik de, belg. politiker (socialdemokrat), socialpsykolog, 128.
Manuel, Frank, vetenskapshistoriker, 66.
Marc-Wogau, Konrad, filosof, prof., 69.
Maria Eleonora, brandenburgsk kurfurstedotter, 80.
Martinson, Harry, förf., 119.
McCarthy, Joseph, am. senator, 143.
Menies, Christoph, postbud, 85.
Millich, Nicolas, skulptör, 22.
Moberg, Vilhelm, förf., 138f, 144.
Mohr, Joseph, österr. präst, psalmdiktare, 121.
Momma-Rehnstierna, Abraham, köpman, 10.
Momma-Rehnstierna, Jakob, köpman, 10.
Mores, James, britt. vetenskapshistoriker, 65.
Moske ben Jehuda Bebbi, osmansk ambassadör, 3, 14, 19.
Muetreich, Andreqs, sekr., 78, 82.
Mussolini, Benito, ital. fascistledare, regeringschef, 157.
Myrdal, Alva, diplomat, statsråd (s), 67.
Myrdal, Jan, förf., 67.
Möller, Gustav, statsråd (s), 136f, 139, 143.
Mörner, Hjalmar, konstnär, 29.
- Newman, John Henry, britt. teolog, kardinal, psalmdiktare, 121.
Nietzsche, Friedrich, tysk filosof, 124f.
Nightingale, Florence, britt. hälso- och sjukvårdsreformator, 67.
Nilsson, Göran B., historiker, prof., 106, 121f.
Nilsson, Paul, 111.
Nilsson, Torsten, utrikesmin. (s), 130.
Nisser, Per Olof, hymnolog, 122.
Nivenius, Olle, biskop, 124.
Nordanus, Martin, lybsk syndicus, 84.
Nordström, Johan, idé- och lärdomshistoriker, prof., 69–72.
Nothin, Torsten, statsråd (s), 142f.
Nyblom, Carl Rupert, konst- & litteraturhistoriker, prof., 32f.
Nygren, Anders, biskop, 125.
- Ohlin, Bertil, nationalekonom, prof., statsråd (fp), 134, 144.
Olsson, Bror, kyrkohistoriker, biblioteksman 124.
Oxenstierna, Axel, rikskansler, 76–98, 151.
- Palm, David, fil, lic., rektor, 52f, 55–62.
Palm, Göran, förf., 53.
Palm, Samuel, kyrkoherde, 53.
Pauli, Elias, borgmästare i Stettin, 87.
Persson, Per. Se *Petresjus, Petrus*.
Petrejus, Petrus / Persson, Per, diplomat, 82, 92.
Philipp, hertig av Pommern-Stettin, 86f, 90, 97.
Piper, Carl, ämbetsman, kungl. råd, statsråd 151f.
Puke, Erik, riksråd, uppsrledare, 73–75.
Putbus, Volckmar Wolff von, 97.
- Quensel, Nils, statsråd (s), 136–142.
- Rasche, Christoph Ludwig, 86.
Rauch, Christian Daniel, tysk konstnär, 26.
Ravius, Christian, tysk orientalist, turkolog, 11.
Relle, Christoph, postbud, 85.
Rehnschiöld, Carl Gustaf, fältmarskalk, kungl. råd, 151f.
Resar, Bengt, polisman, 142, 144.
Rese, Heinrich, postbud, 85.
Retzius, Anders Adolf, läkare, prof., 39.
Ridderstolpe, Gustaf, friherre, 43.
Ringby, Pär, 66.
Risberg, Bernhard, språkforskare, prof., 112.
Robinson, Forbes, britt. teolog, 54.
Rodhe, Edvard, biskop, 113–124.
Rooback, Petter, ämbetsman, 20f.
Rosenberg, Alfred, tysk nationalsoc. rasteoretiker, 125.
Rosenbrock, Johannes, konstnär, 41.
Rosendal, Gunnar, kyrkoherde, 56.
Rudenschöld, Torsten, skolreformator, 155f, 165.
Rutgers, Jan, diplomat, 84.
Rydberg, Viktor, förf., prof., 103, 105, 164f.
Rålamb, Claes, diplomat, gesant, 5, 10, 14, 18.
- Sachtleben, Matthias, svensk underrättelseman, 90–93.
Sandell, Lina, psalmdiktare, 116.
Sandler, Rickard, statsråd (s), 128.
Santesson, Bernera, 153f.
Sartre, Jean-Paul, fransk förf. & filosof, 66f.
Schadow, Rudolf, tysk konstnär, 26.
Schadow, Wilhelm, tysk konstnär, 26.
Schleif, Conrad, stadssyndicus i Anklam, svensk underrättelseman, 80–95.
Schmatzer, Matthias, svensk underrättelseman, 92.
Schröderheim, Elis, komminister, 52, 56.
Selander, Inga, hymnolog, 116.
Selander, Sten, förf., tidningsman, botanist, 114.
Segerstedt, Torgny T., filosof & sociolog, prof., 113.
Shortland, Michael, 66.
Showalter, Elaine, 67.
Silentz, Gower, köpman, 84.
Sjöstrand, Helga, riksdagsledamot (s), 139, 142.
Skogshed, Hans, 143.
Skytte, Johan, ämbetsman, 77, 82.
Soop, Gustaf, generalguv., riksråd, 20ff.
Sorgen, Leonard von, svensk postmäst. i Hamburg, 97f.
Sparre, Gustav, 18.
Spegel, Haqvin, biskop, psalmdiktare, 121.
Stammichius, Heinrich, pommersk rådgivare, 97f.
Stammichius, Heinrich d.y., kansliråd, 98.
Steiger, Michael, svensk underrättelseman, 86–95.
Steinmann, Hans, lybsk köpman, 84, 91.
Stiernhielm, Georg, skald, riksarkivarie, riksantikvarie, 170–173.
Stolpe, Sven, förf., litteraturhistoriker, fil. dr, 119.
Stone, Samuel John, britt. kyrkoherde, psalmdiktare, 121.

- Strand, Dieter, förf., tidningsman, 161.
 Ström, Ingmar, biskop, 143.
 Sundman, Per Olof, förf., riksdagsman (c), 168ff.
 Svalle, Erik, 137–142.
 Swedberg, Jesper, biskop, 120.
 Svensson, Anders (adlad: Ödell), ämbetsman, 98.
 Svensson, Georg, förlagsman, förf., 56.
 Svensson, Waldemar, riksdagsman (fp), 144.
 Söderblom, Anna, ärkebiskopinna, 111.
 Söderblom, Nathan, ärkebiskop, 138.
- Tamm, Adolf, 50f.
 Tamm, Anna Margareta (f. Grill), 35.
 Tamm, Carl Olof, prof., 39f.
 Tamm, Carolina (f. Östberg), 36ff.
 Tamm, Christian, överstelöjtn., 37.
 Tamm, Clas Anton, bibliofil, 34–51.
 Tamm, Fredrik, prof., 37.
 Tamm, Johanna Charlotta (f. Ehrenbill), 34.
 Tamm, Olof, prof., 39f.
 Tamm, Oscar, domänintendent, godsägare, 37, 39.
 Tamm, Pehr Adolph, brukspatron, 34f, 37.
 Tamm-Götlind, Märta, förf., 37.
 Tengnagel, Franz, polsk kansler, 91.
 Tersteegen, Gerhard, tysk psalmdiktare, bandvävare, 121.
 Tham, Sebastian, kommerseråd, 44.
 Thorvaldsen, Bertel, dansk skulptör, 26f, 33.
 Tingsten, Herbert, statsvetare, prof., publicist, chefredaktör, 128, 131f.
 Topsen, Peter, holsteinsk diplomat, 85, 95f, 98.
 Tranewård-Geete, Erik Eriksson, ämbetsman, 82f.
 Tullberg, Sigurd, antikvariatbokhandlare, 142.
- Undén, Östen, jurist, prof., utrikesmin. (s), 70.
- Wallenberg, Knut, bankdir., 157.
 Wallin, Johan Olof, biskop, psalmdiktare, 99, 102, 108f, 116, 119, 122.
 Wechel, Andreas, postmästare, 86.
 Wemer, Arnold, hymnolog, 102.
 Werblowsky, O., prof., 3f.
 Wernstedt, J.O., hovkamrerare, 43.
 Westerberg, Åke, 138, 143.
 Westfall, Richard, britt. vetenskapshistoriker, 66.
 Whitman, Walt, am. diktare, 124.
 Wifstrand, Albert, språkforskare, prof., 124f.
 Wigforss, Ernst, språkman, fil. dr, finansmin. (s), 143.
 Winberg, Carolina, 154.
 Wischniawsky, Michal, polsk krigare, 8.
- Yeo, Richard, britt. vetenskapshistoriker, 66.
- Zetterberg, Herman, justitiemin. (s), 140, 143.
 Zetterquist, Alvar, polisintendent, 140, 142.
- Ågren, Gösta, förf., fil. dr, 161.
 Åkerman, Sune, historiker, prof., 66.
 Åkesson, Elof, filosof, doc., 108, 112, 117, 123, 125.
 Åström, Johan, teol. dr, psalmdiktare, 102.
- Ödell, Anders. Se *Svensson, Anders*.
 Ödman, Samuel, teolog, prof., psalmdiktare, 102.
 Östensson, Stig, 73f.
 Österling, Anders, skald, litteraturkritiker, 111ff.

INNEHÅLL 1998

Artiklar

KAJ M. ETTLINGER, Aslan Aga – turkisk ambassadör till Sverige eller svenskt sändebud med diplomatiska uppdrag till Turkiet?	3
INGA von CORSWANT-NAUMBURG, Nyfunnet kontrakt med gammal bildhuggare. [Om Nicolaus Enander.]	20
LENNART PETTERSSON, Skandinavism i praktiken: De nordiska konstnärernas sammanslutningar i Rom. Illustr.: <i>Ditlef Blunck & Gustaf Söderberg</i>	24
CLAES TAMM, En skönan och hans böcker: Om Clas Tamm på Tvetaberg och hans boksamling. Illustr.: <i>J. Rosenbroch & Clas Tamm</i>	34
ÅKE LILLIESTAM, Diakonen som idégivare: Lars Ahlins förbindelser med Herman Hedberg. Illustr.: <i>Arne Jones</i>	52
KARIN JOHANNISSON, Biografins renässans. Eller: Var finns jaget?	65
ADRIAN THOMASSON, Ernst Cassirer och Johan Nordström.	69
HANS GILLINGSTAM, Erik Pukes underbefälhavare Johan Folkesson.	73
HEIKO DROSTE, Hieronymus von Birckholtz – Sveriges förste underrättelseman.	76
INGMAR LUNDKVIST, Torsten Fogelqvist och 30-talets psalmboksfråga. Illustr.: <i>Albert Engström</i>	99
LARS-ERIK HANSEN, Rickard Lindströms idéer om ett svenskt folkhem.	127
ULF HAMILTON, Karl-Erik Keijnes föreställningsvärld.	136

Recenserade böcker

MARILYN YALOM, Blodsystar: Kvinnors hågkomster av Franska revolutionen. (<i>Lars-Göran Tedebrand</i>)	148
EVERT BAUDOU, Gustaf Hallström: Arkeolog i världskrigens epok. (<i>Maria Hallesjö</i>)	149
LARS OTTO BERG, ed., Carl Pipers och Carl Gustaf Rehnschiölds mottagna brev 1709–1713. (<i>Björn Asker</i>)	151
THORBJÖRN FÄLLDIN & ARVID LAGERCRANTZ, En bonde blir statsminister: Thorbjörn Fälldin samtalar med Arvid Lagercrantz. Illustr.: <i>Ewert Karlsson. (Bo Magnusson)</i>	152
EVA HELEN ULVROS, Kärlekens villkor: Tre kvinnoöden 1780–1880. (<i>Lena Ånimmer</i>)	153
GEORGES DUBY, Makten och kärleken: Om äktenskapet i feodaltidens Frankrike. (<i>Lars-Erik Hansen</i>)	154
GUNNAR RICHARDSON, Torsten Rudenschöld: Samhällskritiker och Skolreformator. (<i>Olof Hägerstrand</i>)	155
PER NORDENVALL, ed., Kungliga Serafimerorden 1748–1998. (<i>Björn Asker</i>)	156
NISSES ANDERS ERSSON, En släktbok med glimtar ur Gagnefs historia. (<i>Hans Gillingstam</i>)	158
HARRY JÄRV, Prometheus' eld: Försvar mot maktmissbruk från mytisk tid till 1900-talet. (<i>Olof Hägerstrand</i>)	159
GUNNAR BRUSEWITZ, Den otåliga pennan: Bildligt talat. (<i>Olof Hägerstrand</i>)	161
OLLE GELLERMAN, S. A. Hedlund: Legendarisk tidningsman och liberal politiker. (<i>Olof Hägerstrand</i>)	163
ERIK KRUSKOPF, En konstens världsman: Bertel Hintze 1901–1969. (<i>Olof Hägerstrand</i>)	166
MAIJA RUNCIS, Steriliseringar i folkhemmet. (<i>Lars-Erik Hansen</i>)	167
FOLKE LUDWIG <i>et al.</i> , Riksarkivets beståndsöversikt. Del 2. Riksdagen och dess verk. Allmänna kyrkomötet. (<i>Kent Zetterberg</i>)	168
PER SVENSSON, Frostviken: Ett reportage om Per Olof Sundman, nazismen och tigandet. (<i>Pär Hellström</i>)	168
RUNE PÅR OLOFSSON, Georg Stiernhielm – diktare, domare, duellant: En levnadsteckning. Illustr.: <i>Hasse Erikson. (Pär Hellström)</i>	170
Tidskriftsöversikt	174
Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1998.	177
Personregister	178
Innehåll 1998	182

